

ISSN 2077-7280

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
Харківський національний університет
імені В. Н. Каразіна

**АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ
ВІТЧИЗНЯНОЇ ТА ВСЕСВІТНЬОЇ
ІСТОРІЇ**

збірник наукових праць

Випуск 22

започаткований 1994 р.

Харків – 2019

Затверджено до друку рішенням Вченої ради Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна з питання: «Про затвердження до друку»: від 30 вересня 2019 протокол № 9»

Редакційна колегія:

Головний редактор – д-р іст. наук, проф. *Ю. П. Волосник* (Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна)

Бережна С. В., д-р філос. наук, проф. (Харківський національний університет імені Г. С. Сковороди)

Горак А., д-р з іст., ад'юнкт (Університет Марії Кюрі-Склодовської м. Люблін (Польща))

Готовська-Хенце Т., д-р філос. наук, доц. (Інститут історії Болгарської АН (Болгарія))

Домановський А. М., канд. іст. наук, доц. (Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна)

Журавльов Д. В., канд. іст. наук, доц. (Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна)

Захарченко С. Ю., канд. іст. наук (Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна)

Каплін О. Д., д-р іст. наук, проф. (Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна)

Кісельова Ю. А., канд. іст. наук, доц. (Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна)

Куделко С. М., канд. іст. наук, проф. (Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна)

Кушнар'ов С. С., канд. іст. наук (Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна)

Любовський Р. Г., канд. іст. наук (Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна)

Мизгін К. В., PhD, ад'юнкт (Варшавський університет)

Миколенко Д. В., д-р іст. наук, доц. (Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна)

Нижнічкова С. В., канд. іст. наук (Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна)

Посохова Л. Ю., д-р іст. наук, проф. (Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна)

Потрашко С. В., д-р іст. наук, проф. (Харківська державна академія культури)

Рябченко О. Л., д-р іст. наук, проф. (Харківський національний університет імені Г. С. Сковороди)

Скирда В. В., канд. іст. наук, доц. (Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна)

Страшинок С. Ю., канд. іст. наук, доц. (Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна)

Токарев А. М., канд. іст. наук, (*відн. секретар*) (Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна)

Тумаков О. І., канд. іст. наук, доц. (Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна)

Чувтіло О. О., д-р іст. наук, проф. (Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна)

Ячменіхін К. М., д. і. н., проф. (Чернігівський державний педагогічний університет імені Т. Г. Шевченка)

Адреса редакційної колегії:

Україна, 61022 Харків, майдан Свободи, 4, Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, історичний факультет. Тел.: (057)707-56-68; факс: (057)702-03-79

E-mail: actproblhist@karazin.ua; сайт: <http://history.karazin.ua>

Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. Харків.: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2019. Вип. 22. 144 с.

Збірник наукових праць містить статті викладачів, аспірантів та студентів з проблем вітчизняної та всесвітньої історії, що репрезентують тематику історичних досліджень від найдавніших часів до сучасності.

Для викладачів, науковців, студентів і всіх, хто цікавиться історією.

Статті пройшли внутрішнє та зовнішнє рецензування.

Свідчення про державну реєстрацію Наказ Міністерства освіти і науки України № 1328 від 21.12.2015

ЗМІСТ

Історія стародавнього світу та середніх віків

- Аргунова А.** Дитяче поховання ямної КІС з курганного могильника біля с. Циркуни на Харківщині 7
- Пходиякова А.** Проблема «зникнення» набатейських племен у VII–V ст. до н. е. 17
- Протасова А.** Боспорське царство в адміністративно-територіальній структурі держави Мітрідата VI Євпатора: проблема визначення особи намісника-дійкета 24

Нова та новітня історія

- Ашрафян К.** Іспанська Флорида: народи, експедиції і наслідки боротьби і епідемій в XVI – початку XVII століть 34
- Гела О.** Карикатура як симулякр: конструювання образів інтелігенції радянськими сатиричними виданнями у 1922–1991 рр 44
- Волосник Ю.** Масове закриття церков на Харківщині як складова частина антирелігійної кампанії кінця 1920-х – початку 1930-х років 53
- Любавський Р.** Робітничий клуб як місце презентації радянського режиму: агітація, розвага, гра 63
- Махонін О.** «Територіальна експансія» іноземних екстериторіальних поселень у Китаї (друга половина XIX – 1920-ті рр.) 71

Історія України

- Кушнар'єв С.** Реконструкція історико-топонімічної карти Середнього Пооскілля першої чверті XVII ст. (за писцевою книгою Валуйок 1626 р.) 80
- Рец В.** Механізм здійснення масових репресій в УРСР в період «Великого терору» 1937–1938 рр. в контексті «куркульської операції» 92
- Федусь Д.** Законодавчі ініціативи Петра Михайловича Добровольського в чернігівській Миській думі 103
- Ховтура А.** Діяльність органів міського самоврядування з розвитку комунального господарства губернських центрів Лівобережної України (XIX – поч. XX ст.) 112

Історіографія

- Авдикович Р.** Володимир Залозецький і європейські візантинознавчі студії першої половини XX століття 120
- Білоусов Ю.** Демократичний транзит Болгарії в історіографії 129
- Список скорочень** 140
- Теми дипломних робіт магістрів, захищених у 2018 р.** 143

CONTENTS

History of the Ancient World and the Middle Ages

- Argunova A.** Children's burial of the pit-grave culture from the tumulus near Tsyркunу village in Kharkiv region 7
- Pokhodniakova A.** The Problem of "Disappearance" of the Nabataean Tribes in the 7th–5th centuries B. C. 17
- Protasova A.** The Bosporan Kingdom in the Administrative Organisation of Mithridates' VI Eupator Kingdom: the problem of the vicegerent-dioiket's identity determining 24

Modern and Contemporary History

- Ashrafyan K.** Spanish Florida: peoples, expeditions, and the effects of struggles and epidemics in the XVI and early XVII centuries 34
- Hela O.** Caricature as simulacra: the construction of images of the intelligentsia by Soviet satirical publications in 1922–1991 44
- Volosnyk Y.** Mass closure of churches in Kharkiv region as a part of anti-religious campaign of late 1920s – early 1930s 53
- Liubavskiy R.** Workers' club as a place of presentation of the Soviet regime: agitation, entertainment, games 63
- Makhonin O.** Territorial expansion of foreign extraterritorial settlements in China (the second half of XIX – 1920's.) 71

History of Ukraine

- Kushnarev S.** Reconstruction of the historical-toponymic map of Middle Pooskolyye in the first quarter of the XVII century (according to the scribe book of Valuyki of 1626) 80
- Rets V.** The mechanism of mass repression in the USSR during the period of the Great Terror of 1937–1938 in the context of the «kurkul operation» 92
- Fedus D.** Legislative initiatives of Peter Mikhailovich Dobrovolsky in the Chernihiv Municipal Duma 103
- Khovtura A.** The activities of the city government for the public utility development of the provincial cities of Left Bank Ukraine (XIX – early XX centuries) 112

Historiography

- Avdykovych R.** Wladimir Zaloziecky and European Byzantine Studies in the first half of the 20th century 120
- Bilousov Y.** Democratic transition of Bulgaria in historiography 129
- List of abbreviations** 140
- The topics of the master's theses that were presented in 2018** 143

СОДЕРЖАНИЕ

История древнего мира и средних веков

- Аргунова А.** Детское захоронения ямной КИС с курганного могильника у с. Циркуны на Харьковщине 7
- Походнякова А.** Проблема «исчезновения» набатейских племен в VII–V вв. до н. е. 17
- Протасова А.** Боспорское царство в административно-территориальной структуре государства Митридата VI Евпатора: проблема определения лица наместника-диойкета 24

Новая и новейшая история

- Ашрафьян К.** Испанская Флорида: народы, экспедиции и последствия борьбы и эпидемий в XVI – начале XVII веков 34
- Гела А.** Карикатура как симулякр: конструирование образов интеллигенции советскими сатирическими изданиями в 1922–1991 гг 44
- Волосник Ю.** Массовое закрытие церквей на Харьковщине как составляющая антирелигиозной кампании конца 1920-х – начала 1930-х гг. 53
- Любавский Р.** Рабочий клуб как место презентации советского режима: агитация, развлечение, игра 63
- Махонин А.** «Территориальная экспансия» иностранных экстерриториальных поселений в Китае (вторая половина XIX – 1920-е гг.) 71

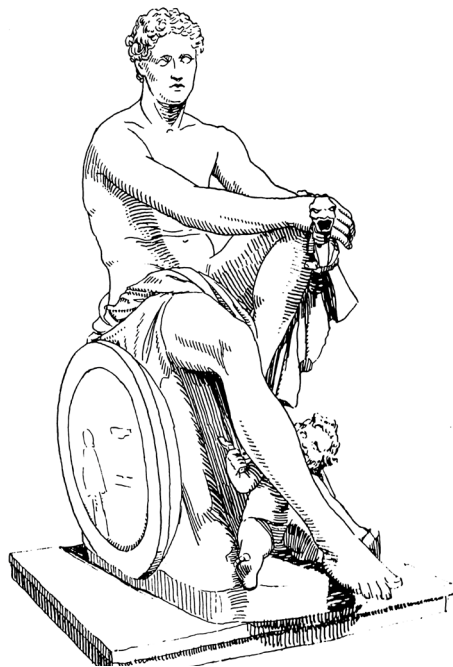
История Украины

- Кушнарев С.** Реконструкция историко-топонимической карты Среднего Поосколья первой четверти XVII в. (по писцовой книге Валуек 1626 г.) 80
- Рец В.** Механизм совершения массовых репрессий в УССР в период «Большого террора» 1937–1938 гг. в контексте «куркульской операции» 92
- Федусь Д.** Законодательные инициативы Петра Михайловича Добровольского в черниговской городской думе 103
- Ховтура А.** Деятельность органов городского самоуправления по развитию коммунального хозяйства губернских центров Левобережной Украины (XIX – нач. XX в.) 112

Историография

- Авдикович Р.** Владимир Залозецкий и европейские византиноведческие студии первой половины XX века 120
- Белоусов Ю.** Демократический транзит Болгарии в историографии 129
- Список сокращений** 140
- Темы дипломных работ магистров** 143

ІСТОРІЯ СТАРОДАВНЬОГО СВІТУ ТА СЕРЕДНІХ ВІКІВ

Дитяче поховання ямної КІС з курганного могильника біля с. Циркуни на Харківщині

Аргунова Анна Сергіївна

Студентка III курсу
історичного факультету
ХНУ імені В. Н. Каразіна
e-mail: argunova.ac@gmail.com

В статті публікуються результати розкопок дитячого підкурганого поховання ямної КІС, відкритого експедицією ІА НАНУ під керівництвом к.і.н. Д. С. Гречка в ході дослідження кургану №14 біля с. Циркуни Харківської обл. Робиться спроба комплексно проаналізувати елементи поховального обряду, а також привернути увагу до проблем та стану вивченості подібних пам'яток на території Сіверськодонецького лісостепу.

Ключові слова: дитяче поховання, ямна КІС, курган, Сіверськодонецький лісостеп.

Детское погребение ямной КИО из курганного могильника у с. Циркуны на Харьковщине

Аргунова Анна Сергеевна

Студентка III курса
исторического факультета
ХНУ имени В. Н. Каразина
e-mail: argunova.ac@gmail.com

В статье публикуются результаты раскопок детского подкурганного погребения ямной КИО, открытого экспедицией ИА НАНУ под руководством к.и.н. Д. С. Гречко в ходе исследования кургана №14 у с. Циркуны Харьковской обл. Делается попытка комплексно проанализировать элементы погребального обряда, а также привлечь внимание к проблемам и состоянию изученности подобных памятников на территории Северскодонецкой лесостепи.

Ключевые слова: детское погребение, ямная КИО, курган, Северскодонецкая лесостепь.

Children's burial of the pit-grave culture from the tumulus near Tsyркuny village in Kharkiv region

Anna Argunova

3rd year student
Faculty of History of
V. N. Karazin Kharkiv National University
e-mail: argunova.ac@gmail.com

The article publishes the results of excavations of a children's burial of the pit-graves culture (or Yamna culture), discovered by the expedition of the Institute of Archaeology of the National Academy of Science of Ukraine under the leadership of Ph.D. D. S. Grechko during the study of tumulus №14 near the village of Tsyркuny, Kharkiv region. An attempt is made to comprehensively analyze the typical and atypical elements of the funeral rite for this culture, as well as to draw attention to the problems and the state of study of such monuments in the East Ukrainian forest-steppe.

Keywords: children's burial, pit-graves culture, tumulus, East Ukrainian forest-steppe.

Історія наукових досліджень пам'яток ямної КІС на території Харківщини налічує вже понад століття, починаючи від виокремлення В. О. Городцовим на початку ХХ ст. «тріади» культур епохи бронзи [4, с.174–189]. На даний момент вже існує значна кількість наукових праць, присвячених більшості аспектів існування ямної культури, в тому числі проаналізовано різні елементи поховального обряду, проте більшість публікацій дослідників була створена на основі пам'яток правобережного Подніпров'я, Півдня та Південного Заходу сучасних українських земель та Волго-Уральського регіону (Н. Д. Довженко, С. В. Іванова, І. Ф. Ковальова, А. Ю. Кравцов, Н. Л. Моргунова, О. Г. Шапошнікова, В. Н. Фоменко та ін.). Регіон саме Сіверськодонецького лісостепу ще не потрапляв в об'єкти спеціалізованих на поховальних традиціях чи ж узагальнюючих праць з вивчення ямної КІС. Також, з появою новітніх технологій та переосмисленням інтерпретацій знахідок і відкриттів археологів ХХ – поч. ХХІ ст. стає все більш актуальним проводити нові дослідження вже відомих пам'яток, щоб перевірити відповідність стану їх вивчення сучасному рівню розвитку археологічної науки.

Історія дослідження курганного могильника біля с. Циркуни Харківського району Харківської області починається з 1939 року. Тоді під час будівництва водонапірної вежі в одному з найбільших курганів даної групи були виявлені людські кістки, фрагмент залізного меча з характерними для скіфської культури ознаками, п'ять десятків бронзових наконечників стріл трьохгранної форми та майже повністю збережена фасосська амфора IV ст. до н. е. [17, с. 103–105]. Враховуючи характер знахідок та розташування відносно Циркунівського городища РЗВ могильник тривалий час пов'язували саме зі скіфською культурою. При цьому дослідники звертали увагу на нетипові, занижкі для скіфів топографічні умови розташування об'єкта [6, с. 435] – невисокий, рівнинний лівий берег р. Харків, що плавно підвищується в східному напрямку, формуючи 1–2 піщані задерновані тераси – звичайний ландшафт для лівобережжя річок півдня Середньоруської височини [14, с. 22].

В липні 2011 р. Циркунівською археологічною експедицією ІА НАНУ під керівництвом к.і.н. Д. С. Гречка було досліджено курган № 14 (за нумерацією з топографічної зйомки А. О. Зорі 1996 р.) з курганної групи біля с. Циркуни (рис. 1). На момент дослідження об'єкт знаходився вже поза зоною активної сільськогосподарської діяльності, проте раніше, в др. пол. ХХ ст. дана частина території пам'ятки знаходилась в активному фонді сільгоспугідь, тому, як і в решті курганів могильника, насип погано фіксувався через постійне розорювання технікою (зазначимо, що на карті Генерального штабу СРСР 1949 р. масштабом 1:50000 ще фіксуються насипи висотою до 3,5 м від поверхні землі, в тому числі і курган № 14). Частина об'єктів, можливо, була знищена під час будівництва харківської кільцевої дороги, що на наш час прокладена через територію могильника і розділяє його на дві частини.

Курган № 14 на момент початку дослідження мав діаметр 8 м, висоту насипу – 0,25 м від рівня денної поверхні та загальну площу, що розкопувалась, у 50,24 кв. м. Координати об'єкта – 50°03.612' пн. ш., 036°21.231' сх. д. Курган досліджувався за методикою одночасної роботи в усіх чотирьох секторах, на які об'єкт розбивали дві перпендикулярні бровки, орієнтовані за напрямками північ-південь та схід-захід [6, с. 5].

Поховання 1 розташовувалось на глибині 0,85 м в північно-східній частині об'єкту (рис. 2). Через поганий стан збереження, зумовлений активною діяльністю цілого сімейства байбаків, що обрали курган місцем свого поселення, фізико-хімічні властивості ґрунту та фізіологічні особливості кісткової тканини людини, виявлено було лише погано збережений череп та важко визначний за формою тлін кісток дитини. Орієнтування похованого південне. В 0,15 м західніше черепа був розміщений супровідний інвентар у вигляді ліпної посудини. Біля черепа зафіксовано незначні вкраплення вохри [6, с. 6–7].

Інших об'єктів, окрім впускного біритуального поховання перших століть нашої ери в кургані виявлено не було, отже пох. 1 можна означити основним. Серед досліджених на території від Північного Причорномор'я до Приуралля курганних поховань ямної КІС зустрічаються випадки основних індивідуальних поховань дітей. До того ж, у схожому за природно-географічними умовами регіоні передстепового Наддніпров'я особливо часто, в порівнянні зі східними чи південно-західними ареалами ЯК, зустрічаються саме основні індивідуальні дитячі поховання під курганом, що, при цьому, типологічно не мають особливих відмінностей від поховань дорослих [12, с. 38].

Період існування ямної КІС – це час ускладнення соціально-економічних відносин, становлення ієрархічного поділу суспільства та активної генези нових явищ у житті давніх людських спільнот, підтвердженням чого є виділення серед рядового населення общини вищих за рангом осіб. Це прослідковується у відхиленнях від традиційних рис та елементів поховального обряду, а саме в підвищенні рівня трудомісткості у зведенні поховальної споруди внаслідок збільшення її розмірів чи ускладнення конструкції, та наявності інвентарю, який можна трактувати як інісгніт влади чи престижні речі. При цьому, на відміну від більш ранніх часів, певні риси соціальної становості вже починають виявлятися у переданні нащадкам представника еліти суспільства їх соціального статусу без урахування статевовікової диференціації, ступеню корисності індивіда для общини чи авторитету особи [11, с. 54–56].

Означеним явищем можна пояснити поховання дитини з кургану № 14, де під досить значних розмірів насипом було покладено лише одну особу віку немовляти (група *Infantilis I* по С. П. Середі) [15, с. 57]. На жаль, через те, що могильна яма була опущена з рівня давнього денного горизонту (на глибині 0,6 м) в задернованому супіщаному ґрунті й ним же потім засипана, її розмірів та форми прослідкувати не вдалось [6, с. 6–7]. Зважаючи на вік померлого, площа об'єкту, очевидно, була мінімальною, що є характерним для поховань дітей раннього віку [10, с. 40–43].

Цікавою видається планіграфія розташування основного поховання відносно площини курганного насипу – пох. 1 розміщено у північно-східному секторі об'єкта, дещо ближче до зовнішнього його контуру. Дослідники бронзового часу зазначають, що для ямної КІС характерною є наявність основної інгумації, розміщеної в центрі первинного насипу кургану, і саме навколо неї, як центрального репера, вибудовується система подальших підпоховань [9, с. 67]. Це правило виконувалось навіть при використанні вже готового курганного насипу іншої культури. В таких випадках в центр впускалося «основне» поховання або кенотаф, і лише потім розміщувались інші підпоховання [8, с. 24–25]. Пояснити подібну аберацию на даний момент досить важко, враховуючи недостатню ступінь вивченості дитячих поховань лісостепового регіону ранньобронзового часу, тому в цій роботі ми лише спробуємо окреслити напрям необхідних подальших досліджень та зацентувати на важливості більш глибокого вивчення означеної проблематики.

Нехарактерним для Донецької локальної групи ЯКІС є і напрям орієнтування похованого – південний, у той час як типове поховання являє собою підкургану інгумацію на спині з підігнутими ногами, головою на Сх. – Пн.-Сх., і відповідною керамікою яйцеподібних гостродонних форм із високою прямою шийкою та рівним вінцем [1, с. 348].

Зазвичай, сукупність таких характеристик, як значне відхилення поховання від центру насипу, нетипова орієнтація кістяка і, відповідно, могильної ями, вказують на те, що об'єкт не є основним, а являє собою типове підпоховання в готовий насип. В такому випадку могили переважно розміщуються в певній послідовності відносно основного, центрального поховання, вибудовуючи дугоподібну фігуру, демонструючи принцип реалізації представниками ямних племен світоуявленнь сакрально-просторового характеру. І. Ф. Ковальова акцентує, що в такому способі побудови могильних споруд втілювалась ідея спіралі, пов'язана з функціонуванням системи вірувань про потойбічний та реальний, людський світ і концепцію шляху між ними, що проходить через центр космогонічної моделі, реалізованої в окремому символічному геометричному просторі [9, с. 67–68]. Це добре простежується в курганах з великою кількістю впускних поховань, які в такому випадку досить чітко групуються по дуговій траєкторії, навіть у випадках різночасових досипок. Тоді традиційний напрям орієнтування похованого вже не має значення, займаючи положення, необхідне для виконання означеної моделі організації могильного простору [11, с. 39]. Відповідною є й планіграфія могильних ям, які розміщуються в такому випадку довгими осями паралельно центру та окружності насипу (зазначимо, що в ЯК більшість поховань здійснювалось в підпрямокутній ямі, довгі вісі якої співпадають з напрямком орієнтування кістяка) [3, с. 186–187]. Пох. 1 кургану № 14, судячи з напрямком орієнтації скелету, також цілком могло відповідати означеній концепції. Проте, враховуючи, що інших поховань даного стратиграфічного горизонту в кургані не було, доводиться

лише задаватись питанням, який сенс вкладали представники ямної спільноти у семантику даного об'єкту.

Однак, не можна не зазначити, що курган № 14 у різні часи був значним чином пошкоджений під впливом багатьох факторів. Так, на початку нашої ери в Пн.-Зх. сектор було впушено біритуальне поховання, у роки Другої світової війни Пн.-Сх. та Пд.-Сх. сектори були уражені невеликими перекопами (очевидно, на них була розташована вогнева позиція). Прямо по центру курганного насипу з-під пахотного шару фіксувалася гніздова нора цілого клану бабаків, що перетинала об'єкт широкою (бл. 1 м) лінією до глибини фінальної зачистки по материку (1,25 м), і, врешті-решт, сам курганний насип був майже повністю знівельований розорюванням (глибиною до 0,30 м) [6, с. 6].

Таким чином, можна поставити під сумнів той факт, що інших поховань часів ямної КІС у кургані первинно не було, адже враховуючи ступінь пошкодженості даного об'єкту, особливо, внаслідок діяльності бабаків, що могли просто знищити центральне поховання кургану, якщо воно було незначних розмірів і поганого стану збереженості. В такому випадку пох. 1 цілком логічно відповідало б традиційному поховальному обряду ямних племен (окрім елементу підпоховання в готовий насип, адже дослідниками було чітко визначено, що могильна яма перекрита шаром ґрунту та є одночасовою зі зведенням об'єкту) [6, с. 6, 9].

Інвентар поховання представлений керамічною ліпною посудиною опуклодонної ріповидної форми з невеликим потовщенням дна, загнутим всередину вінцем та характерним орнаментом у вигляді розчесів, виконаних крупнозубчастим гребінцем (рис.3). Висота посудини – 11,3 см, діаметр по вінцю – 10 см, максимальний діаметр тулова – 14 см. Колір кераміки неоднорідний, від світло-коричневого до бурого, що вказує на костровий випал окислювального характеру, виконаний, очевидно, в горизонтальному положенні або в стані щільного обкладання горючим матеріалом, про що свідчить темний бік посудини, куди доступ кисню був обмежений в процесі випалу.

Кераміка такої форми не підпадає під класифікацію В. Дмітрієва для лісостепового регіону ямної КІС [4, с. 26–27] та не знаходить аналогій серед типових форм посуду найменш віддалених від території Донецького локального варіанту регіонів. Принципова відмінність полягає у поєднанні денця округлої форми та верхньої частини посудини (відсутня шийка як функціональна частина, тулуб переходить у вінце, загнуте всередину, на противагу типовим відігнутих чи вертикально поставленим (особливо в пізніших, передкатакомбних варіантах) вінцям південнобугської, приазовсько-кримської, донецької локальних варіантів ЯК). Проте типологічно близька кераміка до посудини з кургану № 14 Циркунівської групи була розкопана майже за 1,5 тис. км східніше, в похованнях ЯКІС в степовій провінції Руської рівнини в Приураллі, в долині р.Іртек, правого притоку р. Урал, (Пд.-Зх. Оренбуржжя), у 1984–1986 рр. Н. Л. Моргуновою [13, с. 123]. В похованні I кургану № 5 II-го Трудового могильника та в похованні V кургану №2 IV-го Болдиревського могильника в типових підкурганних інгумаціях ЯК було виявлено «круглодонний сосудик со стянутым устьем, орнаментированный по всей внешней поверхности расчесами, выполненными среднезубчатым штампом» [13, с. 123] (рис. 4). На жаль, вивчити склад формувальної маси кераміки з вказаних об'єктів не було можливо, тому остаточні висновки щодо їх відповідності єдиній культурно-етнічній традиції зробити не можна. Безсумнівно,

екстраполовати роздуми щодо можливих етнокультурних, міграційних чи іншого роду контактах чи переміщеннях населення наших земель з віддаленим східним регіоном на основі єдиного збігу в одному розкопаному кургані з цілої групи не виявляється можливим, тому інтерпретація даного явища справа майбутнього, що потребує більшої кількості матеріалів для досліджень.

Як зазначає С. В. Іванова, наявність у інвентарному комплексі ямної КІС керамічного посуду не є диференціюючим фактором, адже різнотиповий посуд зустрічається у всіх видах поховань і не відповідає певним категоріям присутніх супровідних предметів, розмірам кургану чи поховальної камери, стану, віку, статі померлого [11, с. 41]. До того ж, в дитячих похованнях посуд зустрічається частіше, ніж у дорослих. Розташування інвентарю в могильній ямі пох. 1 також є типовим для даної культури: посудина розташована в правому (західному) куті умовної могильної ями (за положенням кістяка), паралельно черепу похованого. Ряд авторів схильні бачити взаємозалежність між типом положення скелету і місцем розташування посуду. Так, горщик у правому кутку могили, в головах чи біля тім'я покійника найчастіше зустрічається зі скелетами, вкладеними на спині [16, с. 20], що в цілому погоджується із контуром зітлілих залишків кісток в пох. 1 кургану № 14.

Вкраплення вохри було простежено лише біля кісток черепа дитини, до того ж в дуже незначній кількості. Відмінності у кількості вохри в похованнях ще В. О. Городцовим пояснювались її цінністю, тому дитячі кістяки часто бувають посипані лише біля черепа чи грудей, на відміну від сильно «пофарбованих» скелетів дорослих [4, с. 183]. Для ЯКІС використання підсипок різних кольорів є не просто типовим елементом обряду, але й одним із визначальних, найбільш семантично важливих з точки зору ідеологічних та релігійних уявлень рис світосприйняття представників означеної спільності. Так, вохра у розтертому порошкоподібному вигляді або в формі цілих шматків зустрічається в 55–64% поховань південнобузького локального варіанту ЯКІС [16, с. 19–20]. На жаль, не зважаючи на значну кількість досліджень з даної тематики, археологи так і не дійшли єдиної думки з приводу сенсу, який вкладали давні люди в даний обрядовий акт. Популярною є спроба вивести традицію використання тріади кольорів червоний-білий-чорний (найчастіше, відповідно, вохра, крейда, дерев'яне вугілля) з давньоіндійської міфології [2, с. 12–14], ототожнюючи ямну КІС з племенами індоєвропейців. О. Г. Шапошникова та В. М. Фоменко зазначають, що, враховуючи відмінності у складі інвентарю різних комплексів відносно наявності у похованні вохри, її трактування могло відрізнятись і наповнюватись різним сенсом в залежності від кожної окремо взятої ситуації [16, с. 21]. Тому намагались розробити певну уніфіковану формулу розв'язання даної проблеми не виявляється можливим, враховуючи неподолану історичну прірву, що лежить між ментальністю давніх людей та нашим часом.

Комплекс елементів поховальної обрядовості надає можливість чітко ствердити приналежність пох. 1 до ЯК. Однак, відсутність розробленої системи більш точного датування пам'яток саме лісостепової зони Східної України змушує навести досить широкий діапазон дат від поч. III тис. до н.е. до поч. II тис. до н.е. (при наявності значної кількості узагальнюючих та регіональних праць щодо абсолютної та відносної хронології ЯКІС (С. В. Іванова, Н. Л. Моргунова, Д. Я. Телегін, Є. Н. Черних та ін.).

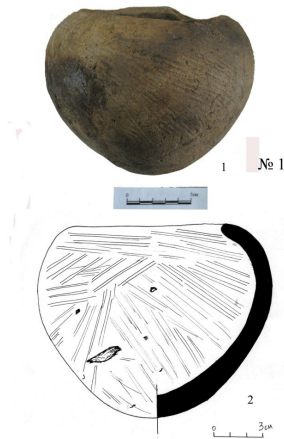
Отже, дослідження кургану № 14 ілюструє необхідність перевірки застарілих на сучасний момент даних щодо культурно-хронологічної приналежності не тільки

могильника біля с. Циркуни, але й археологічних пам'яток Сіверськодонецького лісостепу взагалі. Уточнення датування об'єкту потребує поглибленого дослідження проблеми, що відкрило б шляхи до кращого розуміння етнокультурних процесів, що мали місце на території сучасної Харківщини за доби панування тут давньоямних племен. Заповнення лакун у давній історії регіону актуалізується значною кількістю накопиченого, проте не дослідженого окремо чи комплексно матеріалу, тож висловлюємо надію, що вивчення ямної проблематики ще приверне увагу археологів.

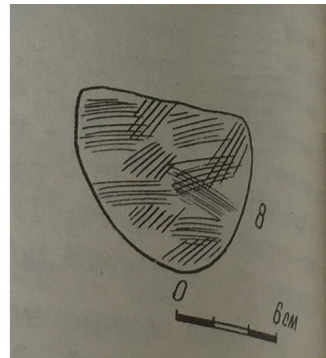
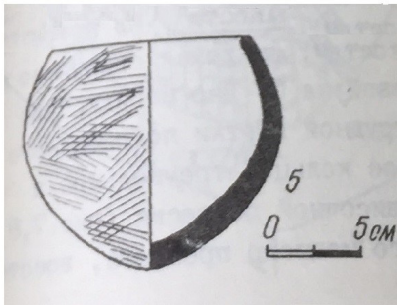
Література:

1. Археология Украинской ССР в 3-х томах. Том 1. Первобытная археология. Киев, 1985.
2. Гаврилов А. О значении охры в погребальном обряде археологических культур эпох палеолита-бронзы // Проблемы изучения катакомбной культурно-исторической общности: Тезисы докладов Всесоюзного семинара. Запорожье, 1990. С. 12–14.
3. Генинг В. К вопросу о традициях ориентировки погребенных ямного времени в степном Поднепровье // Исследование социально-исторических проблем в археологии. Сборник научных трудов. Киев, 1987. С. 186–208.
4. Городцов А. Результаты Археологических исследований в Изюмском уезде Харьковской губернии 1901 года // Труды XII археологического съезда в Харькове 1902 года. Москва, 1905. С. 174–189.
5. Гречко Д., Чорненький А. Дослідження курганного могильника біля с. Циркуни на Харківщині // АДУ. Київ, 2011. С. 435.
6. Гречко Д., Чорненький А. Отчёт о раскопках курганного могильника у с. Циркуны на Харьковщине в 2011 году. Київ, 2012. На правах рукопису.
7. Дмитриев В. Керамика древнеямной культуры лесостепи Украины // Проблемы археологии, древней и средневековой истории Украины: Тезисы докладов. Харьков, 1995. С. 26–27.
8. Дворянинов С., Петренко В., Рычков Н. К изучению ориентировки ямных погребений // Древности Северо-Западного Причерноморья. Сборник научных трудов. Киев, 1981. С. 22–37.
9. Иванова С. О моделировании курганного пространства в раннем бронзовом веке // Проблемы археологии: Урал и Западная Сибирь (к 70-летию Т. М. Потемкиной). Сб. статей / Отв ред. М. П. Вохменцев. Курган, 2007. С. 65–71.
10. Иванова С. О принципах реконструкции поло-возрастной структуры ямного общества // Эпоха бронзы Доно-Донецкого региона: Материалы 5-го Украинско-Российского полевого археологического семинара. Киев-Воронеж, 2001. С. 40–43.
11. Иванова С. Социальная структура населения ямной культуры Северо-Западного Причерноморья. Одесса, 2001.
12. Ковалева И. Мир детства ямных племен Предстепья // Проблеми археології Подніпров'я: Зб. наук. праць. Дніпропетровськ, 1998. Вип. 1. С. 37–47.
13. Кравцов А., Моргунова Н. Погребения древнеямной культуры на р.Иртек в юго-западном Оренбуржье // Древности Восточноевропейской лесостепи: межвузовский сборник научных трудов / Самара, 1991. С. 120–136.
14. Максименко Н., Квартченко Р., Різник К. Оновлене фізико-географічне районування Харківської області. Серія «Екологія», 2016. Вип. 14. С. 20–32.

-
15. Сегеда С. Основи антропології. Київ, 1995.
 16. Шапошникова О., Фоменко В., Довженко Н. Ямная культурно-историческая область (южнобугский вариант). Киев, 1986.
 17. Шрамко Б. Курган и городище у села Циркуны // КСИИМК. Вып. 63. 1956. С. 103–108.

Додаток 3. Горщик з пох.1. (за Д. С. Гречко, А. І. Чорненьким).

Додаток 4. Кераміка з II-го Трудового та Болдиревського могильників (за Н. Л. Моргуновою).

Проблема «исчезновения» набатейских племен в VII–V вв. до н. э.

Походнякова Алена Сергеевна

Аспирантка Харьковского национального университета
имени В. Н. Каразина
alyona.pokhodnyakova@gmail.com
ORCID: 0000-0002-0674-2983

Статья посвящена раннему периоду истории набатейского общества, в частности, рассмотрению вопроса о причинах отсутствия упоминаний о набатеях в письменных источниках в период VII–V вв. до н. э., учитывая специфику образа жизни кочевых обществ. Автор приходит к выводу, что в VII в. до н. э. у набатеев существовало «кочевое» государство с царем во главе, не предполагавшее обязательного наличия оседлого образа жизни. Необходимость в функционировании государственных структур, зародившихся еще в глубокой древности под влиянием внешней угрозы, исчезла в период VII–V вв. до н. э., и появилась снова в период эллинизма. Вследствие этого и произошел столь быстрый скачок развития и окончательное становление Набатейского государства ко II в. до н. э.

Ключевые слова: набатеи, кочевники, кочевое государство, государственные структуры

Проблема «зникнення» набатейських племен у VII–V ст. до н. е.

Походнякова Альона Сергіївна

Аспирантка Харківського національного університету
імені В. Н. Каразіна
alyona.pokhodnyakova@gmail.com
ORCID: 0000-0002-0674-2983

Стаття присвячена ранньому періоду історії набатейського суспільства, зокрема, розгляду питання про причини відсутності згадок про набатеїв в письмових джерелах в період VII–V ст. до н. е., з огляду на специфіку способу життя кочових суспільств. Автор дійшов висновку, що в VII ст. до н. е. у набатеїв існувала «кочова» держава з царем на чолі, що не вимагало обов'язкової наявності осілого способу життя. Необхідність у функціонуванні державних структур, що зародилися ще в глибоку давнину під впливом зовнішньої загрози, зникла в період VI–V ст. до н. е., та з'явилася знову в період еллінізму. Внаслідок цього і стався такий швидкий стрибок розвитку її остаточне становлення Набатейського держави у II ст. до н. е.

Ключові слова: набатеї, кочівники, кочова держава, державні структури.

The Problem of “Disappearance” of the Nabataean Tribes in the 7th – 5th centuries BC.

Pokhodniakova A.

PhD student of V. N. Karazin Kharkiv National University
alyona.pokhodnyakova@gmail.com
ORCID: 0000-0002-0674-2983

The article is devoted to the early period of the history of the Nabataean society, in particular, to consideration of the problem of the reasons for the lack of mention of the Nabataeans in narrative sources during the 6th – 5th centuries BC, taking account of specifics of a nomadic societies' lifestyle. As a result of this research, a solution was proposed for the “historical” aspect of this problem, discussions about which are still being held among scientists. The author concludes that the Assyrians, faced with the Nabataeans in the 7th century BC, perceived them as an independent subject of foreign policy. It was a “nomadic” state with a king at the head, which did not imply a compulsory sedentary lifestyle, to which the Nabataeans would come only in the 2nd century BC. The need for the functioning of state structures that originated in ancient times under the influence of an external threat disappeared during the 6th – 5th centuries BC, and appeared again in the Hellenistic period. As a result of this, there was such a rapid development jump and the final formation of the Nabataean State in the 2nd century BC.

Keywords: Nabataeans, nomads, nomadic state, state structures.

Появление набатеев на международной арене и формирование Набатейского государства остается одной из сложнейших проблем истории Ближнего Востока I тыс. до н. э. Ранняя история набатейского общества до сегодняшнего дня является дискуссионной темой, в рамках которой появляются различные, нередко противоречащие друг другу, точки зрения, что обусловлено различными подходами исследователей к интерпретации источников.

Принято считать, что историю набатеев целесообразно вести с IV в. до н. э., когда упоминания о них впервые встречаются в трудах древнегреческих авторов (Diod. II. 48–49; XIX. 94–100), но в то же время, существуют ассирийские источники VII в. до н. э., в которых упомянут набатейский царь Натну (Ashurbanipal VIII, 56–72). Большинство исследователей отказывается отождествлять набатеев ассирийских документов и набатеев греческих источников по двум основным причинам. Первая из них заключается в так называемой «лингвистической» дискуссии о невозможности трансформации согласных и потери гласной при переходе термина из одного языка в другой [28; 9, p. 221–223]. В то же время, ряд ученых приводит более чем убедительные аргументы, опираясь на аналогичные примеры трансформаций, в пользу того, что отождествление вполне возможно [24, p. 62; 15, p. 45–75; 5, p. 1–6; 1, p. 8; 4 p. 104; 8, p. 94; 25, p. 312; 14, p. 590; 13]. Признание того, что термин ассирийских источников *na-bā-tu* и *Ναβαταῖοι* греческих источников обозначают один народ, автоматически порождает проблему исторического характера, заключающуюся в том, что между VII в. до н. э. и IV в. до н. э., когда набатеи появляются в греческих источниках,

существует более чем двухсотлетний временной промежуток [5, р. 834–835]. Этим и вызваны попытки установить дату появления набатеев на международной арене не ранее IV в. до н. э.

Также в историографии сложилось устойчивое представление о практически мгновенном переходе набатеев к государственному устройству только во II в. до н. э. Это объясняется не только существованием хронологического разрыва в период VI–V вв. до н. э., но и тем, что античный нарратив рисует набатеев IV в. до н. э. отсталыми кочевниками. Такой быстрый переход от кочевого к оседлому способу жизни с последующим образованием государства, которое возникло словно из ничего, кажется достаточно необычным. Очевидно, что государство не может возникнуть без определенных предпосылок, которые складываются в процессе длительного времени, однако до сегодняшнего дня ученые не предпринимали попыток обозначить условия и этапы формирования государственности в набатейском обществе. В данной статье предлагается вариант решения проблемы двухсотлетнего «молчания» источников с учетом специфики образа жизни кочевых обществ.

В ассирийских источниках набатей представлены как организованная сила под управлением царя, а в источниках VI–V вв. до н. э. отсутствуют упоминания Nabateianского государства или правителей Nabateian, что позволяет некоторым авторам видеть в этом подтверждение тезиса о нетождественности набатеев VII в. до н. э. и набатеев III в. до н. э., и говорить о более позднем появлении набатеев в ближневосточном регионе.

Однако, у кочевого общества, по мнению современных исследователей, нет внутренней потребности в государстве, поскольку его экстенсивная экономика, низкая плотность населения и отсутствие оседлости не предполагают необходимости развития сколько-нибудь легитимизированной иерархии и специализированного бюрократического аппарата [30; 21; 2; 32; 17; 10; 18; 3; 31]. Необходимы внешние факторы, которые спровоцировали бы начало формирования государственности. В отношении набатеев можно выделить два основных: потребность контролировать торговые пути, проходящие через набатейские территории, а также защита от внешней угрозы со стороны соседних держав. Именно эти два фактора, на наш взгляд, запустили процесс внутренних изменений в обществе, зафиксированный еще в VII в. до н. э., когда набатей упоминаются в ассирийских источниках. В то время, вероятно, уже начала формироваться сложная политическая организация, примером которой может являться упоминание набатейского царя Натну (Ashurbanipal VIII, 56–72). Толчком к этим процессам послужили не только прямые военные столкновения с ассирийской армией, но и сам факт укрепления Ассирийской империи в Ханаане в VIII–VII вв. до н. э. Система крепостей и гарнизонов на торговых путях Заиордания, как утверждают исследователи, изменила положение населения полупустынь и привела к формированию государств Эдома, Моавы и Аммона [23, р. 113–114; 26, р. 280]. Их земли, вероятнее всего, граничили не только с владениями арабов-кедаритов, но и набатеев. Возникновение стабильных государств, пользовавшихся покровительством Ассирии, затруднило их кочевым соседям не только торговлю, но и, вероятно, выпас стад, что вызвало ускорение процессов формирования государства у кочевников – кедаритов, и набатеев.

Н. Н. Крадин утверждает, что политические образования кочевников не могут быть интерпретированы как государства в полном смысле этого слова [30, с. 314–336]. Существует

группа так называемых «интегративных» или «управленческих теорий», согласно которым феномен государства у кочевников рассматривается как более высокая стадия экономической и общественной интеграции [11; 27; 6; 7; 12]. Сходства с государством проявляется только в отношениях с внешним миром, среди них можно выделить: военно-иерархическую структуру кочевого общества для добычи продуктов и товаров у соседей и для защиты от внешнего давления; международный суверенитет; специфический церемониал во внешнеполитических отношениях. С точки зрения соседних земледельческих цивилизаций, такие кочевые общества воспринимались как самостоятельные субъекты международных политических отношений, нередко рассматриваемые как равные по статусу политии, которые имели сложную систему титулатуры вождей, они вели дипломатическую переписку с соседними странами, заключали династические браки с членами элиты земледельческих государств.

Во время столкновения с ассирийцами в набатейском обществе уже имелись некоторые элементы государственных структур, во главе племени стоял царь, набатеи участвовали в международной политике. Разумеется, это не такой вид государства, как у оседлых обществ, однако перечисленные признаки государственности были заложены уже тогда, а впоследствии получили свое развитие в эллинистическую эпоху. Можно предполагать, что два столетия «молчания» – это период, когда в силу отсутствия внутренней и внешней необходимости процесс развития государства приостановился, произошел откат назад, но в эллинистическую эпоху вновь возродился под влиянием внешних факторов.

Кочевые общества демонстрируют большую гибкость, чем оседлые народы и появление государственных институтов у кочевников не означает, что они должны сохраняться неизменно и в дальнейшем. Государственные структуры набатеев возникают под влиянием системной внешней угрозы – Ассирийской империи, но в момент ослабления внешнего влияния функционирование этих структур снижается, а для внешнего наблюдателя и вовсе исчезает. В случае возобновления угрозы государственные институты достаточно быстро возрождаются, что и продемонстрировала эпоха эллинизма. Таким образом, не существует исторических аргументов, которые бы препятствовали отождествлению набатеев ассирийских источников и набатеев периода эллинизма.

Что же происходило с набатеями в тот период, пока их история не отражалась в свидетельствах источников? В настоящее время этот вопрос остается нерешенным. Существует группа авторов [29, р. 25; 19, S. 74–86; 15, р. 53; 22, р. 47–48; 16, S. 15–19], которые пытаются реконструировать историю набатеев до момента появления упоминаний о них в греческом нарративе в IV в. до н. э., однако они не учитывают наличие ассирийских источников. По их мнению, в период V–IV вв. до н. э. кочевое племя кедаритов, которые известны как наиболее организованное из северных арабских племен, контролировало северные территории от Хиджаза и Негева до южной Палестины с центром в Лахише. Кедариты также известны как непосредственные соседи провинции Ахеменидов Йехуд. В период своего могущества, который приходится на IV в. до н. э., они контролировали обширный регион между Персидским заливом и Синайским полуостровом [29, р. 26]. Произошло это, вероятно, после упадка Эдома как следствие политики Нововавилонского царства [26, р. 281]. Согласно библейской традиции, кедариты были потомками Кедара, второго сына Исаила, упомянутого в Книге Бытия

(Gen. 25:13) и в Первой Книге Хроник (1 Chron. 1:29), где содержатся частые ссылки на Кедар как на племя. Кедариты контролировали торговлю в своем регионе до того, как контроль перешел к набатеям и уже они стали главными торговцами ладаном на Аравийском полуострове и в Средиземноморье [29, p. 26].

Кедариты также противостояли персам (Diod. XV. 2. 3–4), которые, между тем, подавили восстания и провели реорганизацию подчиненных им аравийских территорий. Найденные глиняные черепки с арамейскими надписями позволяют утверждать, что персидская сатрапия Идумея (или Эдом) образовалась до 365 г. до н. э. [29, p. 26]. Эти события происходили после восстания египетского фараона Ахориса и Эвагора, царя кипрского города Саламин, в 385–380 гг. до н. э. В результате была образована провинция Идумея, что означало потерю значительных территорий кедаритами, которые утратили также и свои позиции в торговле ладаном. Вероятно, все эти обстоятельства и стали причиной вытеснения кедаритов набатеями, поскольку набатеи, а не кедариты, в более поздних источниках упоминаются как торговцы ладаном [29, p. 27].

Согласно точке зрения Э. Кнауфа, могло быть, что персы потеряли интерес к территории эдомитян после 400 г. до н. э. и перестали каким-либо образом осуществлять над ними контроль, что дало возможность набатеям занять эти земли [20, p. 76–77]. Э. Кнауф полагает, что набатеи – это отделившаяся от кедаритов группа племен, однако Р. Веннинг отрицает эту точку зрения, утверждая, что наказание кедаритов теряет всякий смысл, если привилегии в торговле ладаном перешли к отделившейся от них самой части племен [29, p. 26–27]. На наш взгляд, нет никаких оснований предполагать, что набатеи могли являться отделившейся частью других племен, и Э. Кнауф не утверждал бы подобного, если бы в его исследовании были привлечены также ассирийские источники VII в. до н. э. Р. Веннинг предполагает, что набатеи жили в Хиджазе или на территории северной Иордании, а впоследствии под влиянием персов на политику в данном регионе утвердились как посредники в торговле, что привело к росту влияния и могущества набатеев. Все эти изменения привели к тому, что под контролем набатеев оказалась торговля благоуханиями от Дедана до Газы (которая была конечным пунктом торгового пути и приобрела особый статус персидского гарнизона). Это позволило персам контролировать морские и сухопутные торговые пути к Египту [29, p. 27].

Таким образом, когда ассирийцы столкнулись с набатеями в VII в. до н. э., они воспринимали кочевников как самостоятельный субъект внешней политики, некое государство с царем во главе. Это не было типичное государство, которое существовало у земледельческих народов, а скорее, «кочевое», не предполагающее обязательного наличия оседлого образа жизни, к которому набатеи перешли только во II в. до н. э. Государственные структуры, зародившиеся и функционировавшие в набатейском обществе в VII в. до н. э., в период «молчания», по всей вероятности, утратили свою важность из-за отсутствия серьезной внешней угрозы. Именно поэтому внешние признаки государственности могли попросту не проявляться, набатеи перестали быть объектами внешней политики, а следовательно, не упоминаются в источниках, однако это не значит, что народ перестал существовать, и в IV в. до н. э. мы уже имеем дело с «другими набатеями». В этот период набатейские племена столкнулись с персами и смогли взять контроль над торговлей в регионе. В эпоху эллинизма, когда ситуация в ближневосточном регионе вновь изменилась, зародившиеся уже

давно государственные структуры вновь начали полноценно функционировать в набатейском обществе, вследствие чего и произошел столь быстрый скачок развития, переход к оседлому способу жизни и образованию Nabateyского государства в том формате, который мы видим со II в. до н. э.

Литература

1. Ackroyd P. R. Meaning and Exegesis // Words and Meaning: Essays Presented to David Winton Thomas. Cambridge, 1968. P. 1–14.
2. Bacon E. Obok. A Study of Social Structure of Eurasia. New York, 1958.
3. Barfield T. The Perilous Frontier: Nomadic Empires and China, 221 BC to AD 1757. Cambridge, 1992.
4. Barr J. Comparative Philology and the Text of the Old Testament. Oxford, 1968.
5. Broome E. C. Nabaiati, Nebaioth and the Nabataeans: the Linguistic Problem // Journal of Semitic Studies. 1973. Vol. 18. P. 1–16.
6. The Early state / Ed. H. J. M. Claessen, P. Skalnik. The Hague, 1978.
7. Origins of the state: the anthropology of political evolution / Eds. R. Cohen, E. Service. Philadelphia, 1978.
8. Collinge N. E. Names and Resistance to Sound Shifts // Proceedings of the Eighth International Congress of Onomastic Sciences. The Hague. 1966. P. 94–95.
9. Eph'al L. The Ancient Arabs: Nomads on the Borders of the Fertile Crescent, 9th–5th Centuries B. C. Jerusalem, 1982.
10. Fletcher J. The Mongols: ecological and social perspectives // Harvard Journal of Asiatic Studies. 1986. Vol. 46. P. 11–50.
11. Fried M. The Evolution of Political Society: an essay in political anthropology. New York, 1967.
12. Gailey C., Patterson T. Power Relations and State Formation. Washington. 1988.
13. Geers F. The Treatment of Emphatics in Akkadian // Journal of Near Eastern Studies. 1945. Vol. 4. P. 65–67.
14. Gleason H. A. An Introduction to Descriptive Linguistics. New York, 1955.
15. Graf D. F. The Origin of the Nabataeans // Aram. 1990. № 2. P. 45–75.
16. Hackl U., Jenni H., Schneider C. Quellen zur Geschichte der Nabatäer: Textsammlung mit Übersetzung und Kommentar. Freiburg, 2003.
17. Irons W. Political Stratification Among Pastoral Nomads // Pastoral Production . Society, 1979. P. 361–374.
18. Khazanov A. M. Nomads and the Outside World. Cambridge, 1984.
19. Knauf E. A. Die Herkunft der Nabatäer // Petra. Neue Ausgrabungen und Entdeckungen. München, 1986. S. 74–86.
20. Knauf E. A. Edom and Arabien // Biblische Notizen. 1988. № 45. S. 62–79.
21. Lattimore O. Inner Asian Frontiers of China. London–New-York, 1940.
22. Macdonald M. C. A. Reflections on the linguistic map of the pre-Islamic Arabia // AAE. 2000. P. 28–79.
23. Na'aman N. Province System and Settlement Pattern in Southern Syria and Palestine in the Neo-Assyrian Period // Neo-Assyrian Geography / Ed. by M. Liverani. Roma, 1995. P. 103–115.
24. Reiner E. A. Linguistic Analysis of Akkadian. Hague, 1966.

25. Robins R. H. *General Linguistics*. Bloomington, 1965.
26. Schneidewind W. M. *The Rise of the Aramean States // Mesopotamia and the Bible. Comparative Explorations / Ed. by M W. Chavalas, K. L. Younger, Jr. Michigan, 2002. P. 276–287.*
27. Service E. *Origins of the State and Civilization*. New-York, 1975.
28. Starky J. *Petra et la Nabaténe // Supplement au Dictionnaire de la Bible. 1966. T. 7. Cols. 886–1017.*
29. Wenning R. *The Nabataeans in History // The World of the Nabataeans: the International Conference «The World of the Herods and the Nabataeans» (17–19 April 2001). Stuttgart, 2007. P. 25–44.*
30. Крадин Н. Н. *Кочевники, мир-империи и социальная эволюция // Альтернативные пути к цивилизации. М., 2000. С. 490–511.*
31. Крадин Н. Н. *Кочевые общества. Владивосток, 1992.*
32. Марков Г. Е. *Кочевники Азии. Структура хозяйства и общественной организации. М., 1976.*

**Боспорське царство в адміністративно-територіальній структурі держави
Мітрідата VI Євпатора: проблема визначення особи намісника-діоикета**

Протасова Альона Вікторівна

Студентка 1 курсу магістратури
кафедри історії стародавнього світу
та середніх віків

Харківського національного
університету імені В. Н. Каразіна
пл. Свободи, 4, Харків, 61022
e-mail: alyonaprotasova1998@gmail.com
ORCID: 0000-0003-1534-4298

У статті розглядаються гіпотези стосовно особи намісника-діоикета Боспору у період його перебування під егідою понтійського правителя Мітрідата VI Євпатора через призму нарративних, нумізматичних та епіграфічних джерел. Визначено межі стратегії, очолюваної ймовірним намісником, сином Мітрідата Євпатора – Мітрідатом Молодшим, які охоплюють виключно території Боспорського царства, що стало наслідком створення понтійським правителем декількох стратегій на території Північного Причорномор'я.

Ключові слова: *Мітрідат VI Євпатор, Боспорське царство, Північне Причорномор'я, адміністративно-територіальна структура.*

**Боспорское царство в административно-территориальной структуре
государства Митридата VI Евпатора: проблема определения личности
наместника-диоикета**

Протасова Алёна Викторовна

Студентка 1 курса магистратуры
кафедры истории древнего мира
и средних веков

Харьковского национального
университета имени В. Н. Каразина
пл. Свободы, 4, Харьков, 61022
e-mail: alyonaprotasova1998@gmail.com
ORCID: 0000-0003-1534-4298

В статье рассматриваются гипотезы о личности наместника-диоикета Боспора в период его пребывания под эгидой понтийского правителя Митридата VI Евпатора через призму нарративных, нумизматических и эпиграфических источников. Определены границы стратегии, возглавляемой вероятным

наместником, сыном Митридата Евпатора – Митридатом Младшим, которые определяются исключительно границами Боспорского царства, что говорит о создании понтийским правителем нескольких стратегий на территории Северного Причерноморья.

Ключевые слова: Митридат VI Евпатор, Боспорское царство, Северное Причерноморье, административно-территориальная структура.

The Bosporan Kingdom in the Administrative Organisation of Mithridates' VI Eupator Kingdom: the problem of the vicegerent-dioiket's identity determining

Protasova Alona

5-year student at the Ancient and Medieval
History Department
V. N. Karazin Kharkiv National University
4 Svobody Sq., Kharkiv, 61022
e-mail: alyonaprotasova1998@gmail.com
ORCID: 0000-0003-1534-4298

The article is devoted to the analysis of hypotheses about the Bosporan Kingdom vicegerent-dioiket's identity during the first two decades of the reign of Mithridates VI Eupator on the Bosphorus through the prism of the ancient authors works, numismatics and epigraphy. Mithridates the Younger – the eldest son of the Pontic ruler Mithridates Eupator, who also was the vicegerent of Colchis at the end of his life, can be considered the most likely vicegerent of the Bosphorus.

The hypothesis is confirmed by the words of Appian and coins of the Bosporan Kingdom, which have a monogram with the name of the vicegerent. An attempt was made to determine the boundaries of the strategy, which was supposedly led by Mithridates the Younger. Most likely, Mithridates the Younger was the vicegerent only of the Bosporan Kingdom itself, which is verified by numismatics. As a result of the research the following conclusions were reached: Mithridates the Younger was the vicegerent of the Bosporan Kingdom during the first two decades of the reign of Mithridates VI Eupator, the next vicegerent was Mahar – another son of Mithridates Eupator, which is confirmed in the work of the ancient historian Appian.

Keywords: Mithridates VI Eupator, The Bosporan Kingdom, Northern Black Sea Coast, administrative organization.

Держава Мітрідата VI Євпатора – результат діяльності останнього незалежного правителя Понтіїського царства, який шляхом дипломатичної та військової політики зміг розширити кордони своїх володінь тим самим перетворивши Чорне море на «внутрішнє озеро» держави. Особливе місце у такому утворенні займало Північне Причорномор'я, зокрема Боспорське царство, яке перейшло під егіду Мітрідата шляхом успадкування від останнього правителя династії Спартоکیدів – Перісада V. Визначення особи намісника Боспору у мітрідатівський період дозволить доповнити

загальну картину адміністративно-територіальної структури Держави Мітрідата Євпатора та визначити місце та роль полісів Боспорського царства у політиці амбіційного понтійського правителя.

Хронологічно дослідження охоплює період з кінця II ст. до н.е. по 80-ті рр. до н.е. Нижня межа – кінець II ст. до н.е., обумовлюється остаточним приєднанням Боспору до володінь Мітрідата внаслідок успадкування його від останнього правителя династії Спартоکیدів – Перісада V. Верхня межа – 80-ті рр. до н.е. – датування першої точної згадки імені намісника-діюкета Боспору, сина Мітрідата Євпатора – Махара. Об'єктом дослідження виступає Боспор у період його перебування у складі держави Мітрідата Євпатора, предметом – особливості адміністративного устрою Понтійської держави у період правління Мітрідата VI.

Джерелами дослідження проблеми є епіграфічний та нумізматичний матеріал, що доповнюється окремими свідченнями наративної традиції. Так, деякі факти відносно особи намісника Боспору можна знайти лише в працях таких античних авторів як Аппіан [2] та Плутарх [11]. Більше інформації надає нумізматика, зокрема емісія монет Горгіппії, Фанагорії та Пантікапея, яка датується початком I ст. до н.е. До епіграфічних джерел відносяться: херсонеський декрет на честь Діофанта та напис намісника Мітрідата Євпатора з Ольвії.

Проблема визначення особи намісника Боспору у мітрідатівській період не знайшла широкого відображення і в історіографії. Так, вперше ця проблема була висвітлена у дослідженнях німецького антикознавця Т. Моммзена, і саме його версія вирішення цього питання була домінуючою, хоча і не мала ґрунтовної джерельної бази. Надалі його версія доповнювалася лише новими аргументами та думками у монографіях таких дослідників, як то Д. Б. Шелов [14], М. І. Максимова [7], С. Ю. Саприкін [12] та Є. О. Молев [8]. Досить цінний матеріал надають статі, що висвітлюють окремі аспекти зазначеної проблеми. Серед них зазначимо дослідження В. В. Крапівної та П. Д. Діатропова [6], присвячене аналізу напису на постаменті намісника Мітрідата Євпатора з Ольвії, а також статтю М. М. Чорефа [13], в якій висловлюються думки стосовно лігатур на монетах Боспору мітрідатівського періоду.

Метою дослідження є визначення особи намісника-діюкета Боспору у мітрідатівській період за допомоги аналізу існуючих гіпотез стосовно зазначеної проблеми в історіографії та співставлення їх зі свідченнями, що надають відомі на сучасному етапі джерела.

Понтійське царство на момент правління Мітрідата Євпатора мало усталену адміністративно-територіальну структуру, основою якої був поділ держави на стратегії на чолі з діюкетами. Саме тому, території Боспорського царства, навіть отримавши значні поступки зі сторони Мітрідата Євпатора, також мали управлятися намісником царя з метою підтримки у Північному Причорномор'ї влади правителя, який у цей час займався інтенсивною військово-політичною діяльністю.

Джерела не надають повної інформації стосовно цієї проблеми. Так, лише з 80-х рр. до н.е. у роботах античних авторів починає зустрічатися ім'я намісника Боспору, а саме одного з синів Мітрідата – Махара [2, 67]. Особа ж попереднього діюкета Боспорського царства, яке перебувало під егідою понтійського правителя вже більше двох десятиліть – невідома. Саме через це серед дослідників діяльності Мітрідата Євпатора виникли різні версії стосовно цього питання.

Серед більшості науковців, які займаються вивченням історії Боспорського царства цього періоду досить поширеною є гіпотеза німецького дослідника античності Т. Моммзена, який стверджував, що, оскільки Боспор перейшов під егіду Мітрідата шляхом успадкування, то намісником задля задоволення амбіцій боспорського населення в обов'язковому порядку мав бути старший син понтійського правителя [9, с. 207]. Частково підтверджують таку гіпотезу наративні та нумізматичні джерела. Так, за словами Плутарха у той час коли Сулла готувався до походу проти Мітрідата (тобто це було раніше 87 р. до н.е.), один з синів останнього управляв старовинними володіннями у Понті та на Боспорі аж до незаселених районів за Меотідою [2, 11]. Ім'я цього сина давньоримський автор не називає. Т. Моммзен зробив припущення, що це був Мітрідат Молодший [9, с. 209]. Аппіан також надає свідчення, що можуть стати ще одним підтвердженням намісництва Мітрідата Молодшого на Боспорі. Так, давньоримський автор грецького походження, описуючи події між Першою та Другою війною понтійського царя з Римом, говорить про повстання жителів Колхіди, які бачили своїм намісником лише старшого сина Мітрідата Євпатора. Причини такого бажання можна знайти у тому, що Мітрідат Молодший вже зарекомендував себе як досвідчений та вмільний діяч. До того ж, Колхіда так само як і Боспор фактично вважалася спадковим володінням Мітрідата VI, тому мала такий же самий статус у межах Держави Мітрідата Євпатора.

Значимо, що археологічні знахідки XX – початку XXI ст. дозволяють підтвердити свідчення античних авторів, на яких спирався в своїй версії відносно визначення особи дійкета Боспору Т. Моммзен.

Перш за все визначимо нумізматичні джерела. Так, серія монет, що датуються початком I ст. до н.е. містить у собі монограми (додаток 1, 2, 3), пов'язані з ім'ям намісника Мітрідата на Боспорі в цей період [4, с. 32]. М. М. Чорев, проаналізувавши складові лігатури, яка міститься на усіх монетах вказаного періоду, що випускалися полісними колективами Пантікапея, Горгіппії та Фанагорії, приходять до висновку відносно її зв'язку з іменем *Μιθριδάτης*. Але цю монограму не можливо зіставити з правителем Понту, оскільки вона не містить у собі літери «В», яка позначала титул Мітрідата VI Євпатора – βασιλέως, тобто «цар». Саме тому у цій лігатурі слід вбачати монограму старшого сина понтійського правителя – Мітрідата Молодшого [13, с. 86].

Серед дослідників існує точка зору, що намісником Боспору міг бути хтось з «друзів царя» [6, с. 55]. Зокрема – Діофант, який здобув собі дуже велику популярність ще наприкінці II ст. до н.е. під час боротьби зі скіфами [IOSPE, P. 34]. Саме його діяльність призвела до того, що Херсонес, Ольвія, Тіра та Боспорське царство перейшли до складу Держави Мітрідата Євпатора. Про значний вклад Діофанта у розвиток зовнішньої політики понтійського правителя свідчить серія рельєфних круглих медальйонів з портретними бюстами, що були знайдені у каплиці поблизу храмового комплексу у Делосі, присвяченій Діоскурам-Кабірам та Мітрідату Євпатору в образі Діоніса [7, с. 200]. Таких медальйонів було всього тринадцять, тому вочевидь діячі, зображені на них відігравали важливу роль у діяльності понтійського правителя, та входили до його близького оточення. Відзначимо, що ця точка зору не знаходить необхідного підтвердження в джерелах. Крім того, понтійський правитель побоюючись популярності Діофанта, що дуже яскраво демонструється херсонеським декретом в його честь [IOSPE, P. 34], навряд чи допустив цього полководця до

влади. Заперечує цю гіпотезу і той факт, що коли жителі Колхіди запросили собі намісником Мітрідата Молодшого, Мітрідат VI Євпатор запідозрив свого сина у зраді та стратив [2, 64]. Цей пасаж, переданий Аппіаном, демонструє той факт, що понтійський правитель боявся конкуренції, тому не міг зробити Діофанта дійкетом настільки важливого для нього Боспорського царства.

Деякі дослідники взагалі прийшли до певного симбіозу двох попередніх гіпотез, а саме: Мітрідат Молодший був намісником Боспору, але при ньому була колегія радників, до якої і входив Діофант [12, с. 132]. Така версія має право на існування, адже намісник-дійкет потребував військової допомоги у досить неспокійному регіоні, де крім лояльних до царської влади жителів грецьких полісів проживали й інші етнічні елементи, які не були прихильниками Мітрідата, що дуже яскраво демонструється повстанням Савмака [IOSPE, P. 34.], яке у сучасній історіографії уже не трактується як рабське, а як протидія скіфів встановленню влади Мітрідата Євпатора на Боспорі [10, с. 68]. Але, при всій логічності, ця версія також не знайшла достатнього підтвердження в античних джерелах.

Розглянувши усі існуючі на сучасний момент версії, можна дійти до висновку, що скоріш за все, діокейтом Боспору у перші два мітрідатівські десятиліття був старший син понтійського царя – Мітрідат Молодший. Але, постає питання: якими кордонами обмежувалася його стратегія? Раніше домінуючою була думка російського дослідника Є. О. Молева про те, що все Північне Причорномор'я, а саме: Ольвія, Тіра, Херсонес та поліси Боспору, перебували в межах однієї адміністративно-територіальної одиниці. Але, з відкриттям нових та переосмисленням вже існуючих джерел ця версія вже не викликає такої підтримки.

Проаналізована емісія монет з лігатурою намісника показує, що вона була випущена виключно полісними колективами Фанагорії, Пантікапея та Горгіппії. Монетний обіг зазначеного періоду в Ольвії, Тірі та Херсонесі не містить у собі подібних монограм, що свідчить про те, що Мітрідат Молодший поширював свою владу лише на поліси Боспору.

Досить цікаву інформацію надає археологічна знахідка, відкрита під час розкопок 2002 р. під керівництвом В. В. Крапівіної та А. В. Буйських у південно-східній частині Верхнього міста Ольвії на території цитаделі римського часу [6, с. 67]. Вона представляла собою постамент з білого мармуру на якому було викарбуваний напис, який за палеографічними ознаки датується епохою пізнього еллінізму.

Напис містить відомості про те, що намісник Мітрідата Євпатора силами понтійського гарнізону відновив частину оборонного валу, та присвятив це Матері богів. Нижня строфа напису містить у собі точну дату його створення – «у 220 році» [6, с. 67]. Враховуючи той факт, що у період еллінізму у Північному Причорномор'ї була поширена ера царів Понту та Віфінії, яка починається у 297/96 р. до н.е., то 220 р. відповідає 78/77 р. до н.е. [3, с. 67], тобто періоду існування Держави Мітрідата Євпатора. Напис містить також ім'я намісника понтійського царя – Діоген Тіей. В. В. Крапівіна та П. Д. Діатропов у своїй статті, провівши аналіз патроніму стратега дійшли висновку, що він уродженець Синопи – однієї зі столиць Понтійського царства [6, с. 68].

Вищенаведені приклади ставлять під сумнів твердження Є. О. Молева про перебування Херсонесу, Ольвії, Тіри та полісів Боспору у межах однієї стратегії. Можна зробити висновок, що на території Північного Причорномор'я існувало

декілька адміністративно-територіальних об'єднань. Особи намісників деяких з них через брак джерельної бази визначити на сучасному етапі досліджень не має можливості.

Таким чином, можна зробити висновок, що намісниками Боспору у мітрідатівський період були сини Мітрідата Євпатора: спочатку це був Мітрідат Молодший, котрий потрапивши в опалу до батька був страчений та Махар, намісництво якого не викликає сумнівів, адже його особа беззаперечно визнається дослідниками та підтверджується нарративними та нумізматичними джерелами. Гіпотеза відносно дійкета Мітрідата Молодшого не має ще таких беззаперечних обґрунтувань, саме тому дискусія про особу намісника Боспору у перші два десятиліття перебування під егідою Мітрідата VI Євпатора актуальною. Вона матиме логічний кінець лише після переосмислення уже існуючих та відкриття нових джерел, які проллють світло на зазначену проблему.

Література

1. Анохин В. А. Монетное дело Херсонеса (IV в. до н.э. – XII в. н.э.). К., 1977.
2. Аппиан Александрийский. Митридатовы войны // Аппиан. Всеобщая история / Пер. А. С. Балахванцева. М., 1998.
3. Бикерман Э. Хронология древнего мира. М., 1976.
4. Гайдукевич В. Ф. Боспорское царство. М., 1949.
5. Голенко К. В. Из монетного дела Боспора в I в. до н.э. // НЭ. 1960. № 2. С. 28–40.
6. Крапивина В. В., Диатроптов П. Д. Надпись наместника Митридата VI Евпатора в Ольвии // ВДИ. 2005. № 1. С. 67–73.
7. Максимова М. И. Города Юго-Восточного Причерноморья: Амис, Синопа, Трапезунд. М., 1956.
8. Молев Е. А. Установление власти Митридата Евпатора на Боспоре // Античный мир и археология. 1974. № 2. С. 60–72.
9. Моммзен Т. Римское государственное право: народный трибунал. Историческое произведение как феномен культуры. 2013. Вып. 8. С. 211–244.
10. Немировский А. И. Митридат Евпатор, Боспор и восстание скифов // Византиковедческие этюды. 1978. С. 66–70.
11. Плутарх. Сулла // Плутарх. Сравнительные жизнеописания / Пер. В. М. Смирин. М., 1994. Т. 1. С. 486–504.
12. Сапрыкин С. Ю. Понтийское царство: государство греков и варваров в Причерноморье. М., 1996.
13. Чорев М. М. К истории монетного дела Боспора эпохи наместничества Митридата Младшего // Вестник Нижегородского университета им. Н. И. Лобачевского. 2017. № 3. С. 84–90.
14. Шелов Д. Б. Города Северного Причерноморья и Митридат Евпатор // ВДИ. 1983. № 2. С. 40–58.
15. Шелов Д. Б. Махар, правитель Боспора // ВДИ. 1978. № 1. С. 55–72.
16. Hojte J. M. The Administrative Organization of the Pontic Kingdom // BSS. 2009. № 9. P. 95–109.

17. Latyshev V. Inscriptiones antiquae orae Septentrionalis Ponti Euxini, graecae et latinae. Vol.1. Ed. 2. Petropoli, 1916.
18. Reinach Th. Mithridate Eupator, roi de Pont. Paris, 1890.

Додатки

Додаток 1. Дідрахма. Пантікапей, 90–80 рр. до н. е. [Електронний ресурс].
Режим доступу: <https://bosporan-kingdom.com/198-3012/>. Доступ 29.09.2019 р.

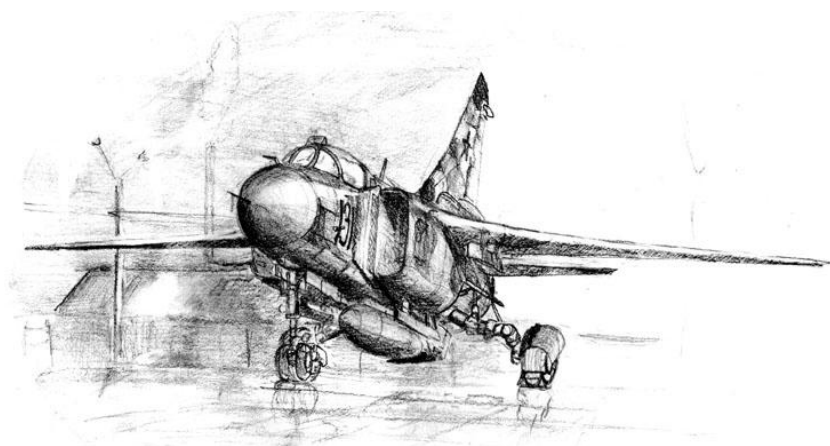

Додаток 2. Тетрахалк. Фанагорія, 90–80 рр. до н. е. [Електронний ресурс].
Режим доступу: <https://bosporan-kingdom.com/208-3147/>. Доступ 29.09.2019 р.

Додаток 3. Тетрахалк. Горгіппія, 90–80 рр. до н. е. [Електронний ресурс].
Режим доступу: <https://bosporan-kingdom.com/211-3246/>. Доступ 29.09.2019 р.

НОВА ТА НОВІТНЯ ІСТОРІЯ

Spanish Florida: peoples, expeditions, and the effects of struggles and epidemics in the XVI and early XVII centuries

Ashrafyan Konstantin

postgraduate student of the Department of archaeology,
ancient history and Medieval history
Moscow state regional University
kea6465@gmail.com
ORCID 0000-0001-7410-859X

In our research work, we considered the expeditions of Ponce de Leon, Lucas Vázquez de Ayllón, Narváez and Hernando de Soto that took place in Spanish Florida in the XVI century, as well as the situation with the Catholic missions of the Spaniards in the late XVI and early XVII centuries. We have examined evidence of the origin and consequences of various epidemics that arose with the arrival of Europeans and their penetration into the interior of America and the expansion of the borders of Spanish Florida. The conclusions that follow from the article suggest that the peoples isolated from the external penetration of Europeans were able to avoid the terrible pandemics and severe consequences of epidemics. Those peoples who had direct contact with and took an active part in the life of the Europeans and their settlements suffered greatly from the rapid extinction. We would also like to show that not only the Europeans but also the aborigines themselves, had enough diseases that periodically killed the population and caused epidemics within the aboriginal society.

We would like to see further interdisciplinary research help to restore important points about the disappearance of American peoples and map the migration of indigenous tribes as a result of pandemics and epidemics.

Keywords: *epidemic, Spanish Florida, Calusa, de Leon, de Soto, aborigines.*

Іспанська Флорида: народи, експедиції і наслідки боротьби і епідемії в XVI – початку XVII століть

Ашраф'ян Костянтин Едуардович

аспірант кафедри археології, стародавньої та середньовічної історії
Московського державного обласного університету
вул. Вери Волошиної, буд. 24, м. Митищі, Московська обл., 141014
kea6465@gmail.com
ORCID 0000-0001-7410-859X

Стаття розглядає період XVI – початку XVII ст. досліджуються області іспанської Флориди і проникнення хвороб в середовище суспільства аборигенів з приходом європейців. Також показані хвороби і власні епідемії, існуючі в племенах самих індіанців. Висновки зі статті говорять про те, що суспільства аборигенів, що вступили в тісний контакт з європейцями, швидко зникали в результаті принесених хвороб і виниклих епідемій, а племена індіанців, що «самоізолюються» від європейців змогли надовго зберегти свою популяцію.

Ключові слова: епідемії, Іспанська Флорида, Калуса, Нарваес, Де Сото, аборигени.

Испанская Флорида: народы, экспедиции и последствия борьбы и эпидемий в XVI – начале XVII веков

Ашрафьян Константин Эдуардович

*аспирант кафедры археологии, древней и средневековой истории
Московского государственного областного университета
ул. Веры Волошиной, д. 24, г. Мытищи, Московская обл., 141014
keab6465@gmail.com
ORCID 0000-0001-7410-859X*

Статья рассматривает период XVI – начала XVII вв. Исследуются области Испанской Флориды и проникновение болезней в среду общества аборигенов с приходом европейцев. Также показаны болезни и собственные эпидемии, существующие в племенах самих индейцев. Выводы из статьи говорят о том, что общества аборигенов, вступившие в тесный контакт с европейцами, быстро исчезали в результате принесенных болезней и возникших эпидемий, а племена индейцев, «самоизолирующиеся» от европейцев смогли надолго сохранить свою популяцию.

Ключевые слова: эпидемии, Испанская Флорида, Калуса, Нарваэс, Де Сото, аборигены.

The introduction of a mass of unknown diseases and viruses from outside changed the population of tribes and populations on a huge territory of the earth, called Spanish Florida. This has become important in light of the current appearance of the virus and predictions of its consequences.

Our research brings to the surface a lot of disparate facts from the history of the Spanish conquest of the American continent in the XVI century, from the point of view of the current situation, analyzes the primary sources and their translations and shows new achievements in the field of bioarcheology about the consequences of infectious diseases.

The purpose and objectives of the study were to show how the intervention of the Spanish in the life of the natives as a result of the expeditions of the XVI century changed the population and relations between the peoples of Spanish Florida. And also, about how the external natural balance as a result of infections disturbed the natural balance in the territories where the expeditions took place.

The object of research was the situation that arose in the XVI century in connection with the penetration of Spanish expeditions to the territory of modern America in order to create settlements.

The subject of the study was Spanish Florida in the 16th century – a part of the American continent where Spanish expeditions took place, including the current States of Florida, Georgia, Alabama, Missouri, Louisiana, Arkansas, Mississippi, Texas, and other.

Since the author was located directly on the territory of Florida, Georgia, Texas, we used various artifacts and exhibits with descriptions in the research process when visiting museums such as the de Soto National memorial Museum, the Florida Museum of Natural history, as the basis for our work, we used books and articles by American scientists and researchers such as Meras [13], Gannon [5; 6], Milanich [14; 15], Marquart [12], Worth [24; 25], Peck [17; 19], Wood [23], Hann [10], Thompson [21], and Francis [3], Spanish primary sources from the archives of India, and materials from the libraries of the University of Florida, the University of South Florida, and the University of San Leo in Florida were also used. Also, works on bioarcheology [4] with data from European artifacts reflect the date range of 1525–1550 ad, as well as the burial of aborigines in Weeki Wachi, located near the expeditions of Pánfilo de Narváez and Hernando de Soto [11] and other works [22].

At the beginning of our study, we would like to point out some tribes which inhabited Florida in the XVI century, according to maps that were already available by the end of the XVI century.

These maps were compiled by numerous Spanish expeditions and the French, who attempted to establish a Huguenot colony in 1561 and conducted quite a lot of research around their landing site at the mouth of the St. Johns River, and then in Florida near St. Augustine. These maps were kindly provided from the collection of map copies in the University of Florida library and Saint Leo University library, we used Milanich's book about European invasion of Florida [14] and Theodore Morris, an artist-researcher who participates in all Florida museums to restore images of Indians of disappeared peoples [16].

Based on all these sources, we can say that the borders of Spanish Florida in the XVI century was the entire territory from Mexico to Virginia. The de Soto expedition crossed the lands of more than 80 tribes, extending the borders of Spanish Florida far to the West. We will list only some of the tribes such as Calos (Calusa), Tequesta, Jeaga, Mayaimi, Tokobaga, Mocoço, Jororo, Ais, Surruque, Mayaka, Guale, Mocama, Timucua, Apalachee, Tupique, Asao, Talaje, Bejesi, Tolomato, Potano, Ocale, Pensacola, Matecumbe, Utina, Acuera, Eloquale, Talamali, Coosa and many many others. Due to the limited scope of the article, we will continue to list them in subsequent works, specifically devoting them to maps of the peoples known at that time. And after that, the de Luna expedition passed through many lands of the modern United States. Under Menendez's governorship in 1565, these areas expanded inland and far North. Spanish Florida, according to maps of the time, included many of the current States up to South Carolina, where captain Juan Pardo reached on the orders of Pedro Menendez (the current city of Anderson in South Carolina) in 1566. The same captain Pardo went West from the Atlantic coast to the state of Tennessee, where he established relations with the Indians and left settlements [14, p. 162]. In 1570, an expedition was sent to the country of Gale to Christianize the population

[22, p. 8]. We can consider the borders of Spanish Florida in the 16th century from New Mexico to Virginia.

The Discovery of Florida (1513 AD). The first official expedition of the Spanish crown in Florida. We started our research at a point that is key to the Spanish penetration of Florida. This moment came in February 1512 as a result of a backstage struggle and past lawsuits between king Ferdinand II of Aragon and the Viceroy of the West Indies, Diego Columbus. Thus, the land plot can be the subject of the Spanish crown, which issued a contract called «Asiento de Juan Ponce de Leon» (Charter or Patent) [17, p. 2] Beimeni land (sic., Ada, Bimini and Florida) in Juan Ponce de Leon [1] – former Governor of San Juan (Puerto Rico) [28, p. 320–341]. According to the document, he had to organize an expedition to the North of the West Indies at his own expense to discover a New Land, marked on the maps of 1511 as Beimeni [17, p. 9]. The expedition took place in 1513 [7, p. 45]. The result of this expedition was the discovery of the Gulf stream (navigator Anton de Alaminos), a new unknown land called Pascua de Florida and a number of Islands, including Bimini. on the Florida coast, it was located at 28 degrees latitude in the vicinity of Melbourne beach, 125 miles South of the generally accepted location near St. Louis. Augustine, Florida [17, p. 18; 19]. Thus, there was no close or prolonged contact between the Spaniards and the natives of South Florida. Although Ponce de Leon landed several times on the Southeast coast of Florida and even installed a stone cross there and took an Indian interpreter on board the ship [2]. Ponce de Leon rounded the Peninsula [17, p. 3] and met strong resistance from the local Calusa (Calos or Kalusa) tribe near the present place called pine island. As a result of this expedition, a new place was discovered and announced that belonged to the Spanish crown. For this, Ponce de Leon received a coat of arms and a new Cedula in 1514 for the settlement of open lands (Cedula Real, Royal decree of 09 27 1514) [1, p. 45, 90].

Self-isolation as a factor of salvation from epidemics and loss of independence. Calusa tribe was unusual among other American tribes, as it was a society of fishermen-hunter-gatherers with a strict hierarchy that controlled South Florida at the time of the arrival of Europeans in 1513 [12; 21, p. 4–15]. This society was not agricultural, and 80 percent of its diet consisted of marine products, and this tribe was located in an important strategic place [8, p. 3–5; 21, p.77].

Taking on their land the Indians who constantly immigrated from Cuba and the Antilles as a result of the capture of these Spaniards, the Calusa Indians learned enough information about the Spaniards from the refugees [25, p. 3]. They waited for the arrival of the Spaniards and in 1513 twice attacked three ships of Ponce de Leon, who came to the shore. They attacked by the first time by 20 canoes, and the second time they used 80 canoes and [21, p. 6–7; 28, p. 346] they not allowed Spaniards to land on the shore of Florida.

Influenced by what the Indians who had fled Cuba had told them, Calusa decided to “self-isolate” themselves from the Spaniards, and in the following years resisted fiercely as soon as the Spanish ships reached their shores. After the victory of Cortes in New Spain (Mexico), many ships loaded with goods and gold were forced to circumnavigate all of Florida, and the Spanish fleet constantly suffered shipwrecks off the coast controlled by the Calusa tribes and their allies. Therefore, after the shipwreck, the cargo for Spain and the Christians themselves ended up in the hands of the Calusa Indians. The number of Christian prisoners reached 200 at a certain time. They were sacrificed and their heads

impaled on poles around the capital of Calusa, named Mount Key. And at the time of 1566, about 12 people remained in captivity [14, p. 165].

In order to establish a good relationship with Calusa as an important strategic partner and find a safe river route through Florida to stop the mass destruction of their ships, the Spaniards tried to establish friendship and in 1566–1569 even founded the mission of Sant Antony de Calusa. However, the Spaniards soon left due to conflicts, Indian resistance, and the inability to maintain soldiers there. Thus, the Calusa society opened only once in 1566, that is, almost 50 years after their first meeting with Ponce de Leon in 1513 and closed in 1569 for another 50 years and was in “self-isolation”. The Europeans had nothing to offer for the development of Calusa society – they did not need iron products to work in the fields, they did not need Spanish weapons, because, as a practice has shown, their organized army with a standing army coped with the repulse and aggression from neighbors and with the suppression of uprisings in their country and was sufficiently organized to repel the Spaniards. They received new benefits in their lives from frequent shipwrecks, and they were offered to use them by Christians who were taken captive after shipwrecks [20, p. 281]. They were also excellent fishermen and made fine canoes and catamarans, for which they were famous among other tribes. Their achievements, ideas, and skills in fishing were used and learned by the Cuban Indians, who became famous fishermen. Thus, the Calusa Indians remained isolated from the Spanish invasion for a long time, maintaining their population and remaining a fairly strong tribe from the XVI to the end of the XVII and early XVIII centuries.

Insignificant contacts between the Spaniards and the natives (1514–1520). This was followed by several visits to open Florida. In 1514, Pedro de Salazar captured the Indians from the coast of Florida, in 1516, Diego Miruelo, who followed the expedition in 1513, on the orders of Diego Columbus, made a circumnavigation of Florida. Pilot Anton de Alaminos, who was in Ponce de Leon, led ships to the coast of Florida as a pilot to Francisco Hernandez de Córdoba (1517), Juan de Grijalva (1518), and then to the expeditions of Alonso de Pineda in 1519 and Francisco Gordillo in 1520, who also captured Florida Indians as slaves for sale in Hispaniola [14, p. 110–112].

He spent several days setting up camp, and missionaries came with him, bringing horses, domestic animals, and plant seeds [23, p. 3], but he was constantly attacked by the natives of Calusa. Determined to put an end to the attacks, Pons marched against the Indians at the head of a party. As a result of the shootout, he was severely wounded in the hip. It was decided to take the injured Governor of Florida to Cuba for treatment. However, Pons died on the way. The settlement existed for several months, but was abandoned [19, p. 103]. Thus, there was no close contact between the Calusa natives and the Spaniards.

Third official expedition to Florida. Lucas Vázquez de Ayllón (1526 AD). After the death of Ponce de Leon, all rights to the governorship, development and establishment of the settlement were granted in 1523 to Lucas Vázquez de Ayllón which was the Royal judge of the Hispaniola Island, whose ship participated in the 1520 capture of the Florida Indians into slavery [19, p. 104–106].

He landed on September 29, 1526 at the mouth of the St. John river in Wateree, but soon moved to Chesapeake, where Jamestown is now located [19, p. 106–107] and established a settlement. In addition to the Spaniards, there were also slaves from Africa in the settlement [6, p. 3]. The location of Sapelo Island was chosen unsuccessfully. The settlers supplies ran out, winter began, the soil was barren, and people were freezing and sick.

An epidemic broke out among the settlers. It was the plague – pestilential fever. It quickly spread through the camp. Ayllon fell ill from the disease and died in the hands of a priest [6 p. 3–4]. Then the rising black revolt and there was the wrong policy of the Spanish against the Indians. 150 Spaniards forced to break camp and leave this place in the next in the spring of 1527 [19, p. 107] due to these events.

So, the first sustainable settlement in Florida brought the first diseases to the natives. Namely, the plague and cholera along with stale water. The outbreak quickly spread beyond the camp and reached the Indians. Its consequences were seen by the subsequent de Soto expedition in 1539.

In 1540, the de Soto's expedition passed through the entire territory of modern states Florida and Georgia and came to the place where the colony of Ayllon was founded. In this area, De Soto saw many abandoned aboriginal villages and leaved houses which were overgrown with grass. This was told by an eyewitness of the expedition («the Indians said that two years before there was a plague in this country, and that they returned to other cities») [9, p. 56–57] – an anonymous Portuguese gentleman from Elvas, whose memoirs were published in 1557 in Portugal, and then-in 1861 in London [9]. When the Spaniards asked the Indians living there what had happened, the natives replied that the Spaniards, who had arrived long ago under the leadership of Ayllon, had brought with them a disease that had claimed many lives and ended only two years before the arrival of the de Soto expedition. Thus, if the expedition to the island of Ayllon was from 1526–1527 AD, and de Soto came in 1540 AD, then the plague epidemic lasted about 10–12 years and ended only when people moved far from the places where they lived before, leaving their lands and homes. This happened on the rich and fertile land of the Indians with the capital of Cutif-Chiqui [9, p. 57].

It must also be said that before this, during the entire campaign from the landing in the Central part of Florida in the modern Bay of Tampa, the Spaniards did not observe large desert areas between Indian settlements. The only thing is the ferocity with which the natives met the expedition.

Leaving the chief of Patofa, bordering on an area where there were abandoned villages, the Spaniards went with guides to a rich camp. Indian guides talked about a rich country in 4–5 days of travel. However, the Spaniards passed 9 days, and there were no settlements around. A wide, well-trodden road gradually ended in dense shrubbery. The Spaniards broke up the camp with the last of their strength, blamed the Indian interpreter for everything, and even wanted to burn it. The Indian even under torture said that he did not understand what happened [9, p. 49]. The horses and men were starving. The Spaniards even let the Indian porters go, because they had nothing to feed them with. The whole expedition was threatened with a terrible famine. The riders found no sign of life around them. And only Juan Danusco found a settlement of 12 leagues from the Parking lot. From this episode, it can be judged and hypothesized that the plague forced the natives who lived between the neighboring areas of Patofa and Okute and the area of Cutifa-Chiqui, where the plague is mentioned in the above narrative, to leave their places and villages.

Expedition of Pánfilo de Narváez (1526 AD). Once Ayllón died, the vacant seat of the Governor of Florida was given to Panfilio de Narvaez. The pilot of Narvaez was Diego de Miruelo [27, p. 116], who followed the ships of Ponce as early as 1513 and sailed to the coast of Florida in 1516. Soon Narvaez saw the yellow color of a river flowing in

Florida. In addition, he found gold in the homes of the Indians near the bay where he landed (modern Tampa Bay). The Indians told him about the rich land of Appalachia [27]. This situation led him to believe that Florida was full of gold. He did not know that the yellow color is inherent in the nature of the rivers of Florida because of the specifics of the soil, and not the content of this metal (as it appears from the description of natural rivers in Florida (now you can see the yellow color of water of many rivers in Florida – author K. A.).

Narvaez, passing to the North of Tampa Bay saw fields of corn and realized that it was possible to move into without having supplies [15, p. 116]. This was of interesting strategic significance for him and subsequent expeditions.

There were epidemics among Spaniards and Indians during the expedition.

On the road, after the crash in Mexican Gulf, only 15 of the 80 exhausted Spaniards remained, some of them began to eat each other. All the Spaniards were sick and weak. They died during winter one by one. And after a while, an epidemic started among the Indians of tribes Kapoki and Anami which helped and sheltered Spaniard. It was an epidemic of cholera with a very big stomachache [27, p. 55]. In a short time, almost half of the population of the people who sheltered the Spaniards died [27, p. 51–53].

The expedition of De Soto found skulls of horses, cut down trees near the Indian city of Ochete (modern Tallahassee). There were stacked boards for preparing rafts, on which the remaining members of the expedition went to the Gulf of Mexico and most of them died [9, p. 44–45].

The de Soto's expedition was made on a grand scale. It passed as mentioned above through 80 different peoples inhabiting the American continent, its path passed through the modern States from Florida and Georgia to Texas (there is a hypothesis of the professor Donald E. Sheppard that the Spaniards in this expedition reached the Great Lakes [26].

The expedition started from the same place where Parfilo Narvaez started his journey – in Tampa Bay, where on May 30, 1539, De Soto landed 2 leagues from the Indian city with a local cacique named Uzita [9, p. 24] de Soto's Expedition met the survivor of Juan Ortiz from the previous expedition and went along the road of Narvaez, often finding the remains of his camps.

The Spaniards from the de Soto's expedition visited three times the place has named Weeki Wachi. The human remains were found here after the excavation and the investigation of these places [11]. It was indicating death from infection. Archaeologists have suggested that after several contacts with the Spaniards who passed along this route from the de Soto expedition, people died of starvation. infection. It was said that people died in those places from malnutrition, infection, metabolic disorders, staphylococcal bacteria, purulent bacteria, osteomyelitis were found due to purulent bacteria in the tissues [9, p. 59].

During the passage through the territory of the modern United States, the Spaniards constantly engaged in battles with the tribes of the interior. For example, tribes in the area of the current state of Alabama. As a result of a direct collision, the Europeans introduced a mass of disease – causing viruses that left vast territories empty and abandoned. It was they who encountered the de Luna expedition 20 years later when they explored the part of the earth where de Soto's soldiers had already passed [9, p. 147].

Paleopathological data indicate that indigenous peoples throughout the Americas lived in a world where infectious diseases and poor health were not uncommon [4, p. 71].

Missions and the era of diseases of the Spanish Indians of Florida. In 1565, Menendez founded the city of St. Augustine on the East coast of Florida. It became the main city from which the Christianization of all Spanish Florida began. It was particularly successful in the late sixteenth century. However, diseases came altogether with the missionaries from St. Augustine. Documentary evidence can be found about the events of 1595, when the villages of Timucua were hit by a severe epidemic of measles [14, p. 215–216], followed by epidemics of plague and smallpox in 1600 [14, p. 217], which destroyed the population of Indian's tribes of Guale and Timucua by 1650 AD.

After the mission system was established in the country of Guale and Timucua aborigines in what is now the state of Georgia and throughout Spanish Florida, infections began to spread rapidly. This led to rapid extinction of the local inhabitants. At the end of the sixteenth century, there was a system of missions, and there was a practice of natives coming to work in St. Augustine, which was the capital of Spanish Florida and then returning. According to Hanna, borrowing melanin at this point caused the worst outbreaks of the epidemic in 1612–1616, when the death rate was appalling. According to scientists, the death rate of the Timucua Indians was so high that from about 150,000 people in 1492 (before the discovery of America) it fell to 3,230 in 1689, which means that only two percent of the original population remained [14, p. 217]. Although the mass death of Indians during hostilities between the Spaniards and the natives was not observed during this period.

The expeditions of Narvaez, Ayllon, de Soto and de Luna passed through dozens of different villages covering different habitats of the aborigines, forever changing their worldview and disturbing the delicate balance of the ecosystem and affecting the future of the aborigines. The impact on the lives of Spaniards was unprecedented, as they brought with them many diseases from which the local population was not immune. Their way of life and perception of the world changed forever [14, p. 120, 130, 159].

The first conclusion of the study is that the sudden appearance of Spaniards on the coast and further advance into the American continent caused huge changes in the population in the territory called in the XVI century Spanish Florida, extending from the modern state of Florida to Mexico. The progress of each Spanish expedition and penetration into the interior of the continent led to the devastation of vast territories and the extinction of the population due to introduced diseases caused by viruses unknown to the natives and destroying entire peoples [14, p. 218]. The second conclusion concerns self-isolation. We see an interesting example of the tribe of Calusa, who did not depend on seasonality, did not cultivate the land, but lived in estuaries and fed on the year-round gifts of the sea (the Gulf of Mexico). The self-isolation of these people was able to keep them away from the Spaniards and from the mass deadly epidemics that they carried for almost 200 years. Although their future fate is sad, however, this is already associated with the movement of Indian peoples to their borders. In other words, we see an example of isolation through violent resistance and exclusion of Spanish settlements in this territory, which prolonged the existence of the population of «self-isolated» tribes for a long time.

The third important conclusion. It is also important to note that viruses and diseases already existed on the territory of Spanish Florida and, as shown by the excavations, bioarcheologists and pathologists, many came from the New World. They suffered from epidemics and viruses, lack of food and bad water, parasitic infections, and so on. Therefore, it is wrong to blame only the Spaniards for the death of all the natives. Because

life in America before the arrival of Europeans was not Paradise and serene, did not know any epidemics. This representation is an illegal and unacceptable simplification.

We see a direct parallel with the events of 400–500 years ago and the current situation in connection with the pandemic and the measures taken by the authorities in different parts of the world by the example of the isolation of entire regions and countries.

We hope in the future to attract scientists from different fields and create a dynamic map that could reflect the dynamics of the population of Spanish Florida and various infectious foci, both local and imported, indicating the diseases inherent in the natives of different places and the consequences of the spread of infections to both natives and Spaniards.

Bibliography

1. Browne Ayes J. Juan Ponce de Leon His New and Revised Genealogy. Morrisville, 2010.
2. Devereux A. Juan Ponce De Leon, King Ferdinand, and the Fountain of Youth. Spartanburg, 1993.
3. Francis J. M. Murder and Martyrdom in Spanish Florida: Don Juan and the Gualte Uprising of 1597. New York, 2011.
4. Frontiers of Contact: Bioarcheology of Spanish Florida // Journal of World Prehistory. 2001. Vol. 15, № 1. P. 69–123.
5. Gannon M. The Cross in the Sand: The Early Catholic Church in Florida, 1513–1870. Gainesville, 1965.
6. Gannon M. The History of Florida. Gainesville, 2018.
7. Gannon M. The New History of Florida. Gainesville, 1996.
8. Hadjo H. The Calusa: A Savage Kingdom? Режим доступа : <https://archive.org/stream/TheCalusaASavageKingdom/>. Доступ: 22.02.2020
9. Hakluyt R. The Discovery and conquest of Terra Florida by Don Ferdinando de Soto and six hundred Spaniards, his Followers written by a gentleman of Elvas employed in all the action and translated out of the Portuguese. Режим доступа: <https://archive.org/details/discoveryconques00ryewrich/page/n3/mode/2up/>. Доступ: 23.02.2020
10. Hann J. Missions to the Calusa (Florida Museum of Natural History: Ripley P. Bullen Series). Gainesville. 1991.
11. Hutchinson D., Mitchem J. Режим доступа : <https://www.jstor.org/stable/40713050/> Доступ: 23.02.2020
12. Marquart W. Tracking the Calusa: a retrospective Southeastern Archaeology // Southeastern Archaeological Conference, Southeastern Archaeology. 2014. Vol. 33 (1). P. 1–24.
13. Merás G. Pedro Menéndez de Avilés and the Conquest of Florida. Gainesville, 2017.
14. Milanich J. Florida Indians and the Invasion from Europe. Gainesville, 1995.
15. Milanich J. Laboring in the Fields of the Lord: Spanish Missions and Southeastern Indians. Washington, 1999.
16. Morris T., Milanich J. Florida's lost Tribes. Gainesville, 2004.

17. Peck D. Misconceptions and Myths Related to the Fountain of Youth and Juan Ponce de Leon's 1513 Exploration Voyage. Режим доступа : <http://citeseerx.ist.psu.edu/viewdoc/download?doi=10.1.1.403.8989&rep=rep1&type=pdf/>. Доступ: 22.02.2020
18. Peck D. Ponce de León and the Discovery of Florida: The Man, the Myth, and the Truth. Sarasota, 1993.
19. Shea J. The Catholic Church in the colonial days. Book II. 1521–1763. New-York, 1886.
20. Snapp A. The world of Calusa, PhD thesis. Режим доступа : https://ora.ox.ac.uk/objects/uuid:788e6383-11f9-41f2-9f81-97c47c65e536/download_file?file_format=pdf&safe_filename=Snapp.pdf&type_of_work=Thesis/. Доступ: 20.02.2020
21. Thompson V., Worth J. Political Ecology and the Event: Calusa Social Action in Early Colonial Entanglements. Vol. 29 (1). 2018. P. 68–82.
22. White F. Artifacts and Archaeology from the Conquistador Hernando De Soto's Potano Encampment and the Lost Franciscan Mission. Режим доступа: <http://www.sciencepublishinggroup.com/j/ija/>. Доступ: 20.02.2020
23. Wood J. A History of the Catholic Church in the American South 1513–1900. Gainesville, 2011.
24. Worth J. 2016. Discovering Florida: First-Contact Narratives from Spanish Expeditions along the Lower Gulf Coast. Gainesville, 2016.
25. Worth J. A History of Southeastern Indians in Cuba, 1533–1823. Florida, 2004. P. 21–23.
26. Sheppard D. Conquest trials map. Режим доступа : <http://www.floridahistory.com/inset78m.html/>. Доступ: 01.02.2020
27. Кабеса де Вака. Кораблекрушения. М., 1975.
28. Кофман А. Под покровительством Сантьяго. Испанское завоевание Америки и судьбы знаменитых конкистадоров. СПб., 2017.

Карикатура як симулякр: конструювання образів інтелігенції радянськими сатиричними виданнями у 1922–1991 рр.

Гела Оксана Миколаївна

Аспірантка кафедри історіографії, джерелознавства та археології історичного факультету
Харківського національного університету
імені В. Н. Каразіна
e-mail: gela.oksana95@gmail.com
ORCID: 0000-0003-3157-9943

У статті здійснюється спроба порівняти карикатуру із симулякром, тобто копією, яка зображує щось, що немає оригіналу в реальному житті, або з часом його втратила. Стверджується, що карикатура виступає не відображенням існуючої реальності, а образом ідей. Показано роль симулякрів у конструюванні образів інтелігенції радянською пропагандою. Проаналізовані фази розвитку образів, що формуються унаслідок процесу симуляції.

Ключові слова: симулякр, карикатура, образи інтелігенції, симуляція, гіперреальність.

Карикатура как симулякр: конструирование образов интеллигенции советскими сатирическими изданиями в 1922–1991 гг.

Гела Оксана Николаевна

Аспирантка кафедры историографии, источниковедения и археологии исторического факультета
Харьковского национального университета
имени В. Н. Каразина
e-mail: gela.oksana95@gmail.com
ORCID: 0000-0003-3157-9943

В статье предпринимается попытка сравнить карикатуру с симулякром, то есть копией, которая изображает что-то, что не имеет оригинала в реальной жизни, или со временем его потеряла. Утверждается, что карикатура выступает не отражением существующей реальности, а образом идей. Показана роль симулякров в конструировании образов интеллигенции советской пропагандой. Проанализированы фазы развития образов, формируемых в результате процесса симуляции.

Ключевые слова: симулякр; карикатура; образы интеллигенции; симуляция; гиперреальность.

Caricature as simulacra: the construction of images of the intelligentsia by Soviet satirical publications in 1922–1991*Hela Oksana*

V. N. Karazin Kharkiv National University
Postgraduate student
Department of Historiography, Source Studies and Archeology
Faculty of history
e-mail: gela.oksana95@gmail.com
ORCID: 0000-0003-3157-9943

The article attempts to compare the caricature with simulacra, that is, a copy that depicts something that does not have the original in real life, or has lost it over time. It is argued that the caricature is not a reflection of existing reality, but the image of ideas. The role of simulacra in the construction of images of the intelligentsia by Soviet propaganda was shown. Simulacra, including caricatures, acted as a means of constructing the cultural, social and political reality of Soviet society. The hyperreality of such caricatures manifested in an attempt by caricaturists to create such a reality that would replace the existing one. The phases of the development of images formed are analyzed as a result of the simulation process. In particular, if the first two phases are based on objective or subjective reality, then the next two phases are based on simulation (the generation of schemes, sign systems of the real without the original and reality). Despite the fact that all phases of the image's development periodically appear throughout the entire existence of Soviet satirical magazines, however, in the mid-1940s one can observe a gradual transition from depicting real events to generalizing, hyperbolized plots, which was recorded by the Resolution of the secretariat of the Central Committee of the All-Union Communist Party of Bolsheviks from 1948 and 1951. The metaphor of reality that is formed as a result of simulation is, on the one hand, the official view of Soviet propaganda, because satirical magazines were the official organ of the Soviet press, and on the other hand, it was a reflection not of the author's worldview, but of collective consciousness. In this sense, simulacra have become a universal tool, because thanks to the caricatures the understanding of reality has become more outlined.

Key words: *simulacra, caricature, images of the intelligentsia, simulation, hyperreality.*

Відносна «новизна» карикатури як джерела обумовила наявність малої кількості досліджень із проблеми репрезентації інтелігенції в сатиричних малюнках [3; 4; 5]. Тому, в цьому сенсі, актуальним стане дослідження сприйняття та відображення образів, зокрема інтелігенції крізь призму карикатурних джерел. Крім того, постає необхідність у з'ясуванні сутності карикатур, тобто чи є вони відображенням дійсності, або завуальованою копією реальності.

Згідно з «Енциклопедичним словником Брокгауза і Єфрона» карикатура – це «малюнок, що має на меті висміяти зображуваний об'єкт чи предмет. При цьому художник для найкращого роз'яснення питань, зображених на карикатурі,

повинен вдаватися до перебільшення і деякого роду символізму» [18]. У свою чергу, у «Великій радянській енциклопедії» уточнюється, що карикатура виконує не тільки розважальну функцію, а й володіє ясною ідейною соціально-критичною спрямованістю: «критикуючи, викриваючи, висміюючи будь-які соціальні, побутові та суспільно-політичні явища» [2]. Значення карикатур і плакатів, як найефективніших інструментів пропаганди нової ідеології, цінностей, стандартів поведінки, в умовах неписьменої більшості населення, одразу було оцінено на найвищому рівні радянськими пропагандистами.

Відзначимо, що Жан Бодрійяр у своєму трактаті «Симулякри і симуляція» порівнював інструментарій пропагандистів із стратегіями маркетологів. Зокрема, автор книги говорить про те, що пропаганда зближується з рекламою в той момент, коли вона починає використовувати основну ідею суспільства споживання: товар та марку, з різницею в тому, що «рекламує не автомобільні моделі, а ідеології» [1]. Інструментом як пропаганди, так і реклами стає «симулякр». Під поняттям «симулякр» Жан Бодрійяр розуміє копію, яка зображує щось, що не має оригінала в реальному житті, або з часом його втратила. Розкриваючи дефініцію «симулякр», Жан Бодрійяр протиставляє її поняттю «репрезентація». Так, репрезентація – це відтворення людиною колись почутого, побаченого, відчутого, на результат якого внаслідок аберації пам'яті вплинули такі фактори, як емоційний стан, плин часу тощо. Тобто репрезентація виходить із принципу еквівалентності знаку і реального. У свою чергу, симуляція, навпаки, виходить із утопічності принципу еквівалентності, «з радикальної негатиції знаку як цінності, зі знаку як реверсії і знищення будь-якої референції» [1]. За Бодрійяром, репрезентація намагається поглинути симуляцію, інтерпретуючи її як помилкову репрезентацію, а симуляція, у свою чергу, включає в себе всю структуру репрезентації, представляючи її симулякром.

Спільним результатом для процесу репрезентації та симуляції стає створення образу. Образом ми називаємо форму відображення об'єкта у свідомості людини. Бодрійяр виділяє чотири послідовні фази розвитку образу: 1) образ як доброякісне відображення, що відображає фундаментальну реальність; 2) образ як злоякісне відображення, що маскує і спотворює фундаментальну реальність; 3) образ, що маскує відсутність реальності, видаючи себе за автентичну копію, яка такою не являється; 4) образ як абсолютна симуляція, він взагалі не має відношення до будь-якої реальності. Не дивлячись на те, що образ за своєю суттю суб'єктивний, об'єктивним джерелом для нього стають предмети і явища матеріального світу, і в цьому сенсі образ залишається вторинним відносно свого оригіналу. Тоді, у свою чергу, карикатура виступає третинним продуктом, адже малюнок – це результат сприйняття карикатуристом оточуючої реальності. Відповідно, виникає запитання: на якій основі були сформовані образи, зокрема інтелігенції в сатиричних журналах – на базі об'єктивної дійсності, що змальовувалася карикатуристами, чи з огляду на ідею, яку намагалися донести художники до реципієнтів? Крім того, важливою видається проблема наявності чи відсутності фаз розвитку образів, які згідно з Ж. Бодрійяром, дають змогу говорити про існування симулякру.

Джерелами для нашого дослідження стали гумористичні журнали європейської частини СРСР, більшість матеріалів з яких візуальні – карикатури, ізожарти, малюнки до фейлетонів, памфлетів тощо. Зокрема, це загальносоюзний журнал «Крокодил», який видавався в Москві з 1922 р., «Перець» (Українська РСР), «Вожык» (Білоруська

PCP), «Šluota» (Литовська PCP), «Dadzis» (Латвійська PCP), «Pikker» (Естонська PCP). Власне самі карикатуристи визначають карикатуру як відображення існуючої дійсності, що пройшло крізь призму гіперболізації та гумору. Б. Ю. Єфімов у своїх спогадах особливо акцентує увагу на тому, що «карикатура – це не фотознімок і не замальовка з натури. Вона умовна і метафорична... не «брехлива» ця карикатура, а абсолютно правдива. Такі не порушені внутрішні закони цього мистецтва, химерного, гострого, веселого» [6]. Б. Ю. Єфімов у книзі «Основи розуміння карикатури» наголошує на існуванні окремої мови, якою послуговуються карикатуристи для створення тих чи інших сюжетів. Зокрема, однією з таких мовних одиниць стали традиційні сатиричні «образи-метафори» [7]. Згідно з Б. Ю. Єфімовим, образи-метафори є певною сатиричною термінологією, а деякі сюжети карикатурист порівнював із крилатими фразами, чи приказками, що використовують фейлетоністи. Карикатурні зображення в результаті формують образи, які стають шаблонними, а іноді і канонічними. Досліджуючи «Крокодил», «Перець», «Вожык», «Šluota», «Dadzis» можна стверджувати, що карикатури з радянських сатиричних журналів створювалися за одним канonom і торкалися одних й тих самих тем. Цьому сприяли не тільки рекомендації та настанови «старшого брата» – «Крокодила» [16, с. 211], але й обмін, запозичення сюжетів між радянськими сатиричними журналами.

Змальовуючи певну подію чи особистість, карикатуристи постійно зверталися до тих самих образів-метафор, несвідомо (або/і свідомо) підмінюючи реальне знаками реального, іншими словами використовуючи субституцію. Тобто сюжети таких карикатур гіперреальні, оскільки внаслідок симуляції породжуються моделі реального без оригіналу і реальності. Серед таких образів-метафор у репрезентації інтелігенції можна згадати наступні: люди, що займаються творчими професіями – нероби; зоотехніки та агрономи або не бажають їхати до села, або надовго не залишаються там працювати, намагаючись повернутися до міст і займатися виключно канцелярською роботою. Для того щоб висміяти, покритикувати останніх за перераховані недоліки карикатуристи могли звернутися не тільки до змалювання реалістичних ситуацій, а й до симуляції. У цьому сенсі можна згадати карикатуру М. Черемних від 1955 р. «КУКУРУДЗА: Ходімо, ходімо, агроном, нам обом місце в полі» [17]. На малюнку зображена антропоморфна кукурудза, яка наздоганяє агронома, що втікає. Комплекс подібних карикатур-симулякрів був створений з метою підмінити існуючу реальність сконструйованою. Звертаючись до субституції, радянські пропагандисти формували відповідне ставлення населення до «Своїх» та «Чужих» шляхом окреслення меж кожної з категорій, зображаючи при цьому конкретні моделі поведінки в рамках держави, окремих груп населення та ін.

Називаючи карикатуру симулякром, ми виходимо з думки, що карикатура – це не зображення реальності, це образ ідей. Симулякром, зокрема і карикатурою, конструюється така дійсність, яка стає більш визначеною і певною. Завдяки своїм художнім особливостям карикатури та плакати давали можливість однозначно розцінити змальовану дійсність. Зокрема, зрозумілішою і чіткішою стає внутрішньополітична лінія радянської держави. Ті образи та сюжети, що зображувалися на карикатурах, диктували моделі поведінки для різних категорій населення, у тому числі для інтелігенції. Гіперреальність у карикатурах проявлялася у використанні тактики доказу реального через уявне, істини через скандал, закону через порушення, зокрема, прикладом може слугувати соціальна карикатура 1953 р.

«Випадок в одному науково-дослідному інституті» [10, с. 12] з журналу «Перець». На малюнку зображено науковців, які розглядають абсолютно абсурдні, нереальні проблеми і представляють на огляд відповідні доповіді на теми «Про використання зебри, як тяглової сили», «Будова копит антилопи-гну», «Проблема розведення страусів у північних областях України». У той же час, через вікно до них заглядають вітчизняні тварини – корова, свиня і гусак, які запитують: «А що ви тут робите, добрі люди, для нас?». Очевидно, що описану карикатуру не можна назвати відображенням існуючої дійсності. Вищезазначений малюнок – симуляція реальності, а карикатура виступає симулякром.

Карикатури, символізуючи картини із реального життя, штучно відтворюють оточуюче середовище за допомогою системи знаків. До системи знакового поля карикатури входять не тільки сам сюжет, головні герої, підпис до карикатури, але й «світ речей». Ідею карикатури допомагають відобразити не стільки персонажі та фабула, скільки символічний простір малюнку. Нерідко ключем до розуміння всього сюжету стають малопомітні деталі, чи атрибути, з якими традиційно ототожнюється інтелігенція – книга, перова ручка, музичні інструменти, краватка, хустинка, капелюх, піджак та інші. Показовою є карикатура 1953 р. «У творчому відрядженні» [8, с. 12], підпис до якої не до кінця розкриває задум автора. Так, на малюнку зображено трьох представників «інтелігентних професій», які вирушили потягом у відрядження. З підпису до карикатури ми дізнаємося, що думає герой малюнку, який сидить навпроти своїх попутників: «Скільки мандрую, а жодних вражень: одні й ті ж самі обличчя». Прочитавши підпис до карикатури читач може подумати, що мова йдеться про колег-попутників, з якими герой незмінно подорожує. Однак, ключовою у карикатурі стає малопомітна деталь – гральні карти із зображенням трьох головних фігур – дами, валета та короля в руках героя малюнку. Головною задумкою карикатуриста стало зображення представників творчої інтелігенції лідарями, неробами, а символом такої характеристики стали гральні карти. Кінцевою метою карикатури (на відміну від фотографій) є трансляція ідеї, а не відображення оточуючої дійсності. При цьому ідея базується або на об'єктивній реальності, або на абсолютній симуляції. Таким чином, карикатура як симулякр може як транслювати, так і конструювати ті чи інші образи.

Аналізуючи сукупність карикатур, на яких зображено інтелігенцію, можна виокремити чотири фази розвитку образу. Так для першої фази розвитку образу, згідно з Ж. Бодрійяром, характерне достовірне змалювання реальності. Перша фаза пов'язана з тими типами карикатур, в яких спостерігається максимальна подібність з об'єктом зображення, зокрема це дружні шаржі, ізорепортажі, карикатури, які серед інших, перш за все, виконували інформаційну функцію, повідомляючи читачів про новини у жартівливій формі. Показовим є дружній шарж В. Ліванова з журналу «Крокодил» від 1957 р. [9, с. 14]. На шаржі представлене максимально реалістичне портретне зображення у повний зріст скульптора С. Т. Коньонкова. При цьому, головний художній прийом, характерний для шаржів, а саме – гіперболізація зовнішності зображеного героя, відсутній.

Друга фаза розвитку образу найчастіше прослідковується серед карикатур радянських сатиричних журналів. Зокрема в гумористичних виданнях редакцією, як правило, публікувалися карикатури, які висміювали або критикували людей чи події, що справді мали місце в реальному житті, але пройшли крізь призму гумору.

Прикладом може стати карикатура 1923 р. «Вітебський хірург» [10, с. 12], на якій зображено лікаря-хірурга, який чіпляє на стіну кімнати чергове вухо зі словами: «Усе вуха, та вуха! Ніякого тобі різноманіття! Наступного разу добре б ніжку відірвати». Читаючи підпис ми дізнаємося, що: «У Вітебську вчитель В. М. Коваленко відірвав вихованцю дитячого будинку, Клемахіну, вухо». Редакція журналу «Крокодил» використала для карикатури інформацію з «Вітебських Извостей», при цьому видання, по-суті, серед інших виконувало ще й інформаційну функцію, повідомляючи читачам новини у сатиричній формі. Описану карикатуру можна охарактеризувати як злякисне зображення, яке представляє існуючу реальність крізь призму деформованої та зміненої дійсності.

Третя фаза розвитку образів спостерігається у тих карикатурах, які видають себе за автентичну копію оточуючої дійсності, при цьому маскуючи відсутність реальності. В якості прикладу можна навести карикатуру 1960 р. під назвою «Народження нової мелодії» [15, с. 7]. На малюнку зображено композитора, який, слухаючи грамофон, крізь сито «просіює» ноти на нотний зошит, створюючи таким чином власну мелодію шляхом плагіату вже існуючої. Хоча описаний малюнок і претендує на зображення існуючої дійсності, насправді він маскує відсутність такої реальності, в якій можна було б буквально крізь сито просіювати ноти.

Відмінність третьої фази розвитку образів від четвертої полягає в тому, що якщо в першому випадку копія претендує на достовірність зображуваної реальності, але насправді такої дійсності не існує, то в останньому – образ є абсолютною симуляцією і не має відношення до будь-якої реальності. У таких карикатурах одразу стає зрозуміло, що зображення є симуляцією, а малюнок навіть не претендує на достовірність описаної дійсності. Зокрема, героями карикатур нерідко виступають персоніфіковані істоти, персонажі зображені у гібридних формах, маючи при цьому протиприродні властивості. Так, агрономи могли вирощувати горохо-свиню, кукурузо-молоко та буряко-корову.

Таким чином якщо перші дві фази ґрунтуються на реальному (об'єктивній чи суб'єктивній дійсності), то дві наступні – на трансцендентному, гіперреальному полі. До 1940-х рр. у «Крокодилі» домінували дві перші фази розвитку образу, оскільки представлені сюжети були, перш за все, реакцією на тогочасні події. У перші два десятиліття журнал виконував інформаційно-розважальну функцію, зосереджуючи увагу читачів на тих представниках інтелігенції, які були віднесені радянською пропагандою до «Чужих», зокрема на політичній інтелігенції. Серед таких об'єктів висміювання і критики найчастіше ставали меншовики, кадети, троцькісти. Характерною є карикатура 1923 р. «Попка-дурень», на якій зображено Ю. О. Мартова у вигляді папуги, що постійно повторює: «Найвірніший шлях розвитку Росії – це шлях капіталізму, це шлях капіталізму... це шлях... шлях... капіталізму» [12, с. 2]. З підпису до карикатури ми дізнаємося, що ці тези були прописані Ю. О. Мартовим у його останніх статтях. Домінування двох перших фаз розвитку образів було обумовлено декількома факторами: наявністю «старої інтелігенції» і необхідністю боротьби з ними, а також співробітництвом редакції журналу з основоположниками політичного плаката і карикатури, зокрема з Д. Моором. Уже з часом «Крокодил» почав звертатися до узагальнених сюжетів, не вказуючи на конкретні імена та події. У післявоєнні роки акцент у журналі зміщується: головною метою журналу стає розважити читача. Із трансформацією мети журналу, змінюється і інструментарій

карикатуристів, а на зміну старим образам-метафорам приходять нові. Незважаючи на те, що основою для більшості сюжетів ставали реальні ситуації, однак з початку 1950-х рр. кількість сюжетів, в яких не було прив'язки до конкретних подій збільшилася у рази. При цьому деякі сюжети, змальовані в карикатурах, очевидно не могли мати місце в реальному житті. У більшості сюжетів карикатуристи звертаються до симуляції. За надмірну типізацію зображених сюжетів журнал був розкритикований у Постанові секретаріату ЦК ВКП (б) «Про недоліки журналу «Крокодил» і заходи його поліпшення» від 26 вересня 1951 р. У постанові наголошувалося, що «на сторінках «Крокодила» друкується багато надуманих, безмістовних оповідань і віршів, слабких малюнків і карикатур, які не мають серйозного суспільного значення, допускаються помилки у висвітленні питань внутрішнього життя країни та міжнародних подій. Нерідко «Крокодил» поодинокі негативні факти видає за загальні недоліки роботи державних, профспілкових та інших організацій, що створює у читачів неправильне уявлення про роботу цих організацій. У журналі публікуються малюнки і карикатури вузького кола митців, твори яких примітивні і одноманітні по темі, шаблонні по виконанню...» [13].

Не дивлячись на постанову, «Крокодил» та інші республіканські сатиричні видання, у багатьох випадках, характеризувалися використанням занадто узагальнених сюжетів, зокрема й тих, де головними героями виступала інтелігенція. Підписи до таких карикатур наголошують, що змальовані події мали місце «у деяких НДІ», «у великій кількості науково-дослідних інститутів». Умовність, нереальність зображення втілювалася у багатьох малюнках, наприклад у карикатурі 1961 р. із білоруського журналу «Вожык» «Інжынер-калабок», на якій зображено чотири підприємства, а поруч інженер у вигляді героя казки «Колобок». Із підпису до карикатури ми дізнаємося, що інженер у пошуках власної користі вже не перший рік змінює місце роботи: «Качуся я каторы год з завода на завод. Качуся і шукаю, дзе болей атрымаю» [14, с. 6] (Кочуся я який вже рік із заводу на завод. Кочуся і шукаю, де більше отримую – авт. прим.). Задача таких сюжетів, в яких були відсутні посилання на конкретні ситуації, була наступною: сформувати у читачів необхідний образ людей, професій, подій тощо. Змальовані ситуації, які теоретично могли мати місце в реальному житті, змушують читача підсвідомо ототожнювати всіх представників певних професій із ледарями, саботажниками, алкоголіками, жадібними людьми тощо. Такі сюжети абстрактні, нереальні і є виключно лише симуляцією.

Отже, з початку існування радянських сатиричних журналів карикатури виконували інформаційно-розважальну функцію, висміюючи та критикуючи «стару інтелігенцію». Поступово, у післявоєнні роки в карикатурах спостерігається відхід від змальовання тогочасних подій. Паралельно з процесом формування «нової інтелігенції» починають домінувати сюжети-метафори, головна мета яких виховати, показати прийнятні моделі поведінки для інтелігенції. Для поставлених цілей карикатуристи, окрім традиційних художніх засобів притаманних карикатурі, використовували езопову, алегоричну мову, зверталися до доказу реального через уявне, підміни реального знаками реального тощо. У результаті ми можемо говорити про карикатуру як про симулякр, оскільки вона є не стільки зображенням об'єктивної, неосмисленої дійсності (як фотографія), скільки відображенням ідеї. Результатом переосмислення читачем ідеї стає формування образу. Для симулякра характерні чотири фази розвитку образу. При цьому всі чотири фази ми можемо

прослідкувати на сторінках сатиричних видань. У перші десятиліття існування сатиричних журналів перед радянською владою існувала конкретна мета: усунути стару інтелігенцію, дискредитувавши її шляхом висміювання та критики. Саме тому головним інструментом карикатуристів ставало звернення до реальних подій і конкретних особистостей, що характерно для перших двох фаз розвитку образу. Домінування двох наступних фаз розвитку образу починається з кінця 1940-х рр., коли прослідковується формування певних сюжетів-метафор, багато з яких створювалися на основі симуляції, що протягом десятиліть з'являлися на сторінках журналів.

Література

1. Бодрийяр Ж. Симулякры и симуляция [Електронний ресурс] Режим доступу: http://lit.lib.ru/k/kachalow_a/simulacres_et_simulation.shtml. Доступ: 10.09.2019 р.
2. Большая Советская Энциклопедия [Електронний ресурс] / Карикатура. Режим доступу: <http://bse.sci-lib.com/article059232.html>. Доступ: 10.09.2019 р.
3. Гела О. Образи інтелігенції в карикатурах журналу «Крокодил» у 1953–1964 рр. Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. 2017. № 20. С. 98–107.
4. Гела О. «Фізики» чи «лірики»? : відображення дискусії 1960-х рр. у радянській карикатурі // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія. 2019. № 28. С. 95–100.
5. Гринько И., Шевцова А. «Дятел докладодоблящий» и другие животные: наука в зеркале советской карикатуры [Електронний ресурс] Режим доступу: https://istorex.ru/page/grinko_ia_shevtsova_aa_dyatel_dokladodolbyaschiy_i_drugie_zhivotnie. Доступ : 10.09.2019 р.
6. Ефимов Б. Десять десятилетий [Електронний ресурс] Режим доступу: <http://www.ereading.by/book.php?book=1031487>. Доступ: 10.09.2019 р.
7. Ефимов Б. Основы понимания карикатуры. М., 1961.
8. Лео Б. В творческой командировке // Крокодил. 1953. № 32. С. 12.
9. Ливанов В. Старейший скульптор С. Т. Коненков // Крокодил. 1957. № 5. С. 14.
10. Литвиненко В. Випадок в одному науково-дослідному інституті // Перець. 1953. № 21. С. 12.
11. Мельников Д. Витебский хирург // Крокодил. 1923. № 31. С. 11.
12. Моор Д. Попка-дурак // Крокодил. 1923. № 3. С. 12.
13. Постановление секретариата ЦК ВКП(б) «О недостатках журнала «Крокодил» и мерах его улучшения» [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://stalinism.ru/kultura-i-iskusstvo/postanovlenie-sekretariata-tsk-vkp-b-o-nedostatkakh-zhurnala-krokodil-i-merakh-ego-uluchsheniya.html>. Доступ 10.09.2019 р.
14. Раманав С. Инженер-калабок // Вожык. 1961. № 3. С. 6.
15. Савков Б. Рождение новой мелодии // Крокодил. 1960. № 8. С. 7.

16. Стыкалин С., Кременская И. Советская сатирическая печать. 1917–1963. М., 1963.
17. Черемных М. Кукуруза: Идёмте, идёмте, товарищ агроном, нам обоим место в поле // Крокодил. 1955. № 6. С. 2.
18. Энциклопедический Словарь Ф. А. Брокгауза и И. А. Ефрона [Электронный ресурс] / Карикатура. Режим доступа: <http://www.vehi.net/brokgauz/>. Доступ: 10.09.2019 г.

Масове закриття церков на Харківщині як складова частина антирелігійної кампанії кінця 1920-х – початку 1930-х рр.

Волосник Юрій Петрович

д.і.н., професор кафедри історії Східної Європи
Харківського національного університету
імені В. Н. Каразіна,
jpetrovich62@gmail.com
ORCID: 0000-0002-1879-8378

У статті досліджуються причини широкомасштабного атеїстичного наступу радянської держави на релігійні конфесії на Харківщині в умовах зламу непу. Розкрито методи, за допомогою яких атеїстична влада боролася проти релігії і церкви. Проаналізовано форми спротиву духовенства і віруючих процесу закриття храмів і зняття церковних дзвонів. Зроблено висновок, що процес масового закриття церков і молитовних будинків був однією з найважливіших складових антирелігійної кампанії тоталітарної влади на рубежі 1920-х – 1930-х рр.

Ключові слова: антирелігійна кампанія, атеїстичний наступ, закриття церков, спротив, віруючі і духовенство.

Массовое закрытие церквей на Харьковщине как составляющая антирелигиозной кампании конца 1920-х – начала 1930-х гг.

Волосник Юрий Петрович

д.и.н., профессор кафедры истории Восточной Европы
Харьковского национального университета
имени В. Н. Каразина,
jpetrovich62@gmail.com
ORCID: 0000-0002-1879-8378

В статье исследуются причины широкомасштабного атеистического наступления советского государства на религиозные конфессии на Харьковщине в условиях слома нэпа. Раскрыты методы, с помощью которых власть боролась против религии и церкви. Проанализировано сопротивление духовенства и верующих процессу закрытия храмов и снятия церковных колоколов. Сделан вывод, что процесс массового закрытия церквей и молитвенных домов являлся одной из важнейших составляющих антирелигиозной кампании тоталитарной власти на рубеже 1920-х – 1930-х гг.

Ключевые слова: антирелигиозная кампания, атеистическое наступление, закрытие церквей, сопротивление, верующие и духовенство.

Mass closure of churches in Kharkiv region as a part of anti-religious campaign of late 1920s – early 1930s.

Volosnyk Yurii

Doctor of sciences, Professor, Department of
Eastern European History
V. N. Karazin Kharkiv National University,
jpetrovich62@gmail.com
ORCID: 0000-0002-1879-8378

Упродовж довгого часу було неможливе неупереджене дослідження історії релігії та церкви в радянському суспільстві. Лише в останні десятиріччя науковці отримали таку можливість, зокрема і через доступ до відповідних джерел. Але, на жаль, регіональний аспект історії протистояння тоталітарної держави і церкви, особливо на межі 1920-х – 1930-х рр., коли це протистояння досягло небачених масштабів, все ще досліджено недостатньо повно або поверхнево. Сказане вище у повній мірі відноситься і до Харківського регіону. Це робить актуальним вивчення означеної проблематики.

Не дивлячись на те, що ця тема певною мірою знайшла своє відображення в історичній літературі [1, 3, 17, 19], окремі її аспекти – застосовані державними органами методи боротьби з релігією, масштаби закриття храмів на Харківщині, спротив населення антицерковній політиці, переслідування духовенства і віруючих тощо, ще потребує подальшого дослідження і уточнення.

Мета статті – дослідити процес масового закриття церков і молитовень на Харківщині, його причини, методи здійснення та наслідки в умовах тотального атеїстичного наступу радянської держави на релігійні конфесії.

Хронологічні межі – кінець 1920-х рр. – початок 1930-х рр. – час, коли відбувся злам непу та утвердження тоталітарної системи в Україні.

Територіальні межі – Харківщина в межах Харківського округу 1928–1932 рр.

У процесі написання статті автором були використані такі групи джерел: опубліковані збірки документів [16, 18], праці керівних діячів ВКП(б) [21–24], матеріали періодичної преси [4], архівні джерела [7–14]. Документальна база є достатньою для розкриття поставленої мети.

Наприкінці 1920-х на початку 1930-х рр., в умовах зламу непу і переходу радянської країни до форсованої модернізації, більшовицька держава, використовуючи воєнно-комуністичні методи, різко посилює наступ на релігію і церкву, намагаючись повністю витіснити їх з усіх сфер життя суспільства, звинувативши духовенство у підтримці «експлуататорських класів» та ворогів соціалізму. Боротьба з релігією ототожнювалася з боротьбою за соціалізм. Фактично починаючи з 1917 р., більшовицька влада вела в країні безперервну антирелігійну війну, яка тимчасово то дещо згасала, то знов розпалювалася з нечуваною силою. Відомий філософ-емігрант М. Бердяєв ще у 1930-х рр. звернув увагу на те, що: «Непримиренно-вороже ставлення комунізму до будь-якої релігії не є явищем випадковим, воно належить до самої сутності комуністичного світогляду... Комунізм не як соціальна система, а як релігія, фанатично ворожа будь-якій релігії... Він сам хоче бути релігією... Як релігійне вірування, комунізм

ексклюзивний» [5, с. 129]. Розглядаючи церкву як небажану та дуже небезпечну (особливо в особі РПЦ) конкурентку в сфері духовного життя, як суперницю встановленню необмеженої монополії марксистсько-ленінської ідеології у цій царині, радянська держава намагалась не лише відокремити церкву від суспільства, звівши нанівець будь-який її вплив, але й припинити саме її існування (орієнтовно до 1937 р.) як суспільного інституту (т. зв. «безбозна п'ятирічка») [19, с. 253].

Не дивлячись на те, що в грудні 1924 р. ВПЦР УАПЦ прийняла декларацію про свою лояльність радянській владі [20, с. 89], це не врятувало УАПЦ та її духовенство від репресій та переслідувань. Вже взимку-навесні 1926 р. були заарештовані деякі єпископи УАПЦ (серед них і харківський архієпископ О. Ярещенко) на чолі з митрополитом В. Липківським. Останнього під тиском влади було відсторонено від керівництва УАПЦ [1, с. 317], а у 1927 р. було розпущено й Всеукраїнську православну церковну раду. Розгортається переслідування римо-католицького духовенства. Зазнали арештів (1927 р.) і апостольські адміністратори, зокрема у Харкові [1, с. 319].

Не припиняються репресії і проти РПЦ, хоча 29 липня 1927 р. митрополит Сергій від імені РПЦ оприлюднив «Послання пастирям і пастві», в якому оголосив про лояльність до радянської влади: «... Ми хочемо бути православними й у той самий час усвідомлювати Радянський Союз нашою цивільною батьківщиною, радою й успіхи якої – наші радощі і успіхи, а невдачі – наші невдачі, – йшлося в декларації. Залишаючись православними, ми пам'ятаємо про свій обов'язок бути громадянами Союзу – «не тільки страху кари, але й ради сумління», як учив нас Апостол» [18, с. 226].

Попри декларації УАПЦ та РПЦ про свою лояльність керівництво ВКП(б) продовжувало войовничий антирелігійний курс. У вересні 1927 р. Й. Сталін у розмові з представниками американської робітничої делегації заявив: «Партія не може бути нейтральною щодо релігії... Партія не може бути нейтральною щодо релігійних забобонів... Партія не може бути нейтральною щодо носіїв релігійних забобонів, щодо реакційного духовенства, яке отруєє свідомість трудящих мас. Чи придумали ми реакційне духовенство? Так, придумали. Біда лише в тому, що воно ще не повністю ліквідовано» [21, с. 132–133]. Проголосивши тезу про загострення класової боротьби в країні, Сталін ув'язав її з необхідністю розв'язати «широку масову антирелігійну кампанію» [22, с. 132–133]. Отже, Сталін і керівництво ВКП(б) продовжили, зробивши наприкінці 1920-х рр. значно потужнішим наступ на усі релігійні конфесії, суттєво посиливши тиск на представників духовенства і вірян і різко обмеживши сферу діяльності церкви. 8 квітня 1929 р. вищими органами влади СРСР було прийнято закон «Про релігійні об'єднання», яким юридично закріплювалося витіснення церкви з усіх сфер світського життя [19, с. 250–261].

За умов форсованої індустріалізації та насильницької колективізації помітно посилюються репресії радянської держави проти церкви, проти представників усіх без винятку релігійних конфесій. На початку 1929 р. за підписом Л. Кагановича на місце було розіслано директиву, яка наголошувала, що релігійні організації (церковні ради, мусаваліати, синагогальні товариства) є єдиною легально діючою контрреволюційною силою, що має вплив на маси. Духovenство оголошувалося політичним супротивником ВКП(б), що мобілізує усі «реакційні» елементи для «контрнаступу на заходи радянської влади та компартії» [17, с. 41]. Цією директивою був даний старт для нового широкомасштабного наступу на церкву із застосуванням

адміністративного тиску та репресій.

Невдовзі розпочалася потужна кампанія із масового закриття церков, молитовних будинків, синагог, костельов тощо, а також зняття дзвонів з церков і молитовень. Формально процедура зняття дзвонів з церков зовні мала навіть «демократичний» вигляд. Згідно постанови ВУЦВК від 11 грудня 1929 р. вилучати дзвони з церкви можна було лише за постановою окрвиконкому на подання райвиконкому чи міськради і лише «у випадку, коли цього вимагала більшість трудящої людності того населеного пункту, де функціонував цей молитовний будинок або церква [10, Арк. 83]. Але реальність суттєво відрізнялася від задекларованих положень.

Пояснюючи необхідність проведення кампанії зі зняття церковних дзвонів, в якості однієї з причин цього, керівник Спілки воєвничих безбожників СРСР О. Ярославський назвав те, що церковний передзвін, начебто, заважав відпочинку робітників після трудової зміни [24, с. 176]. Ще 14 травня 1929 р. бюро комуністичної фракції Харківського окрвиконкому у своїй резолюції вимагало прискорити процес вилучення церковних дзвонів [9, арк. 16]. Після ухвалення відповідного рішення антирелігійної комісії при політбюро ЦК ВКП(б) у листопаді 1929 р., президія Харківської міської ради 30 грудня 1929 р. ухвалила рішення про зняття «дзвонів з усіх церков м. Харкова» і просила президію окрвиконкому затвердити цю постанову [13, арк. 99]. 3 січня 1930 р. Харківський окрвиконком ухвалив відповідну постанову. Був призначений тижневий термін її виконання. 16 лютого 1930 р. Харківський окрвиконком знов зажадав від окрадмінвідділу проведення в життя вказаної вище постанови [10, арк. 116]. Вже станом на 3 березня 1930 р. за актами «Рудметалторгу» (організації, якій було надано виключне право на утилізацію дзвонів) на металобрухт було здано дзвонів лише по Харкову загальною вагою майже 20,8 т. [13, арк. 112]. У квітні 1930 р. було складено список з 35 церков Харківщини (з них 28 були розташовані у самому Харкові), з яких вже зняли дзвони. Це Мироносицька, Успенська, Озерянська, Благовіщенський собор у Харкові, Соборно-Успенська церква в Богодухові, Всесвятська церква у Краснокутську та ін. [13, арк. 110–110а]. Зняття дзвонів нерідко супроводжувалося гострими конфліктами місцевої влади з «релігійним населенням», яке чинило спротив цьому [14, арк. 39].

Масовим явищем наприкінці 1929–1930 рр. стало примусове закриття місцевою владою церков, молитовних будинків, синагог тощо. При цьому як привід використовувалися накази виборців депутатам рад [16, с. 48–49]. Ще 7 січня 1929 р. Харківська міськрада повідомляла підвідділ культів Харківського окрвиконкому, що на додаток до наказу ЦК та окружному КП(б)У були прийняті «по 82 дільницях пропозиції про віддання окремих синагог під різні культурні установи». Зокрема мова йшла про передачу Соляниківської (Подільської) синагоги під клуб кустарів [9, арк. 1]. Влітку 1929 р. комуністична фракція президії Харківської міської ради звертається до керівництва округу з листом про відібрання приміщень Каплуновської, Ново-Троїцької, Кирило-Мефодіївської церков і Подільської синагоги. Ці приміщення храмів збиралися (у відповідності до «наказів виборців») віддати під «культурні установи». Одночасно ставилося питання і про відібрання восени 1929 р. будівлі Миколаївського собору [19, арк. 5, 6]. Як бачимо, закриваючи у масовому порядку культові будівлі, влада «начебто» прикривалася вимогами «трудящих» [2, с. 144–146].

Наприкінці грудня 1929 р. президія Харківської міськради розглянула питання

«Про закриття церков і молитовних будинків на території м. Харкова». Було ухвалено наступне рішення: «Беручи до уваги вимоги виборців промислових підприємств в питанні скорішого закриття церков та передачі їх під культурно-освітні установи, пропозицію адміністративно-міліційної секції про знесення: а) кафедрального Миколаївського собору, Дмитріївської церкви по вулиці Свердлова, церкви в Липовому Гаю, Пантелеймонівської церкви на Ключківській вулиці, Старообрядницької церкви на площі Фейербаха, двох Хорошевських церков та Мироносицьку, яку треба знести у зв'язку з будівництвом оперного театру, – затвердити» [13, арк. 101]. У зв'язку з тим, що віруючі стали відкривати молитовні у власних будинках, міськрада зажадала від своїх органів якнайшвидше «припинити цю практику», а також закрити вже існуючі молитовні [13, арк. 101]. 25 грудня 1929 р. адміністративно-міліційна секція Харківської міськради прийняла рішення про закриття у Харкові 11 церков – кафедрального собору, Миколаївського собору, Миколаївської, Дмитріївської, Вознесенської, Пантелеймонівської та інших церков [13, арк. 100]. 3 січня 1930 р. секретаріат харківського окрвиконкому доручає своєму окрадмінвідділу «прискорити розгляд рішень райвиконкомів і сільрад про закриття церков і молитовень» [10, арк. 109].

Навесні 1930 р. було таємно ухвалено рішення Харківської міськради про зруйнування Миколаївської церкви на Павливці, що була «недобудована» [13, арк. 67]. Раніше, у серпні 1927 р. за рішенням місцевої влади було розібрано недобудовану церкву в с. Синне Харківського округу, а в 1929 р. – у Богодухові і с. Губарівці Богодухівського району [20, с. 43]. Робилося це у відповідності до таємного обіжника НКВС УСРР (червень 1924 р.), що рекомендував місцевим радам не дозволяти віруючим добудову вже розпочатих або будівництво нових храмів [20, с. 43].

Загалом, за час з 1 січня 1929 р. і до 1 травня 1930 р. лише у Харкові було закрито: 12 православних церков, 1 старообрядницьку церкву, 1 синагогу, 1 караміську кинасу, а також 14 єврейських молитовень, що розташовувалися у будинках, які належали житлокооперативам [13, арк. 26]. По Харківському округу в період з 1 жовтня 1929 р. по 1 квітня 1930 р. було закрито 30 молитовних будинків, у тому числі 8 у Харкові. Окрім того, на місцях без затвердження відповідних рішень Харківським окрвиконкомом і ВУЦВК були закриті ще 59 молитовних будинків і храмів [13, арк. 23]. Для порівняння: за 1924–1928 рр. у Харківському окрузі було зачинено 11 молитовень і каплиць. Відібрані у віруючих храми часто використовувалися з освітньо-господарською метою. Наприклад, Покровський чоловічий монастир у Харкові та Графська церква в Охтирці (пам'ятник архітектури XVIII ст.) були переобладнані в музеї. Успенський собор переобладнали у радіовузол [20, с. 42], а Благовіщенський під бензосховище [19, с. 263]. Миколаївська церква в Червоному Куті була перетворена на театр, Костянтино-Єленська церква у Харкові – на редакцію газети «Радянське село», харківська Троїцька Єдиновірческа церква – на чоботарську майстерню, Варварівська церква – на гуртожиток курсантів військового училища, Каплунівська церква – на гуртожиток студентів Харківського технологічного інституту (нині –ХПІ) [20, с. 42–43], хоча невдовзі її знесли. Але невдовзі почався процес масового руйнування храмів [19, с. 263]. Як приклад, можна навести (мовою оригіналу) наступний документ. Начальник Старовірівської міліції на Харківщині 29 січня 1930 р. повідомляв керівництво: «Доношу, что директива К.–17 от 30. XI. 1929 г.

о массовой разделки церквей и молитвенных домов получена мною» [13, арк. 93]. За даними І. Ісиченка у 1932–1934 рр. до 75–80 % церков, що ще лишалися в УСРР, були зруйновані. Станом на 1936 р. в Україні продовжували діяти тільки 9 % з від дореволюційної кількості храмових споруд [1, с. 324].

Лише по 22 округах УСРР станом на березень 1930 р. було зачинено 226 молитовних будинків, церков тощо [8, арк. 53]. За 1928/1929 р. в УСРР було зачинено 151 церкву, синагогу, каплицю та монастир [8, арк. 23]. За кількістю закритих православних храмів (48) Харківщина стояла на першому місці в УСРР [20, с. 41]. Станом на 1929 р. по Україні було закрито 336 синагог або 23% їх чисельності. Це втричі більше, ніж до 1927 р. [4, 1929. № 9. с. 40]. Вже за перше десятиріччя радянської влади, близько 25% культових споруд юдеїв в УСРР припинили своє існування. [6, с. 11].

Навесні 1930 р. у Харкові продовжували функціонувати, знаходячись у віданні релігійних громад, 24 молитовних будівлі, з яких: синодальній церкві (тобто обновленцям) належало 13, тихонівській – 2, автокефальній – 1, соборно-єпископській – 1, лютеранській – 1, римо-католицькій – 1, вірмено-григоріанській – 1, мусульманській громаді – 1, також діяли 3 синагоги. Окрім того, функціонував храм, що належав громаді старообрядців, а також функціонували 3 сектантські громади, члени яких збиралися на богослужіння у приватних будинках [12, арк. 26]. Закриваючи культові споруди влада позбавляла у такий спосіб віруючих можливостей здійснювати релігійні обряди, суттєво обмежувала їх права або зводила нанівець задекларовану радянськими законами свободу совісті. Численні протести і звернення громадян щодо незаконних дій влади при закритті церков і молитовень, як правило, не мали позитивних наслідків, і, нерідко, закінчувалися прийняттям адміністративних заходів проти протестуючих [7, арк. 19].

Методи, що ними діяла влада, були, переважно, адміністративно-натисковими, хоча віруючі і за цих умов чинили опір. Наприклад, у Липецькому районі, де власті закрили 7 церков трапився наступний випадок. У с. Колупайівці з метою припинення протестів віруючих, які були невдоволені закриттям свого храму, органи ДПУ заарештували декілька осіб з числа представників місцевого церковного активу. Після цього вже через декілька днів, райвиконком надіслав у Харків відомості, що місцева релігійна громада «добровільно» відмовляється від використання храму, а сільський сход вимагає закриття церкви [13, арк. 24]. У с. Токарівка Дергачівського району (1929 р.) після арешту голови релігійної громади («п'ятидесятки») решта її членів, будучи заляканими, відмовилися взяти ключі від храму та його охорони. Цим скористалася місцева сільрада, ухваливши закрити церкву і перебудувати її під школу [9, арк. 13].

У с. Коломничица Сватівського району на Харківщині на початку квітня 1930 р. після довгої перерви раптом знов задзвонили у дзвони, запрошуючи віруючих до обідні. Але місцева сільська рада з формальних причин не дозволила священику проводити богослужіння. Тоді біля церкви зібрався натовп з 300 чол., який не дав міліції заарештувати священика. Через деякий час сюди приїхали секретар райкому КП(б)У та співробітник окрвідділу ДПУ. Віруючі вигукували: «Церква зачинена без нашої згоди», вимагаючи відкриття храму. Через деякий час натовп заспокоївся. Але органи ДПУ почали розслідування інциденту, намагаючись виявити його ініціаторів, щоб покарати їх [13, арк. 112].

У с. Рогозянка Ольшанського району, коли прийшли закривати церкву, то віруючі, переважно жінки, вчинили спротив, не даючи зачинити храм. Цікаво, що у цьому випадку харківський прокурор, вбачаючи явне порушення закону, опротестував рішення місцевої влади про закриття храму [13, арк. 23]. Таке рідко відбувалося у той час. Подекуди влада, вдаючись до різних хитрощів, намагалася закрити храми. Так, у 1930 р. у с. Гур'єв Козачок (Липецький район) голосування про закриття старообрядчеської церкви ставилося на зібранні православних віруючих, а про закриття православної церкви – на зібранні старообрядців. Тобто діяли за принципом: «поділяй та володарюй». Не встигло ще зібрання ухвалити відповідну постанову, як декілька активістів-комсомольців зламали хрест на церкві, викинули ікони і почали у храмі палити і танцювати. Але незабаром старообрядці вигнали їх з церкви [13, арк. 24]. У с. Котівка Вовчанського району, прибулі «шефи» з ХПЗ і штабу Українського військового округу провели зібрання, на якому поставили питання про закриття церкви. При цьому голосували лише ті хто «проти», а «за» закриття храму ніхто не голосував. Та це не зупинило організаторів акції, які одразу ж прив'язали до церковних хрестів червоні прапори [13, арк. 24].

Однак не одними лише репресіями влада намагалася закрити храми. Для цього вона використовувала і такий добре перевірений метод як податковий прес. Так, у Харківському районі було закрито 4 церкви за допомогою оподаткування – за несплату платежів, пов'язаних з утриманням церкви. На служителів церкви було накладено надмірний податок. Наприклад, на священника Г. Я. Долго за 1929/1930 р. було накладено податок 5000 крб., а потім зроблено переоподаткування ще за 4 минулих роки на загальну суму 15 тис. крб. Його будинок відібрали за несплату податку [13, арк. 23]. Інший метод – примус до купівлі облігацій державних позик на велику суму. Так, у с. Великі Проходи Липецького району сільська влада запропонувала новоприбулому священнику купити облігації позики на декілька сот карбованців. А коли священник частину облігацій купив, а іншу не зміг набути, то на його квартиру прийшли голова комнезаму і секретар сільради та вигнали священнослужителя з хати «у чому він був» [13, арк. 24].

Священника Успенської церкви с. Сороківка на Харківщині В. Ястринського (літо 1931 р.) голова місцевої сільради не допустив до проведення богослужіння, оскільки той не придбав облігації держпозики на суму 400 крб. Подібних фактів тоді було чимало [10, с. 39; 7, арк. 21].

Центральна влада мала повну інформацію про стан речей на місцях. У своїх (як правило, таємних) циркулярах ВУЦВК та НКВС УСРР повідомляли місцеві органи влади про масове невдоволення населення на ґрунті закриття церков, про активний опір віруючих антицерковній політиці [9, арк. 7]. Обіжник ВУЦВК від 3 березня 1930 р. прямо вказував, що антицерковні дії властей «привели до повстань у багатьох селах» [13, арк. 71]. Але ж сама центральна влада своєю політикою войовничого атеїзму провокувала масове невдоволення у середовищі віруючого населення. У статті «Запаморочення від успіхів», написаній у самий розпал колективізації, Сталін намагався іронізувати з приводу антицерковних дій місцевої влади: «Я вже не кажу про тих з дозволу сказати «революціонерів», які справу організації артелі починають зняттям з церков дзвонів. Зняти дзвони – подумась, яка «рреволюційність!» [23, с. 197]. У такий спосіб Сталін намагався зняти з себе та перекласти всю відповідальність на місцевих «головотяпів» – радянських і компартійних

функціонерів. Але саме завдяки директивним вказівкам ЦК ВКП (б) на чолі з «вождем народів» під час колективізації представники місцевої влади могли безкарно закривати церкви та знімати дзвони всупереч волі віруючого населення, чинити утиски духовенству і віруючим, не рахуючись з нормами чинного законодавства.

Намагаючись якось знизити «градус» протестних настроїв віруючих, адмінвідділ Харківського окрвиконкому надіслав 17 квітня 1930 р. на місця таємний циркуляр, у якому пропонував місцевій владі «... у тих випадках, коли значна частина населення висловлює своє невдоволення цим заходом [тобто закриттям храму – Ю. В.] і клопоче про допущення їх до церковної будівлі для здійснення релігійних обрядів, – такі негайно відкрити». Але там, де попереднє закриття не викликає будь-якого невдоволення, циркуляр рекомендував у таких випадках «церкви можна тримати зачиненими» [13, арк. 47].

Одночасно, державні органи намагалися не допустити відкриття віруючими нових храмів. Так, таємний обіжник НКВС УСРР (травень 1930 р.) наказував місцевим органам: «Але попередньо, ніж дати дозвіл [на будівництво храму – Ю. В.] треба організувати на ґрунті культурно-виховної роботи більшість населення даного населеного пункту, яка б протиставила цим вимогам віруючих, свої вимоги, не дозволяти будувати молитовного будинку та паралізувати саму релігійну громаду відповідною виховною роботою, зв'язавшись у цій справі з окрвідділом ДПУ» [13, арк. 38].

Свою роль у нагнітанні антирелігійної істерії в суспільстві відігравали засоби масової інформації. Ось лише деякі заголовки такого масового атеїстичного видання «Спілки воявничих безбожників» як «Безвірник» (1930 р.): «Кубла релігії на шкідництві» [4, 1930. №15 – 16. 30 серпня. с. 25], «Шкідники во Христі» [4, 1930. №1 2. 30 червня. с. 24], «Рятівники трупа релігії» [4, 1930. № 14. 15 червня. с. 33], «Глитайня з церквою проти колективізації» [4, 1930. № 13. 15 липня], «Як піп, рабин та пастор допомагають куркулеві знищувати худобу» [4, 1930. № 5. 15 березня, с. 17] та ін. Як бачимо, вже самі заголовки статей рясніли від класової ненависті та нетерпимості, формуючи у суспільній свідомості вкрай негативний образ «церковника та сектанта» та розпалюючи в суспільстві ворожнечу до релігії.

Таким чином, за умов зламу непу і переходу до форсованої індустріалізації країни, радянська держава здійснює тотальний атеїстичний наступ на релігію і церкву. Його кінцевою метою було повне витіснення релігії зі сфери духовного життя країни, забезпечення монополюючого панування у суспільній свідомості атеїстичної марксистсько-ленінської ідеології та світогляду.

На Харківщині, як і по всій країні, на межі 1920-х – 1930-х рр. розгорнувся широкомасштабний наступ на усі релігійні конфесії. Використовуючи різні методи: адміністративно-репресивний тиск, погрози, агресивну антирелігійну пропаганду, суворо придушуючи спротив духовенства і віруючих в умовах здійснення насильницької колективізації влада за короткий термін спромоглася відібрати у релігійних громад велику кількість храмів та інших культових споруд. Їх чимала кількість була використана під культурно-господарські потреби, але більшість храмів і молитовень були приречені на руйнацію, зокрема й історичні пам'ятки церковного зодчества. Відбираючи храми всіх без винятку конфесій, більшовицька влада перешкоджала здійсненню релігійних обрядів, брутально порушуючи

задекларовані радянським законодавством права і свободи громадян, зокрема права на свободу совісті. Атеїстичний наступ мав вельми негативні та руйнівні наслідки для суспільної свідомості та моралі радянського суспільства.

Література

1. Архиепископ Ігор Ісіченко. Історія Христової Церкви в Україні. Харків, 2003.
2. Архиепископ Онуфрій (Легкий). История Харьковской епархии. 1799–2009. Харьков, 2009.
3. Бабенко Л. Радянські органи державної безпеки в системі взаємовідносин держави і православної церкви в Україні (1918 – середина 1950-х рр.). Полтава, 2014.
4. Безвірник: Популярно-науковий антирелігійний двотижневик. Харків, 1929–1930.
5. Бердяев Н. А. Истоки и смысл русского коммунизма. Москва, 1990.
6. Вітринська О. В. Політика радянської влади щодо юдаїзму в Україні в 1921–1929 роках: автореф. дис... канд. іст. наук. Харків, 2016.
7. ДАХО. ф. Р–408. Оп. 8. Спр. 1912.
8. ДАХО. ф. Р–564. Оп. 4. Спр. 48.
9. ДАХО. ф. Р–845. Оп. 2. Спр. 609.
10. ДАХО, ф. Р–845. Оп. 3. Спр. 3026.
11. ДАХО. ф. Р–845. Оп. 8. Спр. 145.
12. ДАХО. ф. Р–845. Оп. 8. Спр. 154.
13. ДАХО. ф. Р–845. Оп. 8. Спр. 161.
14. ДАХО, ф. Р–946. Оп. 3. Спр. 99.
15. Матвиенко М. Харьковская епархия. Краткий очерк истории // Православная энциклопедия Харьковщины. Харьков, 2009. С. 5–56.
16. Наказ Харківській міській раді робітничих, солдатських і червоноармійських депутатів XII скликання. Харків, 1931.
17. Одинцов М. И. Государство и церковь. 1917–1918. Москва, 1991.
18. Русская православная церковь и коммунистическое государство. 1917–1941. Документы и фотоматериалы. Москва, 1996.
19. Пащенко В., Киридон А. Більшовицька держава і православна церква в Україні 1917–1930-ті рр. Полтава, 2004.
20. Силантьев В. И. Большевики и православная церковь на Украине в 20-е годы. Харьков, 1998.
21. Сталин И. В. Сочинения. Т. 10. Москва, 1949.
22. Сталин И. В. Сочинения. Т. 11. Москва, 1949.

23. Сталин И. В. Сочинения. Т. 12. Москва, 1949.
24. Ярославский Е. Развернутым фронтом. О задачах и методах антирелигиозной пропаганды. Москва, 1929.

Рабочий клуб как место презентации советского режима: агитация, развлечение, игра

Любавский Роман Геннадиевич

доцент, к.и.н. кафедры истории Украины
Харьковского национального университета
имени В. Н. Каразина,
Lubavsky@karazin.ua
ORCID: 0000-0003-3496-9699

Статья посвящена и исследованию советской пропаганды социалистических идей в сфере досуга на примере харьковских рабочих. В статье анализируется методика и практика проведения развлекательно-агитационных игр советскими пропагандистами. Делается вывод о том, что большевики пытались найти некий баланс между агитацией и необходимостью удовлетворить тягу публики к развлечениям.

Ключевые слова: советская пропаганда, рабочая история, рабочие клубы, советские игры, Харьков.

Робітничий клуб як місце презентації радянського режиму: агітація, розвага, гра

Любавський Роман

Доцент, к.і.н. кафедри історії України
Харківського національного університету
імені В. Н. Каразіна,
Lubavsky@karazin.ua
ORCID: 0000-0003-3496-9699

Стаття присвячена дослідженню радянської пропаганди соціалістичних ідей в сфері дозвілля на прикладі харківських робітників. В статті аналізуються методика та практика проведення розважально-агітаційних ігор радянськими пропагандистами. Робиться висновок про те, що більшовики намагалися віднайти баланс між агітацією та необхідністю задовольнити тяжіння публіки до розваг.

Ключові слова: радянська пропаганда, робітничі історія, робітничі клуби, радянські ігри, Харків.

Workers' club as a place of presentation of the Soviet regime: agitation, entertainment, games

Roman Liubavskiy

Associate Professor, Ph.D. Department of History of Ukraine
V. N. Karazin Kharkiv National University
Lubavsky@karazin.ua
ORCID: 0000-0003-3496-9699

During the 1920–1930s, Soviet power attached great importance to clubs for workers as institutions for popularizing socio-political ideas of a new way of life and educating a new person. Clubs were supposed to be the venue for specific rituals of the new social order («red weddings», etc.), an intermediary between political slogans and the workers' world of everyday life. It was through such actions that the authorities sought to root in the public mind the idea of social practices that were markers of the behavior of the new Soviet person. Party leaders in their desire to transform all the social fabric of society in accordance with socialist principles could not rely solely on propaganda activities, ignore the human need for rest and entertainment. They were searching for plastic, streamlined forms of propaganda. It can be stated that in the 1920–1930s cultural workers of Kharkiv workers' clubs actively used game forms of agitation to incorporate new socio-political ideals into the daily life of society. For this, previously existing games were Sovietized and new ones invented. Designers of the new Soviet culture carefully monitored the content of gaming practices, reacted to their changes. In the mid-1930s, in accordance with the change in the state concept of "culture", some "Soviet" games that were popular in the first years after the establishment of Soviet power (for example, "political fishing rod") were marked as "excesses" and removed from arsenal of propagandists. The Soviet government made every effort so that the games were not only and not so much entertainment, but became the means by which social initiatives were refracted into the everyday practices of society, becoming a part of people's life.

Keywords: Soviet propaganda, labour history, workers' clubs, Soviet games, Kharkov.

По определению М. Рольфа, характер советской власти в первые десятилетия можно определить, как «инсценирующая диктатура». Массовые советские праздники имели перформативный характер [21, с. 7]. Местами их проведения были публичные городские пространства, улицы и площади. Однако, презентация режима на повседневном уровне происходила и в других локациях. Одними из них являлись рабочие клубы. Они были местом проведения политических акций, ритуалов новой советской обрядности, площадкой где режим презентовал и воплощал свое присутствие.

Большевики использовали известные и изобретали новые, в том числе и игровые, формы пропаганды. Советское государство существовало во время «века масс», поэтому не могло находиться вне процессов становления массового производства и потребления, массовой политики и культуры [11, с. 239]. Учитывая

это, на наш взгляд, весьма перспективным является изучение поисков, которые вела советская власть с целью нахождения некоего баланса между перевоспитанием социума и удовлетворением запросов публики. Особенно важно проследить эту политику в первые десятилетия советской власти, когда такие эксперименты проводились особенно активно, дерзко, поэтому они весьма показательны. Изучение поисков, которые вела советская власть в этом направлении, дает возможность сформулировать новые исследовательские задачи. Какие формы пропаганды использовали культработники на протяжении 1920–1930-х гг. для развлечения и агитации населения, прежде всего пролетариата? Какие из них со временем были маркированы как «уклоны» и «перегибы»? Ответы на эти вопросы можно получить реконструируя разнообразные игры, которые организовывали пропагандисты в рабочих клубах. Учитывая их специфику, назовем их «советскими» играми. Целью данного исследования является изучение методов организации и практик проведения советских/советизированных игр в 1920–1930 е гг. на примере клубов для рабочих Харькова. По определению Й. Хейзинги, игра есть «добровольное поведение или занятие, которое происходит внутри некоторых установленных границ места и времени согласно добровольно взятым на себя, но, безусловно, обязательным правилам, с целью, заключающейся в самом этом занятии» [22, с. 58–59].

Местом проведения «советских» игр, как правило, были клубы для рабочих, а также дома культуры и рекреационные зоны в городах. Несмотря на то, что принципы организации и проведения игр универсальны (добровольность участия, наличие правил), природа практик их проведения имеет различные формообразования. В данном исследовании внимание будет сфокусировано на изучении игр соревновательных, основанных имитации и подражании, а также азартных с вероятностным исходом. Следует отметить, что объектом исследования являлись только те игры, которые способствовали политизации досуга обывателя. Игры для детей остались вне поля исследования, так как эта проблема имеет свою специфику.

В советское время историки были единогласны в выводах, что с помощью рабочих клубов власти удалось организовать досуг людей соответственно социалистическим принципам [5, с. 333, 337; 7, с. 105]. В современной историографии тема политизации досуга горожан становится все более популярной. Авторы рассматривают ее в контексте новой политической, культурной истории, истории повседневности [10; 12; 14].

Данное исследование проводилось, прежде всего, на основе делопроизводственной документации клубов, профсоюзных организаций и предприятий крупных промышленных центров СССР (отчетной, организационной), материалов центральных и региональных периодических изданий.

В 1920–1930-е гг. статус повседневности изменился, из обычной и неприметной она стала семантически насыщенной. По образному выражению Ю. Лотмана, в периоды больших социокультурных трансформаций люди должны были заново учиться бытовому поведению, словно иностранному языку [12, с. 293–294]. Эта метафора в полной мере применима к анализу игровых практик. Как отмечает С. Ловелл, «не советский» человек для того, что бы стать «советским» должен был научиться рационально использовать свое время [10, с. 146–147].

Работники клубов использовали игры с целью проведения мониторинга и расширения знаний играющих по вопросам международной политики, классовой борьбы и пр.

Это прослеживается на примере организации игры «полит-телефон» – советизированной модели известной игры «испорченный телефон». Как и в оригинальном варианте, игроки должны были шепотом говорить друг другу слова или выражения. Однако в советской игровой модели участники выбирали слова не произвольно, а в соответствии с установленной темой (Первое мая, День Парижской коммуны и т.д.). После окончания игры участники и организаторы выясняли, кто перепутал слова. С проигравшего взимался фант, за возвращение которого ему необходимо было выполнить определенное задание. По мнению агитаторов, проведя анализ того, как участники коверкали загаданные им слова, можно было, в некоторой степени, выяснить насколько люди усвоили определенную информацию [8, с. 164].

Показательной была практика проведения игры «полит-удочки». Ее довольно часто и с успехом проводили советские пропагандисты в 1920-е – в первой половине 1930-х гг. Форма проведения игры во многом зависела от фантазии людей, ее организовывающих. Например, сотрудники упомянутого владимирского клуба имени В. Молотова предлагали своим посетителям подцепить на крючок удочки пустую бутылку, на дне которой была записка с вопросом о значении трудовой дисциплины на производстве [18, с. 18]. Харьковские пропагандисты организовали эту игру по-другому. Так, в мае в мае 1930 г. они проводили «полит-удочку» во время книжного базара, с целью популяризации общеобразовательной литературы о гигиене и санитарии. Этот базар был устроен на территории «Нового Харькова» – «социалистического» городка для рабочих тракторного завода. На улице был поставлен двухметровый киоск без крыши и окон в котором находился библиотекарь. Медицинский работник, исполняя роль массовика-затейника, задавал игрокам вопросы на санитарно-гигиеническую тему. После того, как человек отвечал, ему давали удочку, которую он забрасывал в киоск. Если ответ был верным, то библиотекарь привязывал к концу веревки брошюру по теме заданного вопроса. При неправильном ответе «рыбак» оставался ни с чем [23, с. 168–169]. «Полит-удочка» входила в стандартный «репертуар» советского культработника, пропагандиста-агитатора до первой половины 1930-х гг. Ситуация изменилась после 1934 г. когда в «Комсомольской Правде» вышла статья, которая призывала работников просвещения не подменять большевистскую агитацию «праздничной шумихой» [17, с. 1]. Материал был вскоре перепечатан журналистами центральных и региональных изданий [20, с. 1–2; 16, с. 2], после чего «полит-удочка» стала маргинальной игрой. Изменение ее статуса отражает харьковская периодическая печать. Так, в ноябре 1935 г. на страницах газеты «Харьковский рабочий» была опубликована заметка, автор которой критиковал руководителей клуба института Государственной торговли за проведение «полит-удочки» во время праздника, посвященного годовщине Октябрьской революции. Если ранее журналисты писали об этой игре в нейтральных коннотациях, то теперь она была маркирована как «возмутительная антисоветская инсценировка» [1, с. 2]. Причины столь разительной смены оценок следует искать в изменении общего культурного фона в Советском государстве. В первой половине – середине 1930-х гг. в СССР, оперируя терминологией В. Паперного, произошел переход от так называемой «Культуры 1» к «Культуре 2» [19, с. 41–60], наступил период «великого отступления» [15], вследствие чего веяния эпохи революционных преобразований были отвергнуты советской властью из-за несоответствия изменившемуся культурному мейнстриму (mainstream).

Отметим, что авторы методических пособий для клубных работников обращали особое внимание на то, что «полит-игры» следовало проводить после «серьезных» форм работы, таких как доклад или лекция. Таким образом, на одну чашу весов ставились агитационные мероприятия, имеющие статус основного «товара», который предлагался вниманию населения, а на другую чашу – игры, которые использовались властью в качестве противовеса. Этим достигался некий баланс между пропагандой и развлечением населения.

Еще одной интересной формой агитации были игры, основанные на имитации и подражании, в особенности практики проведения политических, технических судов и «боев». Игра является не только средством развлечения, но и познания, обучения типу поведения, так как позволяет моделировать ситуации, воспитывать необходимую для практической деятельности структуру эмоций. Учитывая эту особенность свойств игры, идеальной исследовательской моделью для изучения становления баланса между советской пропагандой и развлечением населения являются политические суды. Рассмотрим методику их организации и проведения на материалах деятельности харьковских клубов для рабочих. Так, в конце 1924 г. сотрудниками рабочего клуба имени III Интернационала было организовано несколько политических судов. На «скамье подсудимых» находились недисциплинированный член клуба и промышленный работник, саботирующий производительность труда на производстве. Их роли исполняли актеры клубной самодеятельности. Присяжных также изображали молодые люди, члены клубного актива [4, л. 1]. Судебный процесс состоял из слушания материалов дела, выступления обвинителей и дискуссии, после чего выносился приговор. Моделирование подобных ситуаций должно было продемонстрировать посетителям клуба примеры поведения, которые выбивались из советской системы ценностей и как следствие должны были быть подвержены общественному порицанию. Пропагандисты использовали политические суды для подчинения реальности, моделирования ситуаций, создание которых в реальной жизни было бы сопряжено с большим количеством условий и ограничений (или вообще невозможно). Так, культработники харьковского латышского клуба «Дарбс» летом 1924 г. провели показательный политический суд над виновниками начала Первой мировой войны. Источники не дают ответа на вопрос о том, кто именно был осужден. Однако, как показало исследование отчетной документации клуба, «наиболее драматические роли» были отданы членам театрального кружка клуба [3, л. 11]. То, что, по-видимому, ключевые роли в игре были отданы тем людям, которые имели высокий уровень актерской подготовки, свидетельствует о стремлении усилить эмоциональное воздействие на зрителей.

В 1930-е гг. с бурным развитием промышленности в СССР правительство развернуло массовую кампанию по борьбе за качество продукции. В этих условиях появились и новые разновидности известных игр – так называемые «технические суды». Они не имели ничего общего с театрализованными постановками, проводимыми культработниками в середине 1920-х гг. Показательные судебные процессы конца 1920-х – начала 1930-х гг. («Шахтинское дело», «дело Промпартии» и пр.) проведенные в СССР, продемонстрировали партийным функционерам новые «лекала» для проведения агитационных судов. Агитаторы организовывали «технические суды» для проведения пропаганды технических знаний на материалах конкретного «судебного дела». Так, показательный технический суд был проведен в

1933 г. на Харьковском пивном заводе. В отличие от политических судов 1920-х гг. судили не абстрактных, а конкретных людей, которые были признаны специальной комиссией виновниками брака на производстве. Для некоторых осужденных судебных процесс закончился не только общественным порицанием, но и лишением звания ударника [13, с. 25–26]. Таким образом, игровая компонента при проведении технических судов при наличии ролей судей и свидетелей была минимизирована. В данном случае произошло явное смещение баланса в сторону не только демонстрации практик, выбивающихся из советской системы ценностей (некачественное отношение к работе), но и принятия жестких дисциплинарных мер.

Итак, советские культработники использовали политические суды для демонстрации обществу новой модели поведения, взаимоотношения с людьми, идеологически выверенных примеров для подражания, навязывания оценочных суждений внешнеполитических событий. Практика проведения технических судов демонстрирует не только стремление власти надзирать и учить, но наказывать и дисциплинировать.

Показательным является проведение азартных игр с вероятностным исходом. Сконцентрируем внимание на организации «полит-лотереи», а также проанализируем отдельные уникальные проекты создания агитационных игр. Политическая лотерея проводилась в одних рабочих клубах как плановое мероприятие, другие же организовывали ее в канун революционных праздников «красного календаря». Игра проводилась следующим образом: культработники в специальную урну помещали записочки с вопросами (составленными членами клубного актива или самими играющими) на определенную тему. Игроки по очереди вытаскивали вопросы из урны и отвечали на них. Если специальная комиссия решала, что ответ правильный, то игрок получал приз (в соответствии с бюджетом клуба). Авторы методического сборника для клубных работников приводили примеры, когда в качестве выигрыша людям давали продукты – яблоко (за ответ на легкий вопрос) и хлебную булку (за ответ на более трудный вопрос) [8, с. 167–168]. Отметим, что советские культработники использовали игры в качестве инструмента антирелигиозной пропаганды. Так, в зависимости от целей, которые ставили перед собой агитаторы, политическая лотерея могла стать антирелигиозной [6, с. 19–20]. Более азартной модификацией «полит-лотереи» был «полит-аукцион». Разница между ними заключалась в том, что ответ одного игрока мог быть дополнен другим участником игры. Выигравшим считался тот, кто последним давал содержательный комментарий по вопросу [8, с. 169]. Стремление пропагандистов сделать ставку на азартность игры свидетельствует об их желании использовать человеческие эмоции для увеличения «силы проникающего действия» политических лозунгов в повседневный мир человека. Известны проекты по созданию антирелигиозных карт [2, с. 64–66].

Итак, советская власть в своем стремлении преобразовать все социальные ткани общества в соответствии социалистическим принципам не могла опираться исключительно на пропагандистские мероприятия, игнорировать человеческую потребность в отдыхе и развлечениях. Идеологи партии искали пластичные, обтекаемые формы пропаганды. Можем констатировать, что в 1920–1930-е гг. культработники рабочих клубов Харькова активно использовали игровые формы агитации для инкорпорации новых общественно-политических идеалов в

повседневную жизнь социума. Для этого были советизированы существовавшие ранее игры и придуманы новые. Дизайнеры новой советской культуры тщательно следили за содержанием игровых практик, реагировали на их изменения. В середине 1930-х годов в соответствии со сменой государственной концепции «культурности» некоторые «советские» игры, которые были популярны в первые годы после установления советской власти (например, «полит-удочка»), были маркированы как «перегибы» и изъяты из арсенала пропагандистов. Советская власть прилагала все усилия, что бы игры были не только и не столько развлечением, а стали средством, благодаря которому социальные инициативы преломлялась в повседневные практики общества, становились частью его жизни.

Литература

1. «Гвоздь программы» // Харьковский рабочий. 1935. 14 нояб. С. 2
2. Вительс. Поповские слезы (карты безбожника) // Рабочий клуб. 1925. № 8–9. С. 64–66.
3. ДАХО. Ф. 820. Оп. 1. Д. 1079. Л. 11.
4. ДАХО. Ф. 820. Оп. 1. Д. 1080. Л. 1.
5. Диденко Г. Д. Рабочий класс Украины в годы восстановления народного хозяйства (1921–1925). К., 1962.
6. Елизаров И. Я. Нужен ли рабочим праздник рождества. Материалы к антирождественской компании. Л., 1930.
7. История советского рабочего класса: в 6 т. Т. 2: Рабочий класс – ведущая сила в строительстве социалистического общества: 1921–1937 гг. М., 1984.
8. Клуб в день 1 Мая. М., 1924.
9. Коткин С. Новые времена: Советский союз в межвоенном цивилизационном контексте // Мишель Фуко и Россия: Сборник статей. СПб.; М., 2001.
10. Ловелл С. Досуг в России: «свободное» время и его использование // Антропологический форум. 2005. № 2. С. 136–173.
11. Лотман. Ю. Бытовое поведение и типология культуры в России XVII века // Культурное наследие Древней Руси. Истоки, становление, традиции. М., 1976.
12. Любавський Р. Повсякденне життя робітників Харкова в 1920-ті – на початку 1930-х років. Х., 2016.
13. Малкин Л. Техсуды как метод массовой техпропаганды // Клуб. 1933. № 13. С. 25–26.
14. Малышева С. Ю. Казанские «игры» 1924 года // Эхо веков. 2001. № 3–4. С. 274–281.
15. Тимашев Н. «Великое отступление» (Глава из книги) // Новый журнал. 2007. № 248 [Электронный ресурс]. Режим доступа: <https://magazines.gorky.media>. Доступ: 1.10.2019.
16. Не подменять большевистскую пропаганду шумихой // Харьковский рабочий. 1934. 26 апр. С. 2.
17. О неправильных формах комсомольской работы // Комсомольская Правда. 1934. 27 мая. С. 1

18. Организуем отдых рабочих ночных смен // Клуб. 1933. № 2. С. 18.
19. Паперный В. Культура два. М., 1996. С. 41–60.
20. Против показной шумихи // Клуб. 1934. № 9. С. 1–2.
21. Рольф М. Массовые советские праздники. М., 2009.
22. Хейзинга Й. Homo ludens. Человек играющий. СПб., 2011.
23. Чацький Л. М. Саносвіткнигу в маси робітників Харківського Тракторного Заводу / Л. М. Чацький // Профілактична медицина. 1930. № 9–10. С. 168–169.

**«Територіальна експансія» іноземних екстериторіальних поселень у Китаї
(друга половина XIX – 1920-ті рр.)**

Махонін Олександр Олександрович

Аспірант історичного факультету
Харківського національного університету
ім. В.Н. Каразіна
aamahonin96@gmail.com
ORCID: 0000-0003-3668-9842

У статті розглядається проблема генези політики розширення іноземних селтльментів та концесій у Китаї в контексті неформального імперіалізму. Охарактеризовано основні методи недержавної експансії колоніальних акторів та виявлено ступінь залежності від метрополій.

Ключові слова: селтльмент, концесія, Китай, «відкритий порт», напівколоніалізм, екстериторіальність.

**«Территориальная экспансия» иностранных экстерриториальных поселений
в Китае (вторая половина XIX – 1920-е гг.)**

Махонин Александр Александрович

Аспирант исторического факультета
Харьковского национального университета
им. В.Н. Каразина
aamahonin96@gmail.com
ORCID: 0000-0003-3668-9842

В статье рассматривается проблема генезиса политики расширения иностранных селтльментов и концессий в Китае в контексте неформального империализма. Охарактеризованы методы негосударственной экспансии колониальных акторов и выявлена степень их зависимости от метрополій.

Ключевые слова: селтльмент, концессия, Китай, «открытый порт», полукolonизм, экстерриториальность.

Territorial expansion of foreign extraterritorial settlements in China (the second half of XIX – 1920's.)

Makhonin Olexander

PhD student of the Faculty of History
V. N. Karazin Kharkiv National University
aamahonin96@gmail.com
ORCID: 0000-0003-3668-9842

The article is dedicated to the consideration of the genesis of the extension policy by foreign settlements and concessions in Qing and Republican China in the context of informal imperialism. The main aspects and methods of non-state expansion of (semi-) colonial actors are characterized and the degree of dependence of their actions on the policies of the metropolitan countries is revealed. Also, article highlight relationship between consular authorities, foreign community and their self-governing institutions, native Chinese compradors and local power, what creates opportunity to understand how informal colonial policy actually was realized. In an attempt to go beyond the historiographical paradigm of describing the “century of humiliation” period in China history as a product of the purely intentions of great power governments, we can see another, “human” dimension of semi-colonial politics in its refractions on the ground. Special attention to discover distinctions between metropolitan-baked and sanctioned by non-state institutions or persons “expansion” from formal settlements borders have been given. Different types of historical sources are considered and matched in attempt to find true motives and subjects or lobbyists of expanding foreign extraterritorial enclaves territory for the period of their existence.

Keywords: settlement, concession, China, “open ports”, semi-colonialism, extraterritoriality. *Keywords:* settlement, concession, China, “open ports”, semi-colonialism, extraterritoriality.

Дискусії щодо характеру, цілей та практичного втілення колоніальної політики найчастіше демонструють, багато в чому, політичні погляди учасників обговорення. Очевидно що підмінюючи наукову методологію ідеологічним підходом, об’єктивне уявлення про колоніалізм та імперіалізм в певних країнах виявляється на периферії дослідницького пошуку. Зокрема, щодо Китаю періоду «нерівноправних договорів» існує чи не усталений консенсус, який покладає всю відповідальність за дійсно залежний статус Піднебесної суто на уряди держав. При цьому, не розмежовуються суб’єкти та основні бенефіціари експлуатації цінського та республіканського Китаю, а також не проводяться демаркаційні лінії між широким спектром імперіалістичних та колоніальних практик в їх реалізації на місцях. Так, в цьому контексті залишається актуальним виявлення ступеня автономності іноземних резидентів у відкритих портах і в цілому, «заломлення» волі метрополій в (напів)колоніальних об’єктах на прикладі «територіальної експансії» екстериторіальних анклавів – сел’ментів та концесій.

Історіографія історії та побуту сел’ментів та концесій в Китаї в західній літературі на даний момент спирається на певну традицію урбаністичних,

правничих та суто історичних досліджень іноземних анклавів напівколоніального Китаю. В даному контексті слід згадати таких її представників, як Р. Нілда [18; 19; 20], С. Чена [6], Ф. Вейкмана [29], К. Анріо [10] та інших. Окремо треба зупинитись на монументальній праці Ф. Вуд по історії ери «відкритих портів» (treaty ports era) [30], дослідженнях М. Пітті та П. Дууса з неформального японського імперіалізму в Китаї [7; 22], а також працях Р. Бікерса та його учениці І. Джексон, які представляють своєрідну школу досліджень модерної та новітньої історії Китаю при Бристольському університеті. Зокрема, особлива увага була приділена працям Бікерса, присвяченим висвітленню характеру взаємодії екстериторіальних анклавів та китайських міст [3] та поясненню європейського колоніалізму в Китаї через особливості британсько-китайських відносини [4]. У свою чергу, в контексті даного дослідження більш актуальним є науковий доробок І. Джексон щодо взаємодії Шанхайського міжнародного селъменту (ШМС) та місцевої адміністрації в ХХ ст. [11], компаративного дослідження специфіки побутового життя та політики іноземних поселень в Тяньцзіні і Шанхаї [12] та її аналіз історії Шанхаю як об'єкта колоніальної політики та ранньої глобалізації [13].

У свою чергу, джерела офіційного характеру представлені міжнародними угодами, що регулювали статус іноземних екстериторіальних поселень, низкою дипломатичних документів Великої Британії [25–28] та США [32]. Окремо треба зазначити внутрішні документи самоврядних іноземних поселень: їх щорічні звіти та своєрідні «конституції» цих анклавів – «Land regulations and Bye-laws», що регулювали майже усі аспекти їх функціонування. З метою недопущення одностороннього висвітлення проблеми крізь призму офіціозу бюрократичних документів, були залучені джерела особистого походження, а саме спогади журналіста Х. Морзе [17], письменника Дж. Балларда [1], та напівбіографічна праця «білого» емігранта А. Котенева [15], який фактично виконував функції історіографа Муніципальної ради ШМС.

Питання територіальної експансії іноземних екстериторіальних поселень ще не було розглянуто в сучасній історичній науці як самостійний предмет дослідження, через що в даній роботі було поставлено за мету довести чи спростувати тезу про те, що територіальне розширення екстериторіальних поселень в Китаї було органічним продовженням колоніальної політики неформальними методами, а недержавні суб'єкти формального та неформального імперіалізму були лише агентами метрополій. Актуальність же дослідження полягає у спробі на підставі результатів аналізу даних про політику розширень («extensions») концесій і селъментів та її сприйняттю на повсякденному рівні піддати певній ревізії уявлення про політику колоніальних держав в період «століття принижень» (1840–1943) як заходів, ініційованих лише владою великих держав з метою абсолютної нейтралізації китайського суверенітету.

Існує потреба в етимологічному та історичному екскурсі щодо понять та предмету цього дослідження. В результаті Опійних війн суверенітет імперії Цін зазнав ерозії, що дозволило провідним імперіалістичним державам встановити над нею напівколоніальний контроль, який передбачав, на відміну від класичного колоніалізму, економічну експлуатацію без прямого військово-політичного контролю. З точки зору підходу, розробленого Дж. Галлахером та Р. Робінсоном, Китай став однією з країн-об'єктів «неформального імперіалізму», в рамках якого суб'єкт такої

політики здійснює експлуатацію «жертви» м'якими методами – через економічний тиск та своїх громадян, пов'язаних, за концепцією неформального імперіалізму, «Official mind» – «казенним розумом». Це спільне усвідомлення поєднувало загальними імперіалістичними цілями як дипломатичне керівництво метрополій, так і їх громадян на місцях [10, с. 2, 10–11]. Втім, будучи формально лише орендованим територіями, селтьменти та концесії де-факто були «державами в державі» під захистом екстериторіального права, зі своїми органами самоврядування, безпеки, комунальними підприємствами та правом фіскальних зборів. Цей аспект вступає в протиріччя з концепцією «неформального імперіалізму», але цілком відповідає теорії «напівколоніалізму», згідно якої іноземний контроль забезпечувався і «класичним» інструментарієм імперій – «дипломатією канонерок», колоніальними переселенцями та військовим контролем певних об'єктів [22, р. 29; 13, р. 18].

Іноземці збудували взаємопов'язану систему інститутів, що відповідала в тій чи іншій формі за контроль над Китаєм, одним з контурів якої стали екстериторіальні поселення - селтьменти і концесії. Незважаючи на спокусу охарактеризувати їх як прямий інструмент колоніального контролю, і де-юре і де-факто це буде помилкою. Так, в цьому контексті доречно звернутися до визначення колонії у К. Шмітта: з точки зору державного права, це закордонна земля, а з точки зору міжнародного права – територія країни [3, р. 102]. Формально перебуваючи на китайській території, ці анклавні в сукупності своїх жителів, що користувались екстериторіальними привілеями, фактично були виведені з-під китайської юрисдикції. Більшість дослідників сходяться на думці, що концесія це територія, яку одна держава орендує у іншої, отримуючи на час оренди суверенні права, а селтьмент передбачає прямі орендні стосунки між іноземцями (різних націй) та місцевою владою [19, с. 56]. З іншого боку, різниця між цими формами екстериторіальних поселень зумовлена ступенем їх автономії: так, головною ознакою формально інституціалізованого селтьмента є наявність у нього органу самоврядування, в той час як концесія навіть за наявності муніципальних установ залежала від метрополій, що здійснювали владу через консулів [14, р. 942–943.]

Їх же іноземне населення, безумовно, вже самою своєю діяльністю і життям забезпечувало вплив на Піднебесну, та, разом з тим, облаштовуючи в концесії і селтьменти, прагнуло максимально забезпечити свій комфорт, використовуючи ресурси та мовчазну згоду метрополій і слабкість китайської влади. Одним із засобів для забезпечення сприятливих для життя умов у сфері безпеки, зручної інфраструктурита захисту здоров'я стала територіальна експансія селтьментів. Під цим поняттям мається на увазі розширення іноземних поселень за межі їх кордонів, установлених в результаті договорів метрополій та китайців. Розширення були як формальними, а саме погодженими імперськими столицями та оформленими відповідним договором екстериторіального анклаву з місцевою владою, так і неформальними – не узгоджені на жодному рівні, але фактично здійснені [12, р. 170]. Окремо треба зазначити, що у контексті цього дослідження розгляд спроб розширити концесійні володіння суто за ініціативи колоніальної держави не є релевантним, майже так само як і дослідження неформального імперіалізму Японії, абсолютно підпорядкованого інтересам Токіо.

Саме з територіального розширення іноземного поселення в Шанхаї був розпочатий процес формування іноземних анклавів в портах та містах Китаю. Довгий час після

відкриття портів для торгівлі та життя, метрополії, зокрема Великобританія та Франція, не проявляли особливого інтересу до їх розвитку. Втім, коли в період Тайпінського повстання у 1853 р. іноземці британської, французької та американської концесій Шанхаю залишились сам на сам з загрозою опинитись у центрі війни, ця ситуація згуртувала їх. В 1854 р., не дивлячись на протести як китайців, так і власних консулів, була створена Муніципальна рада. Вже в 1863 р., після невдалої спроби проголосити «вільне місто» та сепарації французької концесії, був створений Шанхайський міжнародний селтьмент – незалежний виборний орган інтернаціональної спільноти, який менше ніж за півстоліття набув функції, притаманні магістратам середньовічних європейських міст. З самого початку експансія поза зазначених на міжнародному рівні кордонів була органічним елементом розвитку ШМС. Вже в 1863 р. їм був поглинений район Хункоу і почалось будівництво «поза-селтьментних» (extra-settlement, external) доріг, що одразу стало однією з найбільш пріоритетних стратегій неформального розширення ШМС. Будівництво доріг йшло в рамках загальної розбудови селтьменту і передбачало інфраструктурні покращення, меліорацію, підтримку житлового будівництва і головне – поліцейський захист. Апетуючи до усіх благ, які приносила з собою західна цивілізація в особі ШМС, Муніципальна рада з 1907 р. брала з резидентів місцевості вздовж доріг спеціальний збір. Так, Сін Цзяньжун з Шанхайського муніципального архіву описує комунальні послуги як «найгострішу» зброю в арсеналі ШМС. Так, тарифи спочатку склали лише половину від тих, що збирали в селтьменті, але вже в 1920 р. вони були лише на 2% менше. Жителі цих зовнішніх територій мало протестували проти сплати спеціального тарифу протягом багатьох років, приймаючи вартість послуг як *quid pro quo* [13, р. 133–135]. З іншого боку, фактичний контроль над черезсмузжям поза ШМС посилював позиції іноземців напередодні переговорів щодо формальних розширень. Так, в 1898 саме на північ, в напрямку району Чапей (Чжабей) по вже і так контрольованих селтьментом дорогам відбулось розширення селтьменту, що збільшило його розміри в 40 разів [27, р. 333–334, 337]. Як зазначає Р. Бікерс, на усіх мапах ШМС землі Чжабею з іноземною власністю позначали «імперським червоним кольором» [6, р. 364]. На початку ХХ ст. до арсеналу неформального розширення іноземних поселень Шанхаю додається «паркова експансія» [24].

Втім, не дивлячись на свою могутність та більшу самостійність, аніж у Шанхайської французької концесії, саме вона випередила врешті-решт випередила ШМС у гонці за розширеннями. Скориставшись слабкістю китайської влади в Пекіні, у березні 1914 р. французи змогли домогтись розширення поселення до 2167 акрів, таким чином збільшивши його на 80%. За це їм довелося включити двох китайців до складу своєї Муніципальної ради, але оскільки французькі концесії залежали від консулів і колоніальної влади Індокитаю, вони змогли успішно нейтралізувати китайський вплив [18, р. 69]. Наступного року вже ШМС зробив спробу розширити свою юрисдикцію на околиці селтьменту і зовнішні дороги «в обмін» на створення при Державному раді Консультативного комітету з трьох китайців, однак ця спроба не мала успіху [14, р. 87–88].

Іншим інструментом розширення були апеляції до санітарного стану околиць міст. Як пише Р. Рогаскі, «кордони гігієни були кордонами колоніального контролю» [25, р. 31], що, з одного боку, встановлювало межу турботи про населення, яка обмежувалась багатими місцевими та іноземними резидентами, а з іншої – аргумент

для експансії. Як зазначав співробітник Муніципальної Ради А. Котенев, поліцейський контроль за дорогами поза ШМС був зумовлений низьким рівнем благоустрою та невідповідності сучасним санітарним нормам, в той час як селянин в його розумінні виступав у ролі благородного колонізатора, що несе з собою прогрес [16, р. 29–30]. У свою чергу, в 1907 р. муніципальний лікар А. Стенлі обґрунтовував розширення селітменту на північ необхідністю превентивних заходів проти чумних шурів [14, р. 180]. Паралельно з шанхайськими іноземними поселеннями до схожих методів вдавались і в місці найбільшої концентрації національних концесій – у Тяньцзині. Тут найбільшою санітарною проблемою була погана якість води та велика кількість бідних нетрищ, на підставі чого розділене на клаптики між 8 концесіями (9 з США до 1902) місто у своїй розбудові та інфраструктурних проєктах було абсолютно залежним від іноземців [19, р. 33]. Розширення ж цих концесій важко вписати в контекст неформального імперіалізму, враховуючи насиченість близького до Пекіна міста іноземними військами та слабкістю автономії концесій. Так, розширення британської концесії 1897 та 1902 рр. мали свої окремі органи самоврядування та свій бюджет, але консул наклав вето на право будувати дороги поза концесії [17, 105]. У свою чергу французи у своїй спробі в 1916 р. захопити р-н Лаосікаї зустрілися з потужною опозицією на тлі антиімперіалістичних настроїв кампанії «руху 4 травня» [12, 175].

Значною мірою, саме підйом китайського націоналізму став на заваді подальшим спробам розширення селітментів та концесій. Так, якщо керівники анклавів в Чженьцзяні в 1898 р. могли вимагати розширення, вже з 1891 р. побудувавши 20 миль несанкціонованих доріг, то після Сінхайської революції місцеві були проти навіть простої реконструкції причалу [3, р. 165]. Схожа ситуація була і в Сямені, в якому усі спроби іноземних розширень в 1915, 1918 та 1921 були зупинені [6, с. 113]. Цікаво, що лідери іноземних громад малих поселень та концесій вздовж Янцзи у своїх намаганнях часто орієнтувалися на приклад ШМС, що вступало в протиріччя з правовим статусом поселень. Так, згідно з конфіденційними звітами за 1912 та 1914 рр. британського дипломата Б. Альстона, концесії виявились не стільки ефективним інструментом підтримки неформального імперіалізму, а лише тягарем, в який треба було інвестувати та захищати, в той час як ШМС чи інший міжнародний селітмент на о. Кулангсу мали власні бюджети і при цьому не були напряму пов'язані з будь-якою метрополією [25 р. 5–8; 28 р. 1–3]. Таким чином, він свідомо чи ні, але виступив адвокатом саме неформальної імперії, в якій афілійованих з метрополією агентів економічного впливу було б легко дезавувати. В перспективі його прогноз справдився, так як в кінці 1920-х великим державам довелось відмовитись від більшості концесій, в той час як більш агресивні, за виразом історика Д. Дарвіна [13, с. 114], «плацдарми імперії» в особі селітментів змогли вийти незаплямованими.

Література

1. Баллард Дж. Чудеса жизни. От Шанхая до Шеппертона / пер. с англ. Г. Соловьевой. М., 2010.
2. Шмитт К. Понятие политического. СПб., 2016.
3. Bickers R. British Concessions and Chinese cities, 1910–1930s // New narratives

- of Urban space in Republican Chinese Cities / ed. by B. K. So, M. Zelin. Leiden–Boston, 2013. Vol. 2. P. 157–196.
4. Bickers R. Chinese burns Britain in China 1842–1900 // *History today*. 2000. Vol. 50. P. 10–17.
 5. Bickers R. *The scramble for China: Foreign Devils in the Qing Empire, 1832–1914*. London, 2014.
 6. Chen Yu. *Urban transformation in semi-colonial China: Gulangyu International Settlement, 1903–1937*. Singapore, 2005.
 7. Duus P. Japan's Informal empire in China, 1895–1937: an Overview // *The Japanese informal empire in China, 1895–1937* / ed. by P. Duus, R. H. Myers, M. R. Peattie. Princeton, 1989. P. 11–29.
 8. Feetham R. Report of the Hon. Richard Feetham ... to the Shanghai Municipal Council. Shanghai, 1931. Vol. 1.
 9. Gallagher J. The Imperialism of Free Trade // *The Economic History Review*. 1953. Vol. 6. № 1. P. 1–15.
 10. Henriot C. A Neighbourhood under Storm. Zhabei and Shanghai Wars // *European Journal of East Asian Studies*. 2010. Vol. 9: Issue 2. P. 291–319.
 11. Jackson I. Habitability in the Treaty ports: Shanghai and Tianjin // *The Habitable City in China: Urban History in the Twentieth Century* / ed. by T. Lincoln, X. Tao. N.Y. 2016. P. 169–191.
 12. Jackson I. *Managing Shanghai: the International Settlement administration and the development of the city, 1900–1943*. Bristol, 2012.
 13. Jackson I. *Shaping Modern Shanghai. Colonialism in China's global city*. Cambridge, 2017.
 14. Johnstone W. C. International relations: the status of foreign Concessions and Settlements in the treaty ports of China // *The American political science review*. 1937. № 5. P. 942–949.
 15. Kotenev A. *Shanghai: it's municipality and the Chinese*. Shnaghai, 1927.
 16. Mansor S. *Tientsin and its hinterland in Anglo-Chinese Relations, 1925–1937*. Bristol, 2009.
 17. Morse H. B. *International relations of the Chinese Empire*. Shanghai, 1910. Vol. 1–3.
 18. Nield R. *Beyond the Bund: Life in the Outports* // *Life in Treaty Port China and Japan* / ed. By D. Brunero, S. V. Puig. Singapore, 2018.
 19. Nield R. *The China coast: Trade and the First Treaty Ports*. Hong Kong, 2010.
 20. Nield R. Treaty ports and other foreign stations in China // *Journal of the Royal Asiatic society Hong Kong branch*. 2010. Vol. 50. P. 123–129.
 21. Osterhammel J. Semi-Colonialism and informal empire in twentieth-century China: towards a framework of analysis // *Imperialism and After: continuities and discontinuities* / ed. J. Mommsen. London, 1986. P. 14–30.
 22. Peattie M. R. Japanese Treaty port settlements in China, 1895–1937 // *The Japanese informal empire in China, 1895–1937* / ed. by P. Duus, R. H. Myers, M. R. Peattie. Princeton, 1989. P. 166–209.
 23. Rihal D. *Foreign-administered Parks in Shanghai: Visual and Spatial Representations of New Forms of Public Open Spaces (2009)* [Електронний

- ресурс] Режим доступу: <https://www.virtualshanghai.net/Texts/Articles?ID=59>. Доступ: 27.09.2019 р.
24. Rogaski R. Hygienic modernity in Tianjin / ed. by J. Esherick // *Remaking the Chinese City: Modernity and National Identity, 1900 to 1950*. Honolulu, 1999. P. 30–46.
 25. Second Memorandum by Mr B. Alston respecting British concessions in China, July 1914 (Appendix: Sir J. Jordan to sir Edward Grey, 1911) // *The National Archive of Great Britain. Foreign Office 881/10507*. London. 12 p.
 26. Shanghai land regulations and Bye-Laws for the foreign settlement of Shanghai, north of the Yang King Pang. Shanghai, 1907.
 27. Shanghai Municipal Council Report for the year 1930 and budget for the year 1931. Shanghai, 1931.
 28. The Memorandum by Mr. Alston Respecting British Concessions in China, august 1912 // *The National Archive of Great Britain. Foreign Office 881/10093*. London.
 29. Wakeman F. Policing Shanghai, 1927–1937. Oakland, 1995.
 30. Wood F. No Dogs and Not many Chinese: Treaty Port Life in China, 1843–1943. London, 1998.
 31. Xuefei Ren. Building Globalization: Transnational Architecture Production in Urban China. Chicago, 2011.
 32. Cunningham E.S. The Consul General at Shanghai (Cunningham) to the Minister in China (Johnson) / *Foreign relations of the United Dtates diplomatic papers, 1933, the Far East, Volume 3* [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1933v03/d660>. Доступ: 27.09.2019 р.

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

УДК 94(477.54+470.325) «16»

**Реконструкция историко-топонимической карты Среднего Поосколья
первой четверти XVII в. (по писцовой книге Валук 1626 г.)**

Кушнарев Сергей Сергеевич

Кандидат исторических наук,
старший преподаватель кафедры истории
Восточной Европы Харьковского национального университета
имени В. Н. Каразина
e-mail: s.s.cuschnarev@karazin.ua
ORCID: 0000-0002-2076-9904

Статья посвящена реконструкции историко-топонимической карты Среднего Поосколья первой четверти XVII в. по материалам писцовых описаний и картографическому материалу XVII–XIX вв. Исследованы особенности хозяйственного освоения одного из регионов Слободской Украины на ранних этапах его заселения.

Ключевые слова: Слободская Украина, Валуйки, р. Оскол, поместье, топоним.

**Реконструкція історико-топонімічної карти Середнього Пооскілля
першої чверті XVII ст. (за писцевою книгою Валуйок 1626 р.)**

Кушнарьов Сергій

Кандидат історичних наук,
старший викладач кафедри історії Східної Європи
Харківського національного університету
імені В. Н. Каразіна
e-mail: s.s.cuschnarev@karazin.ua
ORCID: 0000-0002-2076-9904

Стаття присвячена реконструкції історико-топонімічної карти Середнього Пооскілля першої чверті XVII ст. за матеріалами писцевих описів і картографічного матеріалу XVII–XIX ст. Досліджені особливості господарського освоєння одного з регіонів Слобідської України на ранніх етапах його заселення.

Ключові слова: Слобідська Україна, Валуйки, р. Оскіл, помістя, топонім.

Reconstruction of the historical–toponymic map of Middle Pooskolye in the first quarter of the XVII century (according to the scribe book of Valuyki of 1626)*Kushnarev Sergey*

Ph.D. Department of Eastern European History
V. N. Karazin Kharkiv National University,
e-mail: s.s.cuschnarev@karazin.ua
ORCID: 0000-0002-2076-9904

The article is devoted to the reconstruction of Middle Pooskolye's historical-toponymic map in the first quarter of the 17th century based on materials of scribe descriptions and cartographic material of the XVII–XIX centuries. The author investigated the features of one of the regions' economic development of Sloboda Ukraine in the early stages of its settlement. The toponyms given in one of the earliest sources of Sloboda Ukraine's history are analyzed in the article. Based on the analysis of various sources the author made reconstruction of the initial borders of the county, designated the territory used by the fortified city for agricultural needs and showed the approximate boundaries of the monastery estates and free lands. The use of the cartographic method made it possible to see the most ancient settlements on the territory of Middle Pooskolye, to identify the location of apiaries of the service class people and directions of the roads. The author made conclusions about the uneven distribution and economic use of the territory of Middle Pooskolye in the first quarter of the 17th century, about the need to locate city residents' estates close to fortifications.

Keywords: *Sloboda Ukraine, Valuyki, Oskol river; estate, toponym.*

Изучение процесса расселения, служилого землевладения и землепользования, миграции населения и колонизации новых земель невозможно без локализации сведений исторических источников на карте. Картографический материал длительное время использовался исследователями для локализации конкретных объектов, поскольку карта выступала в качестве иллюстративного пособия. В то же время, привлечение материалов писцовых описаний южнорусских земель для реконструкции историко–топографических карт уездов позволяет последним выступать уже не только наглядным пособием, а и с их помощью отображать воссозданную модель рассматриваемого явления.

При наличии значительного количества работ по заселению Слободской Украины, вопросы, связанные с ранним периодом колонизации, а также землепользованием и землевладением отдельных социальных и служилых групп, в работах исследователей рассматривались поверхностно, либо не освещались вовсе. Вместе с тем, в историографии существует определенный опыт в составлении подобных карт. Среди последних исследований необходимо отметить работы А. Л. Грязнова [4, 5], А. В. Новосельцева и Н. А. Тропина [13]. Для локализации объектов авторы успешно использовали комплекс различных картографических материалов и письменных источников XVI–XX вв. Однако, при изучении заселения и хозяйственного освоения территории Слободской Украины в XVII в. методика

картографирования не применялась и данные вопросы в историографии специального рассмотрения не получили.

Основным источником для составления карты стала «Книга писцовая Валук Мирона Хлопова и подьячего Леонтия Недовескова 134 г.». Выбранный источник является самым ранним сохранившимся описанием территории Среднего Поосколья. Отсылка к более ранним валовым описаниям рассматриваемой территории в источнике 1626 г. позволяет с большой долей достоверности реконструировать границы округа южнорусского города-крепости, структуру расселения и ход хозяйственного освоения края в конце XVI – первой четверти XVII в.

В настоящем исследовании мы имеем дело с рядом особенностей. Во-первых, на территории Среднего Поосколья в обозначенное время населенные пункты (села, слободы, хутора и т.п.) отсутствовали. Единственные деревни, названия которых мы встречаем в более поздних источниках, Симонова и Яблонова, принадлежали Валуйскому Успенскому Николопристанскому монастырю. Население же Валук, единственного города-крепости в округе, проживало либо в черте городских укреплений, либо в пригородных слободах. Это позволило М. Ю. Зенченко сделать вывод о том, что «Валуйский уезд как самостоятельная податная единица никогда не существовал» [8, с. 27]. Писцовая книга 1626 г., по мнению исследователя, является не писцовой, а переписной и окладной книгой подгородных служилых слобод [8, с. 28]. На наш взгляд, рассматриваемый документ все же является писцовой книгой, однако составленной с учетом местных особенностей.

Во-вторых, используемый источник не затрагивает земельные наделы валуйских ямщиков и владения Николопристанского монастыря. С. Б. Веселовский отмечал, что одна из условностей сошного письма заключалась в том, что помимо указанной в писцовой книге четвертной пашни, были еще угодья, которые назывались, но их площадь не указывалась [2, с. 391]. Применительно к рассматриваемому периоду у нас есть все основания полагать, что подобные угодья существовали и на территории Среднего Поосколья – в округе Валук. К ним мы можем отнести упоминаемый в документе «государев сенокос» [10, с. 171]. Так как некоторые угодья в писцовых книгах вообще не назывались, то говорить о реконструкции административных границах округа мы можем с определенными оговорками.

В-третьих, при отсутствии населенных пунктов как важных ориентиров, границы округа определялись по ряду топонимов, что вызывает известные трудности. Зачастую их названия слишком общи или называют объект, который не может служить точным ориентиром (например: осиновый куст, река Оскол и т.д.). Участники межевания воспринимали окружающую их природу неизменной – для них отдельно стоящее дерево, несколько камней или куст являлись надежными и точными ориентирами. В результате межи части земельных наделов, указанных в писцовой книге, реконструировать невозможно.

Целью составления карты является фиксация всех локализованных топонимов, упомянутых в писцовой книге Валук 1626 г., а также определение границ округа города-крепости состоянием на первую четверть XVII в. Исходя из этих целей, был определен масштаб, в котором составлялась карта – 1:100 000 (в 1 см – 1 км). Выбранный масштаб позволил фиксировать не только местоположение локализованных населенных пунктов и русла крупнейших рек, но и удобно расположить все подписи

на карте, обозначить русла средних и мелких рек и ручьев, урочищ, пчельников и т.п. Менее подробный масштаб сделал бы карту менее точной, а более подробный, например – 1:50000 (в 1 см – 500 м), увеличил бы площадь карты, но не сделал бы ее более информативной. Для уточнения и детализации использовалась карта части Валуйского уезда 1687 г. [14], карта Генерального межевания Валуйского уезда 1780 г. и Военно–топографическая карта Российской империи 1846–1863 гг. (издавалась до 1919 г.), созданная под руководством Ф. Ф. Шуберта и П. А. Тучкова (масштаб – 3 версты в 1 дюйме).

Составленная карта состоит из топоосновы (топографических карт, изданных в 1993 г. с состоянием местности на 1989 г.) и условных обозначений, отражающих положение существующих озер, рек, ручьев, болот (линейные примитивы), а также названия этих объектов по карте 1993 г., по различным источникам XVII в. и по планам дач 1780-х гг.

Настоящая работа является первой попыткой в реконструкции историко-топонимической карты Слободской Украины на примере Валуйской округи первой половины XVII в.

Центром изучаемой территории в 1626 г. была крепость Валуйка, расположенная при слиянии реки Валуй с Осколом – практически в самом центре уездных земель. Описание земель начиналось с пригородных слобод, находившихся вокруг города-крепости, затем шло по часовой стрелке и закручивалось спиралью к центральной части уезда. Вокруг города-крепости находились слободы служилых людей. Царегородская слобода (названная по месту «выхода» ее жителей – города Цареворисова) располагалась на левом берегу Валуга «под городом». Со стороны Поля она была защищена рядом оборонительных укреплений. Ямская слобода находилась под правым крутым берегом Валуга у южной стороны города. За Ямской слободой, на том же берегу, находилась Черная слобода, которая отделялась от монастырских угодий протокой.

Имеющиеся в писцовой книге топонимы можно разделить на группы: 1) названия водных объектов (гидронимы); 2) урочища, пчельники и названия форм рельефа; 3) дороги, броды и перелазы.

В первую и самую многочисленную группу входят гидронимы. К ним относятся реки Оскол, Валуйка (Валуй), Мосей, Уразова, Ураева, Первый Созон, Третий Созон, Березовый Созон, Палатова, Казинка, Сухая Казинка, Розсоши, Палатовка, озеро Скупое и «безымянная протока от Черной слободы».

Точная локализация большинства гидронимов не вызывает сомнения. В боярском приговоре 1571 г. о сжигании травы на «Поле», река Валуйка (совр. р. Валуй в Белгородской обл.) упоминается едва ли не впервые – «С Деилова да с Крапивны жечи поле ехати станичникам ... по Осколу на Подол и до устья Валуйки, ... и вверх Валуйки и по Валуйке на Подол...» [1, с.16]. В Книге Большому Чертежу (КБЧ) река упоминается неоднократно – «А с Нагайской стороны, ниже речки Созона 7 верст, пала в Оскол река Волуйка; а на ней, на устье, стоит город Валуйка» [9, с. 73].

Река Мосей (совр. р. Верхний Моисей, Мосей, Масей в Белгородской обл.) также успешно локализуется по разнообразным картографическим материалам. В КБЧ о ней сказано, что «... выше города (Валук – К. С.), по Оскольской дороге, пала в Волуйку речка Мосей» [9, с. 73].

Реки Уразова и Ураева также впервые упоминаются в КБЧ: «А от Волуйки вниз по Осколу, от Кальмиюской дороги, пала в Оскол речка Ураева да речка Уразова» [9, с. 73]. Сейчас это одноименные реки в Белгородской области.

Писцовая книга 1626 г. называет несколько водных объектов под общим названием – Созон (Первый Созон, Третий Созон, Березовый Созон). Такое количество однотипных гидронимов, по всей видимости, указывает на то, что «Созоном» называли небольшие речки в целом. Г. П. Смолицкая допускает мысль, что подобный топонимический материал восходит к угро-финскому гидрографическому термину «*sose, sossen*» (вода, болото, грязь) [18, с. 322]. И. В. Муромцев гидроним «Созон» выводит из осетинского «*саед-заен*» – болотистый [12, с. 88]. КБЧ сообщает, что «с Ногайской стороны, ниже Жестовых гор, до верху речки Мосея, пали в Оскол 12 речек одним прозвищем – все Созоны» [9, с. 73]. К настоящему времени эти названия оказались большей частью утраченными. Локализация данных гидронимов стала возможной благодаря привлечению материалов Генерального межевания последней четверти XVIII в. Речка Первый Созон, исходя из ряда документов XVII в., находилась ближе всего к Валуйкам и Большому Валуйскому лесу. Сопоставление плана Генерального межевания с современными картографическими материалами позволило соотнести данный водный объект с балкой Гремучий Сазан, находящейся между селом Солоти и лесным массивом севернее города Валуйки. Березовый Созон (Второй Березовый Сазон на карте 1780 г.) – речка под названием Левкин Сазан, впадающая в Оскол в пределах села Колосково. Речка Третий Созон соответствует современной речке Голофеевский Сазан – левый приток реки Оскол в пределах Валуйского и Волоконовского районов Белгородской области.

Речки Казинка (Мокрая Казинка) и Сухая Казинка соответствуют одноименным водным объектам на территории Валуйского и Великобурлукского районов. КБЧ сообщает, что «на левой стороне Изюмской дороги, речка Козинка, а пала в Оскол ниже Валуйки города в Козинной поляне» [9, с. 66].

О речках Палатовой и Палатовке в КБЧ говорится следующее: «А проехав верховье реки Волуйки, речка Полатова да речка Полатовка, и Полатовка пала в Полатову, а Полатова пала в Волуйку, выше города Волуйки версты с 4... А выше Мосея, з другие стороны, пала в Валуйку речка Палатова, от Кальмиюской дороги, от города от Волуйки, 4 версты, а в Палатову пала речка Палатовка» [9, с. 67, 73]. Последней соответствует современная речка Полатовка – левый приток Валуга.

В районе современных сел Мандрова и Безгодовка реки Валуги и Полатовка образовывали сложную систему рукавов и стариц. По всей видимости, Полатовой назывался левый рукав Валуга, в который и впадала Полатовка. К моменту составления КБЧ левый рукав Валуга стал руслом речки Полатовой, которая как самостоятельный водный объект до настоящего времени не сохранилась.

Упоминаемые в документе Россози локализовать удалось только примерно. Применительно к концу XVII в. «Россощью» назывались левые притоки Полатовки – «первая Полатовская Россощь», «Нагольная Россощь», «Самострельная Россощь» [15] и т. д. В писцовой же книге «рзосоши» видим за рекой Мосеем [10, с. 171], т. е., по всей видимости, на левом его берегу. На это также указывает и то, что в этом месте конным казакам были отмеряны пашенные угодья («...пашни паханной и перелогом и лесом поросло...») [10, с. 171]), а для земледелия пригодны только местности по

левому пологому берегу реки. Употребление термина «россоши» во множественном числе позволяет определить его значение – «место, где русло разветвляется (где вливается приток, сливаются несколько речек, сходятся два оврага)» [17, с. 218]. На карте 1780 г. видим, что с левой стороны в Мосей впадают несколько безымянных ручьев вытекающих из Самодурова оврага, Шаднева, Анютева, и Безготкова логов (район современных сел Борисовка, Шушпанова и Селиваново Валуйского района). Скупое озеро, отмеченное в писцовой книге 1626 г., обозначено и на карте 1687 г. Оно представляло собой старицу на левом берегу Оскола, напротив монастырской деревни Яблоновой. На современной карте Скупое озеро можно локализовать между селом Агошевка и Ямским лесом. «Протока от Черной слободы» также представляла собой старицу на правом берегу Валуя между слободой и Николопристанским монастырем.

Во вторую группу входят названия урочищ и форм рельефа: Козина, Храпова, Орехова, Городищева, Кромзняя, Стародубова поляны, Долгий Липяг, Ровен Липяг, Круглый Липяг, Лысье горы, Двулучное, Тополи, Праворотье, Струбкова пустошь, Сотников, Проломный и Разгромный овраги, Княжий затон, Малый лес, Большой Валуйский лес.

Топоним «Козина поляна» неоднократно встречается в различных источниках. Из царской грамоты в город Темников князю Еникееву видим, что на реке Осколе на Козиной поляне до 1576–1577 г. стояли путивльские головы, посылавшие разезды до Северского Донца и Айдара: «А которые головы стояли на Осколе на Козиной поляне, а разезд от них был направо вниз по Осколу до Донца до Северского, а налево до верх Айдару...» [1, с. 30]. По грамоте из Разряда ливенскому воеводе И. О. Полеву от 20 марта 1595 г. на Козиной поляне вновь размещались стоялые головы, высылаемые из Ливен [3, с. 181]. Расстояние от Козиной поляны до впадения в Оскол речки Убли равнялось полутора дням пути, что примерно соответствует расстоянию до устья речки Мокрой Казинки. На этом месте по картографическому материалу конца XVII в. мы видим «Козину поляну», которая локализуется недалеко от устья Мокрой Казинки на правом берегу реки Оскол [рис. 1, 2].

Храпова поляна, на которой была отмеряна пашня валуйским конным стрельцам, соответствует современному селу Храпово Валуйского района [рис. 1, 2]. Также успешно можно локализовать Орехову поляну. Сопоставление современной карты с чертежами XVII в. позволяют соотнести данное урочище с селом Орехово Валуйского района.

Кромзняя поляна, на которой получили земли валуйские пушкари, находилась на восточной окраине Валуйского уезда: «за рекою за Осколом от монастырского рубежу, опричь сенных покосов, по подлесью...» [10, с. 175]. На плане Генерального межевания 1780 г. на правом берегу Оскола мы видим сельцо Дорофеевская поляна. Ниже по течению Оскола находится село Пушкарное «Лавы тож», что может косвенно указывать на то, что данный населенный пункт был основан на пушкарских землях. На военно-топографической карте середины XIX в. на месте упоминаемого сельца обозначено только урочище – Дорофеевская поляна, которую можно отождествлять с Кромзней поляной.

Городищева поляна находилась на правом берегу реки Мосей, вероятнее всего, в пределах современного села Борисовка. Установить точное ее месторасположение не удалось.

Писцовая книга несколько раз указывает на некое «праворотье», однако не совсем понятно, какой объект подразумевался под этим названием. Версия о том, что под ним следует понимать поворот реки вправо [16, с. 118], на наш взгляд, является неубедительной. В писцовой книге, когда речь идет о «праворотье», река упоминается только как ориентир, либо не упоминается вовсе: «за рекою за Осолом, от перевозу Оскольского до Праворотья...», «за ними ж на горе, против той же пашни, не доезжая Праворотья вправо в перелесках... За Праворотьем, вверх речки Казинки, к Сотникову врагу, за надолобы, ...» [10, с. 162], «Да им же дано от их пашни вправо по горе, не доходя праворотья, в перелесках, пашни паханной ... шестнадцать четвертей» [10, с. 172]. В. И. Дьякова в своих исследованиях отмечает, что применительно для XVII–XVIII вв. топоним «праворотье» выступает в значении «пологий овраг» [7, с. 31–32]. В. И. Хитрова, изучая материалы Генерального межевания по Воронежскому уезду, пришла к выводу, что контекст источников конца XVIII в. не позволяет вывести для данного топонима значение «пологий овраг» [20, с. 47], а для рассматриваемого времени интересующий нас топоним выступает в значении «ручей в овраге» [20, с. 47].

Обращают внимание на себя составные части слова – «право» и «рот». «Право» неоднократно встречается в источниках XIII–XVI вв. В «Мериле Праведном» видим следующее: «...аще право зреть море, стоя в своем дворе или сидя в нем, и не нудим обратитися на страну, якоже бы видети море» [11, с. 623]. В «Требнике» второй половины XVI в.: «Потом простирается мантия ево [умершего инока] право в долину» [16, с. 116]. В приведенных примерах слово «право» употребляется в значении «прямо, по прямой линии» [16, с. 115]. Слово «рот» соотносится с болгарским «рет» – «холм, пригорок, возвышенность», хорватским «рт» – «мыс», словенским «рт» – «горный выступ, мыс, острие» [21, с. 123–124]. В древнерусском языке слово «рот» мы также видим в значении «верх» («Сущи искре на рте града») [19, с. 206–207]. Таким образом, «праворотье» можно истолковать как «прямой мыс», «прямо выступающий холм».

Наиболее точно на месторасположение «праворотья» указывает росписной список Валуек 1681 г. – «за рекою Осолом в Праворотье надолбы от города в 8 верстах, от Праворотцкого лесу до башни 292 сажени; А от той башни до Казинского займища и до болот и до речки Казинки надолб 652 сажени» [6, с. 176]. Словосочетание «за рекою Осолом» (по отношению к Валуикам) указывает на то, что «праворотье» следует искать на правом берегу реки Оскол. Привязка известных нам ориентиров к современной карте дают следующие результаты: «праворотье», с большой долей уверенности, можно локализовать на выступе правого коренного берега реки Оскол, на участке между современными населенными пунктами Старая Симоновка и Храпово Валууйского района.

Упоминаемый в писцовой книге Сотников овраг находился «за Праворотьем, за надолобы...» [10, с. 173]. Карта 1687 г. показывает не только место, укрепленное надолбами, но и рассматриваемый объект. На современной карте, на левой бровке балки оврага, расположено село Пристень. Топоним Проломный овраг дошел до наших дней. Так именуются два яра к востоку и юго-востоку от Валуек.

Писцовая книга 1626 г. называет несколько липягов: «атаманом же дано, переехав Казинку речку, от Иванова пчельника Дробышова, на Ровен да на Круглой липяг да

на Малой липяг, что к колодезям да на старую Царегородскую стешку и на Лысых горах и под Долгим Липягом...» [10, с. 168]. По чертежу XVII в. названные урочища показаны на правом берегу речки Мокрой Казинки.

Интересно, что топоним «липяг», в значении «овраг с лесом», В. И. Дьякова относит к современному локализму [7, с. 158]. В XVII в. этот топоним употреблялся как в значении «лес, растущий на неровном месте (возвышенности)», так и в значении «овраг» [20, с. 47]. На карте Валуйского уезда 1687 г. липяги изображены как в виде оврагов, заросших лесом, так и в виде небольших лесные массивов, растущих на возвышенности. Круглый липяг соответствует правому отрогу разветвленного оврага, заросшему в вершине лесом, на правом берегу Мокрой Казинки в районе села Знаменка. Ровный липяг – лес вдоль правого берега Мокрой Казинки между селами Сухарево и Знаменкой. Долгий липяг можно соотнести с оврагом, по дну которого протекал безымянный ручей – правый приток Оскола. На современной карте эта местность соответствует селам Долгое и Кукуевка Валуйского района. Правый берег Оскола в этом же месте, по всей видимости, именовался Лысыми горами – «...да на Малой липяг... и на Лысых горах и под Долгим липягом» [10, с. 168]. В настоящее время Лысыми горами называются меловые выступы на правом берегу реки Оскол в районе поселка Уразово. Урочища Двучное и Тополы соответствуют современным селам Двучное Валуйского района и Тополы Двуречанского района Харьковской области.

«Княжий затон» на ранних картах не обозначен. Однако его координаты, данные в писцовой книге («по Московской дороге до Третьего Созону в разных местах против Княжова затону и около ... затону, oprичь Березового Созону...») [10, с. 168]), позволили определить примерное место расположение. Формулировка «по Третьему Созону и около Княжова затону и за Осколом и от затону луги...» [10, с. 170] указывает на то, что затон находился на левом берегу Оскола. На это указывает и рельеф рассматриваемой местности – левый берег заболоченный, в то время как правый – крутой и поросший лесом. На карте 1780 г., ниже по течению Оскола от впадения в него Третьего Созона, обозначена большая старица, возле которой находилось село Княжое. Военно-топографическая карта XIX в. зафиксировала на этом месте уже только название урочища – Княжное. В настоящее время это место находится между селами Принцевка и Терехово. Возможно, что часть Княжева затона сохранилась в виде озера Ломовка (совр. Валуйский район).

В писцовой книге неоднократно упоминаются различные леса. Однако только два из них, Большой и Малый, имеют собственные названия. Большой Валуйский лес соответствует современному лесному массиву севернее города на меловых горах. Малым лесом именовалось урочище на правом берегу Валуга в том месте, где находился Николопристанский монастырь. Оба они сохранились до наших дней. Наибольшую трудность вызывает локализация пчельников валуйских служилых людей. По книге письма М. Хлопова и Л. Недовескова 5 пчельников располагались в разных местах Валуйской округи. Пчельник ездока Л. Мневского находился «за рекою за Осколом» [10, с. 164]. Его размеры определены писцами в «8 четей в поле а в дву по тому ж доброй земли и перелугу». Исходя из описания соседних участков, можно сделать вывод, что эти угодья находились неподалеку от Московской дороги [10, с. 164]. Пчельники ездока С. Москвитина (1 четь в поле), ездока С. Уланова,

стрельцов О. Шипилова, В. Карпова (20 четей в поле), И. Масловского (1 четь в поле), С. Шацкого, стрельцов И. Смирнова и К. Хохлова (8 четей в поле) точной локализации не поддаются. Можно сделать предположение только по угодьям С. Шацкого, И. Смирнова и К. Хохлова – на Плане Генерального межевания 1780 г. в лесу на левом берегу реки Оскол мы видим деревню Хохлова (совр. с. Хохлово Валуйского р-на). Возможно, что свое название данный населенный пункт получил по фамилии владельца пчельника.

Достаточно точно можно локализовать пчельник Петра Старокожева. По писцовой книге 1626 г. казакам пашня была намерена «от Мосеевского устья вверх по Валую реке на сенных урочищах до Петрушкина пчельника Старокожева» [10, с. 171]. Под общим названием «Старокожев пчельник» эти угодья неоднократно упоминаются в различных источниках XVII в. На плане Генерального межевания 1780 г. описываемой местности соответствует река Сенная и деревня Старокожева. Пчельник И. Дробышева на карте Валуйского уезда 1687 г. обозначен юго-восточнее Храповой поляны, в лесу на левом берегу Мокрой Казинки. Струбкову пустошь, Стародубову поляну и Разгромный овраг локализовать не удалось.

Третья группа включает в себя названия крупных дорог, бродов и перелазов – Московская, Посольская, Осколецкая, Пристанская, Белгородская, Козинская, «старая Царегородская стешка» и дорога «большая вдоль Козиною поляны».

Московская дорога выходила из Валук в северо-западном направлении и проходила примерно по тому же направлению, что и дорога, отображенная на карте Генерального межевания и военно-топографической карте середины XIX в. Пролетая по левому берегу Оскола, она пересекала упоминаемые выше речки Созоны, огибала заливные луга в районе Хохловой поляны и направлялась вверх по течению реки.

Посольская дорога выходила из города через Валуйский мост, Царегородскую слободу к Караульной башне на пригородных полях и оттуда, переходя речки Ураеву и Уразову, направлялась на юг. Ее начало соответствует в настоящее время участку автомобильного шоссе Валуйки – Вейделевка.

От Посольской дороги за надолбами в районе Царегородской слободы отделялась еще одна дорога, которая проходила по левому берегу Валуйки и возле Пристанской часовни переправлялась через реку Оскол. Эта переправа, как и дорога, получила название Оскольской (Осколецкая).

Пристанская дорога, названная по Валуйскому Николопристанскому монастырю, на картах XVII–XVIII вв. не обозначена. Известно, что от этой дороги к реке Валуй была отмеряна земля станичным атаманам и ездокам. Сопоставление данных из писцовой книги и пометок на карте 1687 г. позволяет сделать вывод, что Осколецкая и Пристанская дорога этот один и тот же объект.

От Оскольского перевоза начиналась Белгородская дорога, проходившая через «Праворотье», мимо деревень Симоновой и Яблоновой в сторону Белгорода. Дорога «большая вдоль Козиною поляны», или Козинская дорога, начиналась от Оскольского перевоза, разделяла на две части Козину поляну и шла к переправе через Мокрую Казинку. Эта дорога, по всей видимости, направлялась в сторону «Разменного городка», который находился в устье речки Ураевой.

Отмеченная в писцовой книге «старая Царегородская стешка», как и Пристанская дорога, не обозначена на более поздних картах. Так как она в 1626 г. названа «старой»,

то можно предположить, что к тому времени она практически не использовалась. После уничтожения города Цареборисова в 1612 г. надобность в использовании данной дороги отпала.

Таким образом, предлагаемая реконструкция историко-топонимической карты Среднего Поосколья первой четверти XVII в. позволяет решить ряд вопросов. Один из них связан с начальной территорией формирования уездов Слободской Украины в первой четверти XVII в. Учитывая, что полноценного уезда вокруг Валук, одного из первых городов-крепостей региона, не сложилось, в силу ряда причин, вплоть до начала XVIII в., обработанный материал позволяет определить первоначальную зону хозяйственного освоения Среднего Поосколья валуйскими служилыми людьми, выяснить направления внутриуездных колонизационных потоков, а также степень заселения данной территории в обозначенный период.

Карта позволяет увидеть неравномерность заселения и хозяйственного освоения уездных земель. Северо и юго-восточные территории уезда в рассматриваемое время были наименее освоены в хозяйственном плане. Хозяйственная деятельность служилых людей практически не распространялась на бассейн рек Полатовка, Ураева, Уразова (левые притоки Валуга и Оскола), т.е. на те территории, которые были преимущественно равнинными и безлесными. В то же время, правый берег Оскола ниже впадения в него Валуга осваивался более интенсивно, что было связано, на наш взгляд, с наличием значительного количества естественных преград для татарских отрядов.

Комбинированное использование материалов писцового описания, картографических материалов XVII в., межевых планов XVIII в., военно-топографических карт XIX в. и современного картографического материала позволило не только с максимальной полнотой локализовать писцовую топонимику Среднего Поосколья, но и определить первоначальные границы хозяйственной и военно-административной округи города-крепости. Это, в свою очередь, открывает возможность для пространственно-типологического анализа структуры служилого землевладения на территории Слободской Украины.

Литература

1. Акты Московского государства, изданные Императорской Академией наук Т. 1. Санкт-Петербург, 1890.
2. Веселовский С. Сошное письмо. Исследование по истории кадастра и посощного обложения Московского государства. Т. 2. М., 1916.
3. Грамота ливенскому воеводе Ивану Осиповичу Полеву 1595 г. (Из истории организации сторожевой и станичной службы на юге России в конце XVI в.) // Записки отдела рукописей Государственной библиотеки имени В.И. Ленина. Вып 20. М., 1958.
4. Грязнов А. Карта Ростовского уезда по писцовой книге 1629–1631 гг. Источники, методика составления, основные результаты. История и культура Ростовской земли. Ростов, 2009. С. 84–88.
5. Грязнов А. Картографирование территории Белозерского, Вологодского и Пошехонского уездов по материалам писцовых описаний XVI–XVII вв.

- Материалы XV Всероссийской научной конференции «Писцовые книги и другие массовые источники XVI–XVII веков». К столетию со дня рождения П. А. Колесникова. М., 2008. С. 107–113;
6. Дополнения к актам историческим, собранные и изданные археографической комиссией: в 12 т. Т. 9. СПб., 1875.
 7. Дьякова В. Географическая терминология Воронежской области Дис. канд. геогр. наук. Воронеж, 1973.
 8. Зенченко М. Южное российское порубежье в конце XVI – начале XVII в. (опыт государственного строительства). М., 2008.
 9. Книга Большому Чертежу / под ред. К. Н. Сербиной. М., 1950.
 10. Книга писцовая Мирона Хлопова да подьячего Леонтия Недовескова 134 г. // Материалы для истории Воронежской и соседних губерний. Воронежские писцовые книги. Т. 2. Воронеж, 1891.
 11. Мерило Праведное по рукописи XIV века. Издано под наблюдением и со вступительной статьей академика М. Н. Тихомирова. М., 1961.
 12. Муромцев І. Словотворчі типи гідронімів (Басейн Сіверського Дінця) К., 1966.
 13. Новосельцев А., Тропин Н. К реконструкции историко-топонимической карты округа Ельца второй половины века. Проблемы исторической демографии и исторической географии Центрального Черноземья. Москва-Курск, 1994. С. 54–62.
 14. Российский государственный архив древних актов (РГАДА). Ф. 1209. Поместный приказ. Географические чертежи из столбцов Поместного приказа. Оп. 77. Столбец 34699.
 15. РГАДА. Ф. 1209. Поместный приказ. Оп. 163. Д. 12292. Лл. 346–352, 358–366.
 16. Словарь русского языка XI–XVII вв. Вып. 18 (Потка–Преначальный). М., 1992.
 17. Словарь русского языка XI–XVII вв. Вып. 22 (Раскидатися–Рященко) под ред. Г. А. Богатова. М., 1997.
 18. Смолицкая Г. Топонимический словарь Центральной России М., 2002.
 19. Срезневский И. Материалы для словаря древнерусского языка по письменным памятникам, Р–Я. Срезневский. Т. 3. СПб, 1912.
 20. Хитрова В. Дела Генерального межевания как лексикологический источник (К изучению географической лексики Воронежского края в ее историческом развитии). История русского языка. Исследования и тексты. М., 1982.
 21. Черных П. Историко-этимологический словарь современного русского языка. Т. 2. М., 1999.

Приложения

Рис.1. Фрагмент карты Валуйской округи 1687 г. с обозначением Храповой и Козиной поляны.

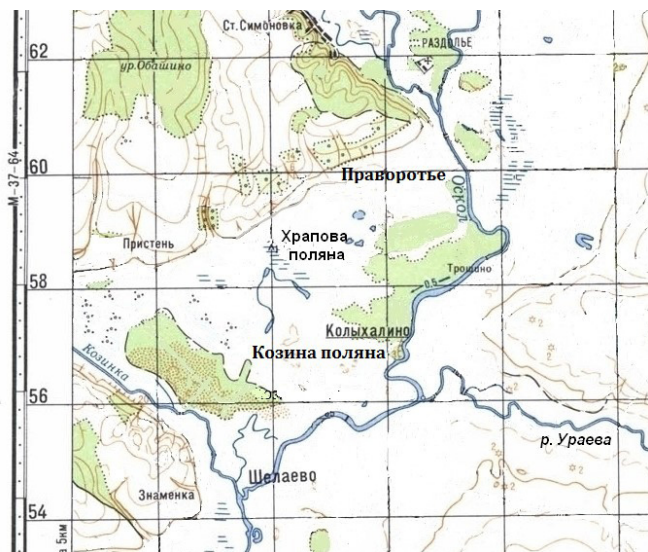

Рис.2. Праворотье, Храпова и Козина поляна на топографической карте 1993 г.

Механізм здійснення масових репресій в УРСР в період «Великого терору» 1937–1938 рр. в контексті «куркульської операції»

Рец Віолетта Володимирівна

Курсант III курсу
Дніпропетровського державного
університету внутрішніх справ
пр. Гагаріна, 26, Дніпро, 75192
e-mail: v.rets99@ukr.net

У статті проаналізовано період «Великого терору» 1937–1938 рр. в аспекті механізму проведення масових репресій, їх нормативної бази, а також надано історичну оцінку подіям «куркульської операції». Крім того, досліджено відмінності і особливості функціонування органів виконання вироку – двійок, трійок, а також оперативних відділів.

Ключові слова: «Великий терор», «куркульська операція», репресії, двійки, трійки.

Механизм совершения массовых репрессий в УССР в период «Большого террора» 1937–1938 гг. в контексте «куркульской операции»

Рец Виолетта Владимировна

Курсант III курса
Днепропетровского государственного
университета внутренних дел
пр. Гагарина, 26, Днепр, 75192
e-mail: v.rets99@ukr.net

В статье проанализирован период «Большого террора» 1937–1938 гг. В контексте механизма проведения массовых репрессий, их нормативной базы, а также дана историческая оценка событиям «куркульской операции». Кроме того, исследованы отличия и особенности функционирования органов исполнения приговоров, так называемых двоек и троек.

Ключевые слова: «Большой террор», «куркульская операция», репрессии, двойки, тройки.

The mechanism of mass repression in the USSR during the period of the Great Terror of 1937–1938 in the context of the «kurkul operation»

Rets Violetta

3-year cadet at the Dnipropetrovsk state university
of internal affairs of Dnipro
26, Gagarina avenue, Dnipro, 75192
e-mail: v.rets99@ukr.net

The article analyzes the period of the Great Terror of 1937–1938 in the context of the mechanism of conducting mass repressions, their regulatory framework, and also given a historical assessment of the events of the «Kurkul operation». In addition, the differences and particularities of the functioning of the enforcement bodies, the so-called deuces and triples, were investigated.

Keywords: «The Great Terror», «Kurkul operation», repression, deuces, triples.

На різних етапах історії України радянської доби репресії й терор використовувались державою, оскільки були необхідною умовою життєздатності комуністичного режиму та засобом побудови комуністичного суспільства. Репресії перетворились на елемент соціальних та управлінських технологій, які використовувались з метою трансформації суспільства. За роки радянської влади мільйони людей стали жертвами свавілля необмеженої влади комуністичного режиму, зазнавши необґрунтованих репресій за політичні, релігійні переконання, соціальні та національні ознаки.

Вказана проблема, крім суто наукового, має й морально-політичне значення, адже репресії обернулися скаліченими долями мільйонів кращих представників народу України. Згубні наслідки репресивного тиску відчуються й досі у вигляді залишків посттоталітарного суспільства, подолання яких стає можливим за рахунок усвідомлення коріння тоталітаризму та породжених ним явищ.

За останнє двадцятип'ятиліття в Україні надрукована значна кількість наукових праць, присвячених «Великого терору» 1937–1938 років. Нормативна база стосовно поданого історичного періоду досліджувалася В. А. Войналовичем, Ю. З. Данилюком тощо. Натомість праці С. В. Кульчицького, Ю. І. Шаповала, С. І. Білоконя, М. М. Нікольського та багатьох інших вчених дозволили суттєво поглибити розуміння причин та механізмів масових політичних репресій. Дослідженню механізмів здійснення масових репресій в 1937–1938 рр. приділено увагу такими істориками, як С. І. Білокінь, В. М. Нікольський, Ю. І. Стецовський, В. В. Ченцов, Ю. І. Шаповал та іншими. Вони розглядають їх у контексті законодавчої та нормативної бази каральних органів, соціальної спрямованості репресій, здійснення окремих операцій органами НКВС.

Метою даної статті є дослідження і розкриття механізму здійснення масових репресій у період «Великого терору» у 1937–1938 рр. в контексті «куркульської операції». Ключовими завданнями є дослідження сутності механізму масових репресій, його структури, суб'єктного складу і надання історичної оцінки подіям 1937–1938 рр. у рамках «куркульської операції».

Завдання щодо розгортання масових репресій і обґрунтування їх необхідності визначив лютнево-березневий пленум ЦК ВКП(б) 1937 року. На пленумі порушували питання про боротьбу зі шкідництвом, диверсіями та шпигунством японо-німецько-троцькістських агентів, також було приділено увагу й національному моменту в здійсненні «ворожої діяльності» [14, с. 14]. Учасники пленуму зазначали, що шпигуни та шкідники проникли майже в усі господарські, адміністративні та партійні організації, причому не тільки на низові посади, але й на керівні, як у центрі, так і на місцях [24, с. 107].

В свою чергу перехід задумів в практичну площину, на думку більшості дослідників, ініціювала постанова політбюро ЦК ВКП(б) від 2 липня 1937 року «Про антирадянські елементи», яка поклала початок репресивної кампанії проти колишніх куркулів і карних злочинців. ЦК ВКП(б) пропонує у п'ятиденний строк подати до центрального комітету склад трійок, а також кількість осіб, що підлягають розстрілу, так само й кількість тих, хто підлягає засланням» [29, с. 78–79].

Для впорядкування «роботи» по винищенню радянського народу нарком внутрішніх справ М. І. Єжов на основі рішення «Про антирадянські елементи» 30 липня 1937 р. видав оперативний наказ № 00447 «Про операцію з репресування колишніх куркулів, карних злочинців та інших антирадянських елементів» [19, с. 15]. Згідно з наказом перед органами державної безпеки ставилося як невідкладне завдання «розгромити банду антирадянських елементів, захистити радянський народ від їх контрреволюційних впливів і назавжди покінчити з їх підіривною діяльністю проти основ Радянської держави» [13, с. 211].

Наказ вимагав з 5 серпня почати масштабні операції щодо репресування в усіх республіках, краях і областях колишніх куркулів, антирадянських елементів і карних злочинців. Зазначалося, що саме це коло осіб було «головним організатором» диверсій та злочинів у колгоспах та радгоспах, на транспорті, в окремих галузях промисловості [13, с. 119]. В документі конкретизувалося, кого слід відносити до категорії «антирадянські елементи»: представників антибільшовицьких партій, колишніх учасників білого руху, колишніх куркулів, чиновників царського режиму, жандармів, реемігрантів, найбільш активних учасників фашистських, терористичних і шпигунсько-диверсійних контрреволюційних формувань, контрабандистів та кримінальників. Строки виконання наказу були визначені у чотириохмісячний термін [4, с. 416].

На нашу думку, слід детальніше зупинитися на тому, які саме верстви населення підпадали під визначення «колишній куркуль», адже саме вони були основною мішенню масової операції. У першу чергу в поле зору співробітників НКВС потрапляли особи, що були засуджені під час проведення політики розкуркулення до ув'язнення у виправно-трудових таборах та змогли повернутися додому після завершення строку покарання. Водночас увага оперативників була зосереджена й на тих особах куркульського походження, які змогли втекти зі спецпоселень та нелегально проживали з підробленими документами в сільській або міській місцевості [31, с. 14–15].

Крім того, репресіям підлягали громадяни, що утримувалися у в'язниці, слідство по яким завершено, але судовими органами справа не розглядалася. Це формулювання дозволило фізично знищити громадян, заарештованих до початку масової операції, вину яких не вдалося довести у процесі слідства [32, с. 69].

На сьогоднішній день серед дослідників «Великого терору» одним із дискусійних питань залишається визначення критеріїв відбору жертв каральними органами. Як правило заарештовувались ті особи, які перебували на оперативному обліку. Однак непоодинокими були випадки, коли під жорна репресивної машини потрапляли ті люди, прізвища яких опосередковано звучали під час допитів або збору свідчень. У такому випадку їх затримували без санкції прокурора [30, с. 332].

Вищенаведений нормативний акт не обходив стороною і родини засуджених. Ця категорія найбільш повно відчула всю несправедливість ситуації, у якій опинилася. Будь-які контраргументи на свій захист, наприклад, перебування у фіктивному шлюбі, обвинувальною стороною до уваги не приймалися [1, с. 275]. Родичі заарештованих, на думку слідства, були здатні до активних антирадянських дій. До них застосовувалась міра покарання у вигляді ув'язнення у таборах чи трудових поселеннях [8, с. 196]. Члени родини засудженого за 1-ю категорією, що проживали у прикордонній смузі, в обов'язковому порядку мали висилатися за її межі. Родини засуджених за 1-ю і 2-ю категоріями брались на оперативний облік і за ними встановлювався постійний нагляд [7, с. 79].

Такими діями прагли організувати превентивний удар по «залишках розгромлених експлуататорських класів». Як зазначав Й. В. Сталін у своїй промові 1937 року: «чим більше просуватимемось вперед, чим більше матимемо успіхів, тим швидше будуть вони йти на гострі форми боротьби, тим більше будуть вони пакостити радянській державі, тим більше будуть вони відчайдушно опиратися, застосовуючи різні засоби боротьби, як останній засіб приречених» [14, с. 20].

Наказ передбачав встановлення лімітів по 1-й і 2-й категорії для кожної області у пропорційному співвідношенні до її території. Для УРСР було заплановано арештувати 28800 осіб, із них розстріляти 8 тис. осіб. Оперативний наказ НКВС СРСР № 00447 передбачав можливість збільшення лімітів. Накреслені цифри були лише орієнтирами, допускалося їх підвищення. Завдяки такому положенню був знайдений механізм, який спонукав регіональних керівників НКВС до змагання за найвищі показники й одночасно для центрального керівництва відігравав роль інструмента дозування репресій. [27, с. 103].

У межах наркомату внутрішніх справ стосовно затверджених лімітів фактично була створена атмосфера конкурентної боротьби за посади, премії та нагороди. Той начальник обласного управління НКВС, який швидше за всіх реалізував виділений йому ліміт, перевиконав планові директиви й отримав додаткове навантаження, розглядався як найкращий працівник у галузі розгрому контрреволюції. Такі співробітники нагороджувалися вищими державними відзнаками – орденом Леніна та орденом Червоної Зірки [22, с. 58].

Цим одразу скористалися начальники обласних управлінь НКВС, які були невдоволені незначними цифрами затвердженими державно-партійною верхівкою. Вони обгрунтовували своє прохання про збільшення ліміту незадовільною реєстрацією ворогів народу й значною концентрацією контрреволюційних та кримінальних елементів найперше в прикордонних областях, а також наявністю на теренах України націоналістичних формувань [23, с. 203].

Вже через місяць загальноукраїнський ліміт у 8 тисяч осіб за 1-ю категорією був повністю використаний. Тому 6 вересня 1937 р. нарком внутрішніх справ УРСР І. М. Леплевський звернувся до М. І. Єжова із проханням виділити додатковий ліміт

у 4200 осіб. Загалом упродовж п'яти місяців ліміт для УРСР за 1-ю категорією було збільшено у чотири рази – із 8000 до 32 715 осіб. Паралельно збільшувалися ліміти за 2-ю категорією [16, с. 107]. Загалом у республіці з 20 800 осіб початкового ліміту на січень 1938 р. до ув'язнення в табори вже планувалося 50 407 осіб [17, с. 148]. Серед семи областей, які на той час входили до складу УРСР, лідерами з використанням лімітів були Одеська, Вінницька та Київська області. Що стосується Дніпропетровської області, то для неї виділення додаткових квот не передбачалося [26, с. 108].

В результаті за релігійні переконання протягом 1937–1938 років зазнали репресій всі ті, хто дивом уникнув переслідувань у попередні роки. Без особливих судових розслідувань виносилися вироки, за якими віруючі на багато років потрапляли до в'язниці, відправлялися у табори, на примусові роботи без права листування з рідними, засуджувалися до смертної кари [3, с. 128]. Маскуючи справжні причини переслідування віруючих, слідчі та судові органи звинувачували їх у «шпигунстві», «шкідництві», «контрреволюційній діяльності», записували до складу неіснуючих змовницьких організацій [10, с. 61]. Окрім релігійних діячів до цього контингенту були залучені й «українські націоналісти», колишні діячі УНР.

На думку співробітників обласних управлінь НКВС УРСР, на теренах України в другій половині 1930-х років діяло кілька сформованих повстанських армій, загальною чисельністю до 30 тисяч осіб. Ці організації створювалися за військовим принципом, склалися із загонів, рот, батальйонів і навіть полків. До таких відносився, наприклад, «Священний союз партизанів» – міфічна організація, створена з колишніх червоних партизанів [13, с. 135].

Для збереження таємниці майбутніх розстрілів начальники районних апаратів НКВС інформувалися, що перша категорія підлягала суворій ізоляції, друга – висиланню. За постановою політбюро ЦК ВКП(б) із західних районів УРСР, які визначалися як прикордонні, передбачалося виселити сім'ї репресованих за шпигунство, диверсію, терор, повстанство, бандитизм, шкідництво, нелегальний перехід кордону та контрабандистську діяльність, утікачів за кордон; «увесь неблагонадійний та карний елемент» [6, с. 86]. Для попередження можливого переходу у сусідні держави прикордонники отримали наказ за 5 днів до початку операції посилити пильність. Взагалі чисткам прикордонних областей під час «Великого терору» приділялася підвищена увага [9, с. 131].

У даному контексті слід виділити територію Поділля. Даний регіон, на думку керівників органів НКВС, за «контрреволюційною засміченістю» посідав одне з перших місць в Україні. Головними факторами виникнення такої ситуації вони вважали відсутність пролетарських осередків, сусідство з капіталістичними країнами, які завжди мали колонізаторські та інтервенціоністські тенденції (передовсім Польщею та Румунією [22, с. 57]). Крім того, на території Вінниччини та у Кам'янці-Подільському деякий час перебував уряд УНР із військовими структурами, що посилювало недовіру більшовиків до місцевого населення.

«Оперативний план НКВС УРСР з вилучення куркулів і кримінальників 1-ї категорії» та «Оперативний план НКВС УРСР з вилучення куркулів і кримінальників 2-ї категорії» сприяли зростанню «Великого терору» 1937–1938 рр., але привело до перебудови оперативної діяльності та організаційної структури каральних органів. Виявилось, що існуюча на той час система роботи НКВС, не дозволяла чекістам чітко та своєчасно виконати поставленні перед ними завдання по знищенню «ворогів народу» [11, с. 158].

Головну роль у проведенні арештів відігравали міжрайонні оперативні групи НКВС, створені у колишніх окружних центрах і великих населених пунктах. Очолювали групи відповідальні співробітники обласних управлінь наркомату внутрішніх справ, начальники районних у місті відділів чи окружних відділів. Чисельність їх становила 8–15 співробітників зі складу обласного управління НКВС, місцевих апаратів [5, с. 186].

На території республіки було створено 45 міжрайонних оперативних груп. Вони працювали у кількох районах – так званому «кущі», базувалися в одному місті – центрі «куща», самостійно проводили арешти та слідство, розстрілювали засуджених. Арешти санкціонувалися начальниками груп і узгоджувалися з районним прокурором. «Куркульська операція» проводилася співробітниками НКВС і мобілізованим активом із перевірених партійців. Планувалося, що для її проведення буде залучено до 5 тис. осіб активу, включаючи випускників шкіл міліції [33, с. 88].

Перед працівниками органів НКВС ставилися відповідні норми роботи з написання довідок на арешти, заповнення анкет, складання обвинувальних висновків, отримання зізнань заарештованих і кількості названих ними учасників організацій [25, с. 282].

Якщо взяти до уваги транспортну галузь, зокрема залізницю, то масові арешти здійснювались окремою структурою – дорожньо-транспортними відділами, запровадженими на початку серпня 1937 року. Дорожньо-транспортні відділи не мали своїх трійок, тому надсилали оформлені слідчі справи на розгляд трійок обласних управлінь НКВС. Крім того, до масових операцій залучались прикордонні загони, а також особливі відділи військових округів та флотів СРСР, які проводили чистки серед військових за місцем проходження служби [20, с. 172–173].

Оскільки «куркульська операція» проводилася в основному проти сільських мешканців, то її виконавцями мали стати, насамперед, співробітники районних відділів НКВС. Але через об'єктивні причини самостійно провести операцію периферійні чекісти не могли. По-перше, штатний розпис був незначним, що зумовлювало гостру нестачу оперативних кадрів. По-друге, більшість районних відділів відзначались некомплектністю співробітників. По-третє, службові приміщення не були пристосовані для проведення значних обсягів слідчої роботи, утримання великої кількості арештованих і виконання смертних вироків [11, с. 161]. Чекісти не встигали своєчасно реєструвати арештованих. Через це досить часто виникла плутанина в обліковій роботі, яка позбавляла можливості чітко контролювати ведення справ, а інколи призводила до помилкових арештів. Робота районних відділів ускладнювалась через існуючу плінність кадрів: одних оперативників відправляли у відрядження, інших – відсилали, як неблагонадійних, третіх – заарештовували в ході проведення масових операцій. До роботи залучали слідчих з запасу, курсантів прикордонних училищ НКВС, які відзначалися особливою жорстокістю. Незаконні арешти проводились й серед співробітників обласних управлінь НКВС УРСР. Чистка торкнулась як співробітників держбезпеки та міліції, так і працівників закладів позбавлення волі [33, с. 249].

З початком масових операцій увага співробітників обласних управлінь НКВС акцентувалась на трьох головних напрямках. По-перше, основний «оперативний удар» повинен був спрямовуватися на ворожі групи, а не на окремі елементи.

По-друге, ретельна робота повинна проводитись на стратегічно важливих територіях та в пріоритетних галузях – насамперед у прикордонних областях та в транспортній сфері. По-третє, визначались магістральні лінії діяльності представників служби державної безпеки в ході реалізації масових операцій. До таких належали націоналістичні групи, активні діячі релігійних рухів, сектанти й есери. Про хід операцій начальники обласних управлінь повинні були звітувати кожні 5 днів [15, с. 96].

Згідно з оперативним наказом № 00447 «куркульську операцію» планувалося провести за чотири місяці й закінчити у другій половині грудня 1937 року. Проте, у зв'язку зі збільшенням лімітів й подовженням операції хронологічні межі були переміщені на початок січня 1938 року [28, с. 209].

Як правило, арешти відбувалися вночі у вигляді утаємниченої акції, що давало додаткові переваги слідчим. Психологічний тиск на затриманого починався від моменту арешту і тривав на всіх етапах слідства. В суспільній думці постійно закріплювався штамп, що органи НКВС ведуть боротьбу з ворогами народу, троцькістами, контрреволюціонерами тощо. Впевненість населення у правильності такої політики була високою, що створювало у арештованого додаткове незрозуміння ситуації, стрес, розгубленість [22, с. 63].

Затриманого розміщували у камері, де перебували особи, які вже зізналися у державному злочині. Це робилося з метою психологічного тиску на людину. Крім того, таке утримання під вартою давало можливість використати внутрішню агентуру – в'язня, який за помилування погоджувався схилити особу до визнання своєї провини. Під час допитів арештованому зачитували свідчення 2-3 учасників контрреволюційної організації, які розповідали про його участь у підготовці диверсій, в організації шпигунської чи шкідницької роботи [34, с. 133]. На допитах слідчий переконував, що треба надати свідчення на інших громадян, оскільки вони реальні вороги і слідству потрібна допомога для їх викриття. За цю інформацію фігурант процесу отримував запевнення у поблагливості судових органів, що автоматично пом'якшувало міру покарання. У випадку відмови співробітники НКВС посилювали тиск: принижували, били в присутності інших арештованих, погрожували смертю, тривалими строками ув'язнення чи переслідуванням родини. Подібні методи проведення «спрощеного» слідства були дозволені вищим політичним керівництвом країни [2, с. 122].

Термін для провадження слідства визначався в 7 діб. Перелік документів слідчої справи включав дані для визначення місцезнаходження арештованого та склад його родини, довідку й характеристику сільради та колгоспу про соціально-майновий стан, соціальну небезпеку, довідку судово-слідчих і адміністративних органів про судимість і реєстрацію, протоколи допитів свідків, очних ставок, довідку, складену за агентурними даними, санкцію прокурора на арешт, висновок у справі [18, с. 211]. Насправді слідство проводилося прискорено і за спрощеною процедурою: затриманому не надавалася будь-яка правова допомога, не організувалися очні ставки зі свідками, до процесу не залучалися експерти, докази не проходили перевірку. У кращому випадку використовувалися свідчення двох-трьох осіб [21, с. 108].

Добування необхідних слідчим зізнань полегшувалося тим, що саме у 1937 р. було офіційно дозволено застосовувати фізичний вплив на тих, кого підозрювали у ворожих діях. Так, у червні 1937 року новий нарком внутрішніх справ УРСР,

комісар державної безпеки 2-го рангу І. М. Леплевський на нараді начальників обласних управлінь НКВС так званих «промислових областей» (Харківської, Дніпропетровської та Донецької) роз'яснив, що під час широкого наступу на ворогів не слід боятися провадити масові арешти та застосовувати до арештованих биття [2, с. 375].

Але особливого розмаху масове биття арештованих розпочалося після приїзду в Україну у серпні 1937 р. заступника наркома внутрішніх справ СРСР, комісара державної безпеки 2-го рангу Л. М. Бельського. Останній на оперативній нараді працівників наркомату сформулював наступний принцип проведення слідчих дій: «Шпигун або учасник організації, все рівно він буде розстріляний. Для того, щоб отримати від нього все – дайте йому по пиці. Чому не можна?» [2, с. 376].

Для засудження винних передбачалося створення позасудових органів – трійок. Останні не виступали новацією в практиці радянських карально-репресивних органів другої половини 1930-х років. Їх використання обґрунтовувалося гострою необхідністю проведення швидкої й водночас якісної боротьби з контрреволюційними елементами. Трійки активно застосовувалися в період Громадянської війни, а також під час суцільної колективізації й «ліквідації куркульства як класу». В 1937 році на них було покладено завдання з реалізації прискореного режиму судочинства по відношенню до «найбільш вороже налаштованих куркулів» та карних злочинців, які проходили за першою категорією. Головою трійки призначався начальник обласного управління НКВС, членами – перший секретар (або секретар) обкому ВКП(б) – КП(б)У та обласний прокурор [16, с. 104].

Окрім «трійок», на території УРСР діяли так звані «двійки», які створювалися з метою прискорення реалізації тієї чи іншої справи. Оперативний наказ наркома НКВС СРСР № 00485 передбачав створення вищезазначеного позасудового органу у складі начальника місцевого управління НКВС та прокурора регіону. Вони, за зшитими у вигляді альбомів списками, визначали долю громадян за першою або другою категоріями. Надалі кожні 10 днів підписани ними списки надсилали до «Вищої двійки» у складі наркома НКВС СРСР та прокурора СРСР. Після їх затвердження реалізовувалися визначені вироки [27, с. 485].

Однак «Вища двійка» не справлялася з величезною кількістю надісланих справ. Тому 15 вересня 1938 р. Політбюро ЦК ВКП(б) прийняло рішення про створення «особливих трійок». Персональний склад «особливих трійок» не затверджувався Політбюро ЦК ВКП(б), і цим вони відрізнялися від «трійок», створених за наказом № 00447. Діяльність «особливих трійок» регламентував оперативний наказ НКВС СРСР № 00606 від 17 вересня 1937 р. Персональний склад визначався за посадою, туди входили лише перші особи – секретар обкому (крайкому), прокурор, начальник НКВС-УНКВС. «Особливі трійки» мали терміново вирішувати долю громадян, яких арештували до 1 серпня 1938 р. На реалізацію наказу відводилося 2 місяці [33, с. 228].

Засідання «особливої трійки» також проходили зі значними порушеннями: протоколи залишались без підписів, їх ставили після виконання вироку; рішення «трійки» протокольно не фіксувалось, через відсутність секретаря; міра покарання затверджувалась без обговорення; дуже часто засідання проходили в неповному складі; до розгляду надходили справи, які не були закінчені слідством [34, с. 11].

Засуджені «трійкою» до вищої міри соціального захисту – розстрілу, вмирили без ознайомлення з вироком. Застосування цього методу мало перешкодити спробам опору, самогубства й колективним протестам засуджених. У таємниці тримались дані стосовно часу й місця приведення вироку у виконання [23, с. 93].

В Україні контроль за проведенням операції безпосередньо здійснював нарком внутрішніх справ УРСР І. М. Леплевський за допомогою встановленої системи звітності [16, с. 293]. Зібрані дані з обласних управлінь проходили перевірку, узагальнювались й телеграмою відправлялись до Москви. Згідно встановлених вимог М. І. Єжову надходила інформація стосовно реалізації наказу № 00447, що відповідала наступним критеріям: кількість розкритих контрреволюційних груп, число вилученої в ході операції зброї, розподіл заарештованих по місту й селу, перелік конкретних цільових напрямків або «ліній», «витрати» лімітів, розподіл за національностями, політичні настрої населення. Завдяки вищенаведеної налагодженій системі обліку здійснювалось керівництво «куркульською операцією» [28, с. 208].

Отже, механізм «Великого терору» в контексті куркульської операції охоплював діяльність позасудових органів – «двійок», «трійок», «особливих нарад», які без дотримання будь-яких норм законності або верховенства права та ведення відповідних документів виносили вироки стосовно антирадянських елементів: представників антибільшовицьких партій, колишніх учасників білого руху, колишніх куркулів, чиновників царського режиму, жандармів, реємігрантів, найбільш активних учасників фашистських, терористичних і шпигунсько-диверсійних контрреволюційних формувань, контрабандистів та кримінальників.

Злісне порушення будь-яких правових і моральних норм полягало у тому, що слідство проводилося прискорено і за спрощеною процедурою: затриманому не надавалася будь-яка правова допомога, не організувалися очні ставки зі свідками, до процесу не залучались експерти, докази не проходили перевірку. У кращому випадку використовувалися свідчення двох-трьох осіб. Крім цього, до заарештованих застосовувалися катування, які заохочувалися вищим керівництвом та брутальні, нещадні способи змушування до фейкових зізнань особи. Такий простий механізм, протоколи без підписів, які ставили вже після виконання вироку, відсутність секретаря, проведення засідань в неповному складі та розгляд справ, які не були закінчені слідством дозволяв швидко і в найкоротший термін реалізувати мету «Великого терору», в даному випадку в контексті куркульської операції.

Виходячи із вищезазначеного, слід підкреслити і морально-психологічну сторону «Великого терору», адже його головним завданням була чистка радянського суспільства, тих верств, які могли стати на заваді процвітаючого соціалізму.

Література

1. Аскерова Л. С. Листи до влади жертв політичних репресій як прояв соціальної мімікрії (на прикладі Чернігівської області) // 3 архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. 2014. № 2 (43). С. 257–290.
2. Бажан О. Г. «Доба великого терору» в Україні : механізм реалізації // Історія України. Маловідомі імена, події, факти. (Збірник статей). Вип. 29. Київ, 2005. С. 116–129.

3. Бернацький В. Р. Релігійні об'єднання Волині-Житомирщини в умовах більшовицького режиму: дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук: 07.00.01. Рівне, 2016.
4. Васильєв В. Ю. Оперативний наказ № 00447 НКВС СРСР та його виконання в УРСР : проблеми наукового дослідження // Історія України. Маловідомі імена, події, факти : збірник статей. К. 2008. Вип. 35. С. 116–136.
5. Васильєв В. Ю. Причини та механізми здійснення масових політичних репресій на території Вінницької області в 2030-ті рр. // Політичні репресії на Поділлі (20–30-ті рр. ХХ ст.). Вінниця, 1999. С. 24–39, 185–188.
6. Васильєв В. Ю. «Сталінська революція «згори» в Україні: насилля, протидія, результати // Історія України: маловідомі імена, події, факти: збірник статей. К. 2010. Вип. 36. С. 73–87.
7. Великий терор в Україні. «Куркульська операція» 1937–1938 рр. / Упорядники: С. Кокін, М. Юнге. К. 2010. Кн. 1. 614 с.; Кн. 1–2.
8. Вронська Т. В. Заручники тоталітарного режиму : репресії проти родин «ворогів народу» в Україні (1917–1953 рр.) К. 2009.
9. Жезицький В. Й. Масові депортації населення Поділля // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. 1997. № 1/2. С. 131.
10. Зінько Ю. А. Влада і протестантизм в Україні: проблеми протистояння (1920–1930-ті рр.) // Історія України. Маловідомі імена, події, факти. (Збірник статей). Випуск 31. К. 2005. С. 54–62.
11. Золотарьов В. А. Діяльність органів держбезпеки зі здійснення «куркульської операції» у Харківській області (1937–1938 рр.) // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. 2007. № 1. С. 158–171.
12. Лихолобова З. Г. Тоталітарний режим та політичні репресії в Україні у другій половині 1930-х років (переважно на матеріалах Донецького регіону) Донецьк. 2006.
13. Лошицький О. «Лабораторія-2». Полтава. Документальні матеріали про масові репресії в Полтавській області у 1937–1938 рр. // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. 2000. № 2/4. С. 129–178.
14. Матеріали февральсько-мартовського пленума ЦК ВКП(б) 1937 года // Вопросы истории. 1995. № 2. С. 11–24.
15. Ніколаєв І. Є. «Чистки» керівної верхівки НКВС України (друга половина 30-х рр. ХХ ст.) // Історія України : маловідомі імена, події, факти : збірник статей. К. 2007. Вип. 34. С. 240–254.
16. Нікольський В. М. Статистика політичних репресій 1937 р. в Українській РСР // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. 2000. № 2/4. С. 103–112.
17. Нікольський В. М. «Куркульська операція» НКВС СРСР 1937-1938 рр. в регіоні Донбасу в контексті загальноукраїнської статистики // Історичні і політологічні дослідження. Донецьк. 2007. № 5–6. С. 147–150.
18. Нікольський В. М. Репресії за «лімітами» (1937–1938 рр.) // Український історичний журнал. 2006. № 3. С. 210–223.
19. Оперативний наказ Народного комісара внутрішніх справ СРСР за № 00485 від 11 серпня 1937 року // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. 1997. № 1/2. С. 15.

20. Петровський Е. П. Документи архівно-слідчих справ як джерело вивчення методів провадження слідства органами НКВС на Одещині в період «великого терору» 1937–1938 рр. // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. 2007. № 1. С. 17–188.
21. Петровський Е. П. Методи слідства в період масових репресій 1937–1938 років на Одещині (на матеріалах архіву УСБУ) // Юго-Запад. Одессика. Историко-краеведческий научный альманах. Одесса: Optimum, 2006. С. 101–119.
22. Подкур Р. Ю. «Великий терор» на Вінниччині (1937–1938 рр.) : діяльність територіального апарату органів державної безпеки, стереотипи світогляду чекістів // Злочини тоталітарних режимів в Україні : науковий та освітній погляд : матеріали міжнародної наукової конференції м. Вінниця 21–22 листопада 2012 р. С. 54–76.
23. Подкур Р. Ю. Діяльність УНКВД Вінницької області під час «Великого терору» 1937–1938 рр. // Історія України : маловідомі імена, події, факти : збірник статей. К. 2007. Вип. 34. С. 197–220.
24. Рафальська Т. Л. «Великий» терор 1937–1938 років : від ідеології до реалізації // Наукові записки. Серія : Історичні науки. Вип. 11. С. 106–110.
25. Смирнова И. Е. Взаимодействие партийных органов и НКВД Донецкой области при проведении кулацкой операции в 1937–1938 гг. // Историчні і політологічні дослідження. Донецьк 2007. № 3–4. С. 280–290.
26. Ченцов В. В. Особливості «Великого терору» 1937–1938 рр. на Дніпропетровщині // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. 2007. № 1. С. 100–121.
27. Юнге М. Вертикаль большого террора. История операции по приказу НКВД № 00447. М., 2008.
28. Юнге М. Звіти НКВС Української РСР за 1937 р. // Великий терор в Україні. «Куркульська операція» 1937–1938 рр.: у 2 ч. / упорядники С. Кокін, М. Юнге. К., 2010. Ч. 1. С. 205–214.
29. Юнге М. Как Террор стал «Большим». Секретный приказ № 00447 и технология его исполнения. М., 2003. С. 78–79.
30. Юнге М. Кінець операції // Великий терор в Україні. «Куркульська операція» 1937–1938 рр. : у 2 ч. / упорядники С. Кокін, М. Юнге. К., 2010. Ч. 2. С. 319–341.
31. Юнге М. «Куркульська операція» в Українській РСР // Великий терор в Україні. «Куркульська операція» 1937–1938 рр. С. Кокін, М. Юнге. К., 2010. Ч. 2. С. 415–428.
32. Юнге М. Народження наказу № 00447 // Великий терор в Україні. «Куркульська операція» 1937–1938 рр. С. Кокін, М. Юнге. К., 2010. Ч. 1. С. 11–40.
33. Юнге М. Перший етап «куркульської операції» : з початку її проведення до кінця грудня 1937 р. // Великий терор в Україні. «Куркульська операція» 1937–1938 рр. : у 2 ч. / упорядники С. Кокін, М. Юнге. К. : Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2010. Ч. 1. С. 87–113.
34. Якубова Л. В обіймах страху і смерті. Більшовицький терор в Україні. Х., 2016.

Законодавчі ініціативи П. М. Добровольського в Чернігівській міській думі

Федусь Дар'я Михайлівна

Національний університет «Чернігівський колегіум» ім. Т. Г. Шевченка
Аспірантка кафедри історії України Навчально-наукового інституту історії та
соціогуманітарних дисциплін ім. О. М. Лазаревського
fedusd93@gmail.com
ORCID 0000-0001-9866-5083

У статті на основі використання широкого кола джерел розглядається діяльність Петра Михайловича Добровольського в Чернігівській міській Думі. Висвітлюються заходи органів місцевого самоврядування щодо покращення життя місцевого населення.

Ключові слова: Чернігівська міська Дума, вибори, гласні, міський секретар, П. М. Добровольський.

Законодательные инициативы П. М. Добровольского в Черниговской городской думе

Федусь Дарья Михайловна

Национальный университет «Черниговский коллегіум» им. Т. Г. Шевченко
Аспирантка кафедры истории Украины Учебно-научного института истории и
социогуманитарных дисциплин им. А. М. Лазаревского
fedusd93@gmail.com
ORCID 0000-0001-9866-5083

В статье на основе использования широкого круга источников рассматривается деятельность Петра Михайловича Добровольского в Черниговской городской Думе. Освещаются мероприятия органов местного самоуправления по улучшению жизни местного населения.

Ключевые слова: Черниговская городская Дума, выборы, гласные, городской секретарь, П. М. Добровольский.

Legislative initiatives of P. M. Dobrovolsky in the Chernihiv Municipal Duma

Fedus Daria

T. G. Shevchenko National University «Chernihiv Collegium».
Post-graduate student of the Department of Ukraine history
O. Lazarevsky Educational and Research Institute of history and humanities

In the article are considered activities of Peter Mikhailovich Dobrovolsky in the Chernihiv Municipal Duma based on use of a wide range of sources. The author cover events of the local self-government bodies aimed at improving the life of the local population.

Keywords: *Chernihiv Municipal Duma, elections, vowels, city secretary, P. M. Dobrovolsky.*

Початок ХХ ст. в Чернігові відзначився муніципальною активністю. Вибори проводились кожні 4 роки. Обирались гласні (60–90 чол. в другій половині ХІХ ст., 30–60 чол. на початку ХХ ст.) [47, с. 13]. Активно свої ідеї у стінах Чернігівської міської думи пропонував Петро Михайлович Добровольський. Більшість з ініціатив була підтримана. В 1905 р. він був обраний гласним, а в 1906 р. секретарем Чернігівської думи.

Постаті П. М. Добровольського в своїх працях приділяли увагу О. Коваленко [48], Л. Ясновська [50], Т. Демченко [46], В. Пристайко [49], але в більшості випадків згадували про його краєзнавчу та археологічну діяльність.

Для даного дослідження були використані періодичні видання: «Чернігівські губернські відомості», «Чернігівське слово», «Земський збірник Чернігівської губернії», які містять статті присвячені роботі секретарів та гласних міської думи, фонди Чернігівського державного архіву, спогади сучасників Добровольського та роботи самого Петра Михайловича.

Вивчення історії він поєднував зі службою в Чернігівській казенній палаті, звідки звільнився через конфлікт із керівником, пов'язаний з питаннями охорони місцевих пам'яток старовини [1, с. 197].

У зв'язку з запланованими в 1905 р. виборами гласних до Чернігівської Думи, Управа згідно ст. 35 і ст. 36 Міського положення, склала список осіб, які мають право бути обраними. Керуючись постановою від 6 жовтня 1892 р. Управа опублікувала список в Чернігівських Губернських відомостях (№ 22, 17 березня 1905 р.) і розклеїла на стовпах у місті [16].

Зібрання для виборів гласних в Чернігівську міську думу на період чотирьох років (1905–1909 рр.) проходило 30 квітня і продовжувалось з перервами 1–2 травня. Було обрано 26 гласних з запланованих 47. 2 травня зібрання закрито у зв'язку з відсутністю бажаючих балотуватися. На основі ст. 53 Положення було скликано нове зібрання на 8 травня [17].

У фондах Чернігівського державного архіву збереглися балотувальні листи з виборів гласних від 8 травня 1905 р. П. М. Добровольський зазначений під номером 32. «За» – 124, «проти» – 72. Результат – обраний [18].

Після обрання кожному складу Думи необхідно було 2 червня 1905 р. о 8 год. вечора прийняти присягу. «Прибывшие гласные христиане были приведены к присяге священником Терновским» [19].

Діяльність П. М. Добровольського в Чернігівській міській Думі можна вивчити, проаналізувавши Журнали зібрань Чернігівської міської думи. Так, наприклад, на засіданні 22 червня 1905 р. він виступив на захист виборчих прав єврейського населення: «Ходатайствовать о том, чтобы при пересмотре городского положения евреи были уровнены в избирательных правах с прочим населением» [11].

До видатних його діянь в міській Думі можна віднести складання виборчих списків для виборів в Державну Думу, які пов'язані з законом 6 серпня 1905 р.

[3, с. 159]. Те, що в інших містах робили цілі бюро спеціально запрошених робітників, в Чернігові було зроблено лише однією людиною за допомоги канцелярських сил [49]. Він розробив питання про введення загального початкового навчання в Чернігові. Видана ним брошура, яка була відправлена в інші міста, стала поштовою для розробки питання про введення всезагального навчання в містах Чернігівської губернії [4, с. 200].

Петро Михайлович не боявся висловлювати свою думку і захищати її у стінах Чернігівської думи. Так 6 вересня 1905 року він сперечався з А. Верзиловим щодо питання надання відпусток гласним. Аркадій Васильович вважав за потрібне дозволити депутатам самим вирішувати коли виходити у відпустку. У відповідь на це Петро Михайлович виступив проти такої ініціативи, бо «каждый член правления будет считать, что он вправе ежегодно брать отпуски на 2 месяца и все будут брать на 2 месяца». Хоча з іншого боку зазначив, що інколи виникають такі обставини за яких додаткові дні відпустки просто необхідні. В решті решт Дума постановила редагувати статтю 6 таким чином, що члени правління і виконуючі їх обов'язки можуть користуватися відпусткою не більше 2 місяців з дозволу правління [4, с. 198]. На засідання від 23 вересня 1905 року відбувались сварки з приводу заяви Н. Д. Пухтинського, який вимагав звіту щодо причин неприбуття гласних на зібрання Думи. Петро Михайлович висловив вдячність за сміливість збурити це питання: «Нельзя не обратить внимание на то, как многие стремятся попасть на выборах в гласные, а затем не исполняют своих обязанностей. Дума должна принять меры против абсентеизма гласных» [21]. Він запропонував взяти за приклад губернські та повітові зібрання, в котрих встановлено порядок попереджень голови про причину неявки телеграмою або листом, після чого зібрання вирішує чи є ця причина поважною. Петро Михайлович вважав необхідним карати прогульників. «Если бы меры принимались, то не было бы тех случаев, что гласный живет в Петербурге и в Думу не является» [22]. Пропозиція Добровольського була підтримана гласними. Управі було доручено готувати звіт про відвідування гласних.

Також у діях Петра Михайловича помітні риси демократизму, так як він постійно наголошував, що Дума не має права приймати рішення не порадившись з представниками тієї чи іншої структури. Наприклад при вирішенні питань Чернігівського банку він зазначив, що «мы в Думе обсуждаем проект положения без участия представителей Банка, быть может они высказали бы такое мнение, которое мы не в состоянии высказать» [13].

Він вважав, що засідання Думи мають бути відкритими для громадян і створити для цього необхідні умови. Просив гласних перенести слухання в будівлю Дворянських зібрань, так як «бывают вопросы, которые привлекают большое количество слушателей» [14].

До того ж П. М. Добровольський виступив проти закритих голосувань в Думі. «Кто является сторонником закрытой баллотировки, тот боится высказать свое мнение» [15].

21 червня 1906р. знаходимо першу згадку про П. М. Добровольського в якості секретаря, але поки що тимчасово через хворобу секретаря міської Думи. Було зібрано екстрене засідання Думи щодо дефіциту міського бюджету. Вести журнал засідання доручено помічнику секретаря Петру Михайловичу Добровольському [9]. «Вследствие избрания бывшего городского секретаря А. В. Верзилова на должность гор. головы и последовавшего утверждения его в этой должности, место секретаря с

означеного времени остается вакантным» [8].

1 вересня 1906 року були проведені вибори міського секретаря, про що було відзвітовано у докладі Управи. Після голосування було оприлюднено результати: Борисенко – 20, Добровольський – 19, Масютина – 6, Гарлицький – 3, Коваленко – 2, Шихуцький – 2, Биковський – 1 [33].

Петро Михайлович просить гласних не розглядати його кандидатуру і відмовляється від балотування вказуючи на те, що «его кандидатура не встречает сочувствия в Думе» [34]. Але думці були наполегливими. Оголошено коротку перерву і по відновленню засідання Добровольський був поставлений на балотування «в виду изъявленного им согласия». За кандидатуру Добровольського – 22, проти – 9. Дума постановила вважати його обраним на посаду Міського секретаря на строк 4 роки. Після цього слово було надано новому секретарю. Він подякував за надану йому честь і пообіцяв служити місту вірою, правдою, не за страх або честь, а за совість. Періодичні видання давали протилежні оцінки досягненням П. М. Добровольського в Міській Думі. Так, наприклад, на сторінках «Киевской Речи» була помітна критика та натяк на зв'язок Добровольського з Союзом російського народу, монархічною політичною організацією, створеною в 1905 р. Описуючи вибори на посаду міського секретаря автор зазначає: «Думская «правая» усиленно кричала за своего кандидата, но он для вида упорно отказывался. Добровольский избран при аплодисментах «правых» и громком шиканье публики» [2].

Згадуючи про події 17 жовтня 1905 р. в Чернігові С. Русова зазначає: «Тільки пізніше виявилось, що весь час, поки підготовлялась конституція, з не меншою енергією працював монархічний так званий «Союз Русского Народа», який мав зв'язок з найвищими колами і працював вільно, хоч і таємно» [48].

Але в той же час, автори «Чернігівських губернських відомостей» наголошують, що це не достовірна інформація. «Добровольский, как нам известно, не был избран исключительно «правыми». Его поддержали и некоторые «левые», иначе он не прошел бы» [5]. Було згадано про досягнення Петра Михайловича у музейній, археологічній справах. Саме за його підтримки було видано історико – археологічний календар.

Бюлетень з відомостями про голосування та обрання Добровольського секретарем складено 1 листопада 1906 р. Перший підпис в статусі міського секретаря зустрічаємо в зверненні до Чернігівського губернатора з копією зібрання Думи 15 листопада 1906 р. [20].

Виникали питання, в яких П. Добровольський не отримав підтримки гласних. Так, він виступив за заборону гласним приймати участь у будівельних підрядах міста, так як виникає можливість для розвитку корупції та хабарництва. У відповідь Г. Н. Красовський заявляє: «По мнению П. М. Добровольского всякий гласный вступающий в договор с городом имеет цель надуть город. Так можно все человечество заподозрить» [30]. Але Петро Михайлович наполягав, що необхідно «во избежание всяких личных соглашений всякую работу давати с торгов». Дума не підтримала Добровольського. Але таких випадків було дуже мало, частіше всі його пропозиції були схвалені Думою.

При розгляді бюджету на 1906 р. він зазначав, що необхідно виділити кошти на непередбачені витрати міста, так як такі витрати були в 1904 та 1905 рр. і через це була потреба зменшити витрати на інші сфери [25].

Також просить Думу виділити кошти на нову сигналізацію [27] та озброєння служителів міського банку для підтримки порядку і був підтриманий гласними [26]. 7 лютого 1906 р. було скликано зібрання для вирішення питань організації 14 Археологічного з'їзду. Було розглянуто лише програму з'їзду, в яку мали внести зміни в Москві. Петро Михайлович запропонував призначити з'їзд на першу половину серпня 1908, щоб він закінчився до початку занять в навчальних закладах. В іншому випадку не можливо буде використати шкільні приміщення [28].

Петро Михайлович був одним з ініціаторів побудови громадської бані. Через непрофесійну роботу архітектора виникла проблема з її відкриттям через неякісне виконання робіт. Спочатку він запропонував гласним сформувати ревізійну комісію і не приймати роботу без її перевірки та заключного акту. За відтермінування виступили гласні Селюк та Яроцький, але Добровольський був категорично проти: «Виновен в этом архитектор. Следует расчитаться с уменьшением цены и пустить баню в ход» [29].

Він вважав, що кожне громадське будівництво в місті має контролювати Управа. Так виникла проблема з будівництвом торгівельної школи. Для неї закупили цеглу з заводу Гінзбурга найгіршої якості за завищеною ціною [35].

Дума також підтримала його ідею, щодо упорядкування робіт з видобутку глини, так як в Чернігові вже були нещасні випадки. В Києві та інших містах, де влада контролювала процес, добування глини велось пластами, через що не відбувалось обвалів [10].

Петро Михайлович постійно зазначав про необхідність належного контролю за санітарним становищем у місті. «Санитарная комиссия – самая инертная из комиссий. Вчера управа созывала ее и почти никто из 15 членов не явился и председателя не наметили» [31]. Він запропонував обрати керівника з тих осіб, яких висунула управа. Його пропозиція була виконана і підтримана усіма гласними.

Добровольський звернув увагу гласних на недостатню кількість лікарів у місті. «На днях не оказалось возможным найти врача к внезапно заболевшему больному. Следовало бы организовать дежурство врачей или иными способами обеспечить население врачебной помощью в экстренных случаях».

Він був ініціатором створення ветеринарної амбулаторії і просив Думу виділити землю для даного проекту, зазначаючи, що в місті вже існує спільнота захисту тварин, яка намагалась втілити цю ідею в життя, але після того як фінансування було передано керівництву Казенної палати, діяльність припинилась.

Добровольський запропонував створити гуртки (комісії) гласних. Було створено комісії: народної освіти, підприємств, юридичної справи, кошторису, планування, санітарна, театральна, ринкова, оціночна, ревізійна [19].

12 вересня було скликано зібрання Думи де заслухано звіт комісії з питань надання допомоги потерпілим від погромів. Гласні висловили недовіру членам комісії, в тому числі і П. Добровольському. На захист він заявив: «Есть опросные листы, денежные журналы и протоколы комиссии, прошения пострадавших и прочее. Прошу призвести ревизию которая необходима в особенности в виду распускаемых слухов по адресу комиссии» [32].

Проаналізувати діяльність П. М. Добровольського в Думі за 1908 р. дуже важко, так як, на жаль, в фондах Чернігівського державного архіву збереглась інформація лише про 1 засідання за 19 березня 1908 р. [6]. На ньому був присутній Петро Михайлович, але в цей день не виступав з заявами та пропозиціями.

За час роботи в Думі Петро Михайлович входив до складу багатьох комісій, так, в 1905 році – ринкової, в 1909 році його разом з А. Ласкоронським, Г. Селюком, Н. Савичем, В. Острогорським обрали членом комісії по ревізійним звітам міського ломбарду [36].

Він був ініціатором створення грошового балансу для ломбарду і жорсткого контролю над доходами та витратами : «Если вопрос о балансе ставится серьезно, то недостаточно только решить, что нужен баланс, но необходимо, кроме того, выработать и форму баланса» [37]. Петро Михайлович вважав, що розпорядник не має права одноосібно вирішувати куди і в якому розмірі направляти фінансування, необхідне обговорення і вирішення цього питання у стінах Думи [23].

Доповідь комісії по ревізії з питання Міського Банку у складі П. М. Добровольського, Ф. Ф. Ладухіна. А. Я. Мироновича було представлено на засіданні Думи 8 квітня 1909 р. Думці відзначили вклад Петра Михайловича у розвиток банківської справи [39].

Також Петро Михайлович входив до складу музейної комісії. 9 червня 1909 р. він виступив на засіданні з ініціативою об'єднання всіх Чернігівських музеїв в один обласний, про розширення приміщення для музею Української давнини імені В. В. Тарновського, а також про об'єднання його з іншими існуючими чернігівськими музеями [40].

Він зазначив, що комітет XIV Археологічного з'їзду ліквідуючи свої справи постановив передати у власність міста усі залишені після виставки музейні колекції. «Получая этот дар, который, сколько известно является обычным для города, где бывают археологические съезды, Дума, естественно, должна позаботится о помещении для него и т. д.» [41].

Добровольський наголосив на існуючій необхідності розподілу речей, які залишились після з'їзду від речей історичного музею. «Как известно, по условиям разборки выставки и оставшихся после нее коллекций, все это было сосредоточено в одном и том же помещении Археологической комиссии, которое принадлежало городу. Вещи перемещались и вышла неразбериха» [42].

Петра Михайловича турбувала доля міських музейних колекцій. «Вопрос о собственнике будущего объединенного музея следует разделять: собственник или хозяин здания музея – это одно, а собственник музейных коллекций – другое» [43]. Він вважав, що за будівлю і всі господарські питання має відповідати губернське земство. Щодо до другого питання було запропоновано ідею взаємовідповідальності, тобто місто, земство та археологічна комісія зберігають право власності на колекцію. «Не важно кому принадлежит, главное не будет дробления по разным музеям». Він був ініціатором видання особливого уставу об'єднання двох музейних колекцій міського і історичного музеїв [44].

Петро Михайлович піклувався про виділення коштів на підготовку XIV Арх. з'їзду. З'їзд погодився з думкою музейної комісії і постановив:

1. Схвалити дії управи про призначення міста Чернігова місцем XIV Археологічного з'їзду. «Черниговское земство, заинтересовано в изучении родного края и былой жизни его населения и в частности научном обследовании исторических памятников, окажет возможное с его стороны содействие».
2. Доручити постійній музейній комісії прийняти на себе організацію міського попереднього комітету Археологічного з'їзду.
3. Поповнити склад постійної музейної комісії трьома новими членами:

М. Д. Карвольським-Гриневським, А. А. Мухановим та В. М. Хижняковим.

4. Виділити постійній музейній комісії на 1906 р. 500 рублів [7].

У журналах засідань міської Думи вперше знаходимо знахідку про відсутність Добровольського на засіданні через хворобу [38].

9 грудня 1909 року міський голова у зв'язку з хворобою Петра Михайловича запропонував Думі просити гласного А. А. Бакуринського взяти на себе обов'язок по веденню журналу зібрання [45].

Хвороба не відступала, через погіршення самопочуття 21 грудня 1909 р. міським секретарем було обрано І. М. Якубовича [46].

Напружена праця під час підготовки та проведення XIV Всеросійського Археологічного з'їзду підірвала здоров'я Петра Михайловича. З вересня (21 серпня) 1910 р. помер на дачі в селі Подусівка від атрофії шлунку і був похований в Чернігівській Свято-Воскресенській церкві [1].

Література:

1. Бердов М. Биографический очерк // Труды Черниговской губернской ученой архивной комиссии. 1909–1910. Чернигов, 1911. Вып. 8. С. 195–204.
2. В «Киевской Речи» // Черниговские губернские ведомости. 1906. Вип. 11. С. 2.
3. Верзилов А. В. Добровольский П. М. (некролог) // Зем. сб. Чернигов, губ. 1910. № 12. С. 158–162.
4. Верзилов А. В. П. М. Добровольський (біографічний очерк) // Труды Чернігівської губернської архівної комісії. Чернігів., 1911 Вип. 8. С. 195–204
5. Выборы городского секретаря в Чернигове // Киевская Речь. 1906. № 11. С. 12.
6. ДАЧО. Ф. 145. Чернігівська міська дума. 1870–1918 рр. Оп. 1. Спр. 340. Арк. 2.
7. ДАЧО. Ф. 145. Чернігівська міська дума. 1870–1918 рр. Оп. 2. Спр. 142. Арк. 14.
8. ДАЧО. Ф. 145. Чернігівська міська дума. 1870–1918 рр. Оп. 3. Спр. 1515. Арк. 132.
9. ДАЧО. Ф. 145. Чернігівська міська дума. 1870–1918 рр. Оп. 3. Спр. 1515. Арк. 141.
10. ДАЧО. Ф. 145. Чернігівська міська дума. 1870–1918 рр. Оп. 3. Спр. 1515. Арк. 143.
11. ДАЧО. Ф. 145. Чернігівська міська дума. 1870–1918 рр. Оп. 3. Спр. 1515. Арк. 262.
12. ДАЧО. Ф. 145. Чернігівська міська дума. 1870–1918 рр. Оп. 3. Спр. 1515. Арк. 284.
13. ДАЧО. Ф. 145. Чернігівська міська дума. 1870–1918 рр. Оп. 3. Спр. 1515. Арк. 285.
14. ДАЧО. Ф. 145. Чернігівська міська дума. 1870–1918 рр. Оп. 3. Спр. 1515. Арк. 448.
15. ДАЧО. Ф. 145. Чернігівська міська дума. 1870–1918 рр. Оп. 3. Спр. 1515. Арк. 463.
16. ДАЧО. Ф. 145. Чернігівська міська дума. 1870–1918 рр. Оп. 3. Спр. 1558. Арк. 1.
17. ДАЧО. Ф. 145. Чернігівська міська дума. 1870–1918 рр. Оп. 3. Спр. 1558. Арк. 24.

18. ДАЧО. Ф. 145. Чернігівська міська дума. 1870–1918 рр. Оп. 3. Спр. 1558. Арк. 35.
19. ДАЧО. Ф. 145. Чернігівська міська дума. 1870–1918 рр. Оп. 3. Спр. 1558. Арк. 51.
20. ДАЧО. Ф. 145. Чернігівська міська дума. 1870–1918 рр. Оп. 3. Спр. 1558. Арк. 134.
21. ДАЧО. Ф. 145. Чернігівська міська дума. 1870–1918 рр. Оп. 3. Спр. 1558. Арк. 294.
22. ДАЧО. Ф. 145. Чернігівська міська дума. 1870–1918 рр. Оп. 3. Спр. 1639. Арк. 5.
23. ДАЧО. Ф. 145. Чернігівська міська дума. 1870–1918 рр. Оп. 3. Спр. 1639. Арк. 5.
24. ДАЧО. Ф. 145. Чернігівська міська дума. 1870–1918 рр. Оп. 3. Спр. 1639. Арк. 27.
25. ДАЧО. Ф. 145. Чернігівська міська дума. 1870–1918 рр. Оп. 3. Спр. 1639. Арк. 27.
26. ДАЧО. Ф. 145. Чернігівська міська дума. 1870–1918 рр. Оп. 3. Спр. 1639. Арк. 31.
27. ДАЧО. Ф. 145. Чернігівська міська дума. 1870–1918 рр. Оп. 3. Спр. 1639. Арк. 32.
28. ДАЧО. Ф. 145. Чернігівська міська дума. 1870–1918 рр. Оп. 3. Спр. 1639. Арк. 68.
29. ДАЧО. Ф. 145. Чернігівська міська дума. 1870–1918 рр. Оп. 3. Спр. 1639. Арк. 143.
30. ДАЧО. Ф. 145. Чернігівська міська дума. 1870–1918 рр. Оп. 3. Спр. 1639. Арк. 157.
31. ДАЧО. Ф. 145. Чернігівська міська дума. 1870–1918 рр. Оп. 3. Спр. 1639. Арк. 273.
32. ДАЧО. Ф. 145. Чернігівська міська дума. 1870–1918 рр. Оп. 3. Спр. 1639. Арк. 324.
33. ДАЧО. Ф. 145. Чернігівська міська дума. 1870–1918 рр. Оп. 3. Спр. 1639. Арк. 324.
34. ДАЧО. Ф. 145. Чернігівська міська дума. 1870–1918 рр. Оп. 3. Спр. 1639. Арк. 473.
35. ДАЧО. Ф. 145. Чернігівська міська дума. 1870–1918 рр. Оп. 3. Спр. 1902. Арк. 5.
36. ДАЧО. Ф. 145. Чернігівська міська дума. 1870–1918 рр. Оп. 3. Спр. 1902. Арк. 85.
37. ДАЧО. Ф. 145. Чернігівська міська дума. 1870–1918 рр. Оп. 3. Спр. 1902. Арк. 216.
38. ДАЧО. Ф. 145. Чернігівська міська дума. 1870–1918 рр. Оп. 3. Спр. 1902. Арк. 275.
39. ДАЧО. Ф. 145. Чернігівська міська дума. 1870–1918 рр. Оп. 3. Спр. 1902. Арк. 308.
40. ДАЧО. Ф. 145. Чернігівська міська дума. 1870–1918 рр. Оп. 3. Спр. 1902. Арк. 309.
41. ДАЧО. Ф. 145. Чернігівська міська дума. 1870–1918 рр. Оп. 3. Спр. 1902. Арк. 310.

42. ДАЧО. Ф. 145. Чернігівська міська дума. 1870–1918 рр. Оп. 3. Спр. 1902. Арк. 311.
43. ДАЧО. Ф. 145. Чернігівська міська дума. 1870–1918 рр. Оп. 3. Спр. 1902. Арк. 312.
44. ДАЧО. Ф. 145. Чернігівська міська дума. 1870–1918 рр. Оп. 3. Спр. 1902. Арк. 584.
45. ДАЧО. Ф. 145. Чернігівська міська дума. 1870–1918 рр. Оп. 3. Спр. 1902. Арк. 612.
46. Демченко Т., Тарасенко О. До історії діяльності Чернігівської міської думи в жовтні 1905 // Сіверянський літопис. 2006. Вип.2. С. 11–19.
47. Из залы Черниговской городской думы // Земский сборник Черниговской губернии, Чернигов. 1905. № 2. С. 137–150.
48. Коваленко О. Добровольський Петро Михайлович // Бібліографічний довідник «Українські архівісти». К., 2007. Вип. 1 (XIX ст. – 1930-ті рр.). С. 192–193.
49. Пристайко В. Участь П. Добровольського в роботі Чернігівської губернської вченої архівної комісії // Сіверянський архів: Науковий щорічник. Ніжин, 2007. С. 78–80.
50. Ясновська Л. Участь чернігівців у підготовці та проведенні XIV Всеросійського Археологічного з'їзду // Шрагівські читання: збірник статей та матеріалів / Відп. ред.. О. Б. Коваленко. Чернігів, 2012. Вип. 2. С. 127–137.

Діяльність органів міського самоврядування з розвитку комунального господарства губернських центрів Лівобережної України (XIX – поч. XX ст.)

Ховтура Анастасія Сергіївна

Аспірант кафедри історії України
Харківського національного університету
імені В. Н. Каразіна
a.khovtura@karazin.ua
ORCID: 0000-0001-9768-141X

Статтю присвячено дослідженню діяльності самоврядування губернських центрів Лівобережної України з організації системи служб комунального господарства. Охарактеризовано особливості формування структур комунальної мережі Харкова, Полтави та Чернігова. Простежено зміну практик міського самоврядування відносно менеджменту та експлуатації комунального комплексу.

Ключові слова: комунальне господарство, губернські міста Лівобережної України, історична урбаністика.

Деятельность органов городского самоуправления по развитию коммунального хозяйства губернских центров Левобережной Украины (XIX – нач. XX вв.)

Ховтура Анастасія Сергеевна

Аспирант кафедры истории Украины
Харьковского национального университета
имени В. Н. Каразина
a.khovtura@karazin.ua
ORCID: 0000-0001-9768-141X

Статья посвящена исследованию подходов городского самоуправления губернских центров Левобережной Украины к организации системы служб коммунального хозяйства. Охарактеризованы особенности формирования структур коммунальной сети Харькова, Полтавы и Чернигова. Прослежено изменение практик городского самоуправления относительно менеджмента и эксплуатации исследуемого комплекса.

Ключевые слова: коммунальное хозяйство, губернские города Левобережной Украины, историческая урбаністика.

The activities of the city government for the public utility development of the provincial cities of Left Bank Ukraine (19 – early 20 centuries)*Khovtura Anastasiia*

PhD student of the Department of History of Ukraine,
V. N. Karazin Kharkiv National University
a.khovtura@karazin.ua
ORCID: 0000-0001-9768-141X

The article is devoted to the study of the formation and modernization of the public utility system of provincial cities of Left Bank Ukraine late 18th – early 20th centuries. The Cossack regimental cities of the Left Bank Hetmanate-Chernihiv, Poltava and Kharkiv became the administrative centers of the Russian Empire at the end of the 18th century. The inclusion of these cities in the territorial structure of the empire becomes an impetus for the formation of municipal services of these cities. The functions of public utility institutions are performed by the Six-voice Duma, the police and the governor's office during this period. These structures regulate urban space, illuminate the streets of the city and control the process of providing the population with water. The intensification of urbanization tendencies leads to the need to modernize the existing public utility complex in cities. The city government established after the 1870 City Reform is leading the process of modernizing the municipal sector. Water supply, electricity, and sewerage appeared in cities at this time. The functions of the city government changed. It focused on strategic planning for the development of the utility system. Special service centers were created to manage and maintain the facilities. The states of these structures consisted of qualified engineers and technicians who not only monitored the operation of the utility, but also provided services to the public.

Keywords: *public utility, provincial cities of Left Bank Ukraine, urban studies.*

Початок XIX – перша половина XIX ст. стали часом, коли в губернських містах Лівобережної України з'явилися перші елементи міського благоустрою. Між тим, у наявних студіях з історії комунального господарства Харкова, Полтави та Чернігова цей період майже не висвітлювався. Дослідники ще менше приділяли увагу інституціям, котрі в цей час впливали на становлення елементів комунального комплексу. Хоча діяльність пореформених дум та управ губернських центрів Лівобережної України є однією із популярних тем в історіографії цих міст, формування структур комунального господарства та роль у цьому міського самоврядування ніколи не були предметом дослідження. Вважаємо, що без цього розуміння особливостей організації системи комунального обслуговування є неповним.

Окремі аспекти становлення комунальних структур губернських міст Лівобережної України висвітлені у працях Л. М. Шари, І. О. Абрамовича, Б. В. Гола та О. П. Єрмака. Метою цієї студії є дослідження функцій міського самоврядування з організації комунальної мережі Харкова, Полтави та Чернігова. У розвідці буде простежено формування таких компонентів комунального господарства, як вуличне освітлення, водопостачання, асенізація, каналізація, електрифікація та впорядкування міського простору.

Наприкінці XVIII – на початку XIX ст. козацькі полкові міста Лівобережної Гетьманщини – Чернігів, Полтава та Харків були перетворені на губернські центри Російськими імперії. Згідно «Грамоте на права и выгоды городам Российской империи» (1785 рік) у містах створювались органи самоврядування – шестигласні думи. Ці установи склалися з шести осіб, які представляли кожен розряд тогочасного міського суспільства: домовласників, купців, ремісників, іногородніх, почесних громадян та посадських людей [10]. Наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст. функції комунальної служби здійснювала поліція Харкова, Чернігова та Полтави. Відповідно до «Регламенту главного магистрата» (1721 рік) прямим обов'язком поліції було опікування санітарним станом вулиць та будинків мешканців міста [24].

У цей час у справі благоустрою міст ані шестигласна дума, ані поліція не були самостійними в своїх рішеннях. На чолі цього процесу стояли генерал-губернатори. Порядок розгляду та вирішення питань був таким: генерал-губернатор надавав пропозиції шестигласній думі [11, арк. 527], котра потім надсилала накази на їх виконання в орган правопорядку. Поліцмейстер звітував міській думі про несправність доріг, мостів або ліхтарів. Зі свого боку, шестигласна дума сповіщала про це генерал-губернатора та просила коштів на вирішення проблем [12, арк. 772]. Така форма комунікації пояснюється тим, що думи були обмежені в праві розпорядження фінансами, які надходили від оренди міської власності.

Організація водопостачання стала першим комунальним заходом міського самоврядування. У першій половині XIX ст. колодязі та місцеві ріки були основними джерелами води для містян Харкова, Чернігова та Полтави. Наприклад, у цей період чернігівці користувалися водою з 18 колодязів, тобто на 215 осіб припадало на один об'єкт [33, с. 283–285]. Воду з полтавської річки Ворскли мешканці застосовували тільки для водопою худоби та побутових потреб [27, с. 64]. У Харкові колодязів не вистачало, тому населення використовувало воду для пиття із забруднених рік [2, с. 161]. Також населення користувалося послугами приватних водовозів. Містяни неодноразово зверталися до міського самоврядування зі скаргами на якість води, яку розвозили підприємці [21, с. 1]. Міське керівництво реагувало на скарги лише штрафами та перекриттям доступу до місць набору забрудненої води. Зауважимо, що поліція допомагала шестигласним думах в спорудженні плотів для прання одержі [14, арк. 1709] та в очищенні річок [23, с. 82].

Санітарний стан вулиць був однією із основних проблем для всіх губернських центрів Лівобережної України. У процесі очищення міст від бруду та мошени вулиць були задіяні домовласники, поліцейські команди, міське самоврядування та губернське управління. Обов'язком кожного домовласника було слідкування за станом свого двору та приналежної до нього частини вулиці. Невиконання цієї повинності каралося штрафом [23, с. 10]. Поліцейські команди займалися очищенням громадського простору: площ, бульварів, садів та певних вулиць [13, арк. 59]. Наступною фазою впорядкування міського простору було мощення вулиць. На початку XIX ст. ініціатива з брукування вулиць та мостів надходила як й від тих хто його реалізував – поліції та думи, так і від тих хто це фінансував – губернаторів. Дума закуповувала матеріали для мощення громадського простору, а поліція здійснювала ремонтні роботи [14, арк. 68].

Для розвитку та експлуатації мережі екстер'єрного освітлення шестигласна дума винаймала підрядників або брала на службу фахівців. Поліція контролювала встановлення, обслуговування та ремонт обладнання, а також звітувала думі про виконання відповідальними особами своїх обов'язків. У цей час Харків став справжнім «рекордсменом» зі швидкості розвитку зовнішнього освітлення серед губернських центрів Лівобережної України. Дерев'яні ліхтарі з'явилися у місті в 1792 р., тоді їх кількість становила 66 одиниць, але вже у 1796 р. їх було – 98 [2, с. 155], у 1832 р. – 202 [13, арк. 177]. Тільки в 1820-х роках почалося стаціонарне зовнішнє освітлення полтавських та чернігівських вулиць.

Згідно нового Міського положення 1870 р. «підкування і розпорядження господарством та благоустроєм покладається на громадське управління», яке складалося з міського голови, думи та управи [9]. Права та обов'язки нових органів міського самоврядування були значно ширшими, ніж у шестигласних дум.

З цього часу самоврядування мало можливість самостійно розпоряджатися міським бюджетом та заключати концесійні договори.

Міським самоврядуванням Харкова, Полтави та Чернігова було розпочато модернізацію комунального господарства з проектування та будівництва централізованого водогону. У губернських центрах створювалися водогінні комісії при міських управах, які займалися розробкою проектів та пошуком фінансів. У 1878 році харківське міське самоврядування уклало контракт з бельгійськими підприємцями А. К. Рейсом та К. К. Диллем [4, с. 62]. У червні 1881 року почали функціонувати перші десять водорозбірних будок. Експерти водогінної комісії зазначили, що половина з них несправна та вода з них непридатна до споживання [15, арк. 58]. Висновок водогінної комісії стосовно того, що об'єкт не готовий до експлуатації, став початком тривалого конфлікту між концесіонерами та міським самоврядуванням. Предметом судових тяжб також було невиконання різних пунктів договору: невідповідність темпів розвитку мережі, якості води та обладнання. Тільки у 1901 році було заключено мирну угоду щодо відмови від усіх судових позовів та сформовано правила дострокового припинення концесійного договору. З 1 березня 1904 року водогін знаходився у власності міста [26, с. 151].

У 1872 році на засіданні чернігівської міської думи уперше постало питання про важливість спорудження централізованого водогону. Концесійний контракт з швейцарцем Лаурелем був розірваний міською думою через три роки із-за невиконання підприємцем строків будівництва [28, с. 135]. Після цього було створено комісію експертів [29, арк. 14]. За технічною допомогою керівництво міста звернулося до київського техника В. А. Ободовського, а джерелом фінансування став бюджет міста та урядова облігаційна позика [28, с. 136]. У 1880 році почали функціонувати перші шість водорозбірні будки [32, с. 43]. Полтавське міське самоврядування довше за всіх зводилося до реалізацією такого масштабного проекту, як водогін. Тільки у 1896 році губернатор О. К. Бельгард звернувся до міської думи з клопотанням про необхідність спорудження водогону, насамперед, як протипожежного об'єкту. У 1900 році почали функціонувати перші вісім водорозбірних будок [5, с. 182–184]. Значимо, що на початку ХХ ст. міські управи губернських центрів ініціюють відкриття спеціалізованих водогінних контор. Фахівці цих сервісних структур займалися обслуговуванням абонентів, ремонтом та модернізацією систем [28, с. 136].

Друга хвиля модернізації комунальної системи Харкова, Полтави та Чернігова пов'язана з появою в містах локальної електричної мережі. Наявність у містах електростанцій зробила можливим появу та розширення телеграфного, телефонного та трамвайного сполучення. Постійний струм забезпечив функціонування сучасного водогінного та каналізаційного обладнання. У 1888 році в Полтаві почала діяти перша електростанція в регіоні [22, с. 206–207]. Потужності існуючої станції не вистачало, тому в 1902 році, було побудовано новий об'єкт. У 1894 році в Чернігові [31, с. 45] та в 1897 році в Харкові [7, с. 3] з'являються перші електростанції, які були споруджені приватними підприємцями за концесійними договорами з міським самоврядуванням. Спеціальні комісії, які діяли при міських управах, контролювали діяльність концесійних підприємств. У 1901 році чернігівська електростанція переходить у муніципальну власність, однак із-за браку фінансування ця галузь комунального господарства не набула розвитку в місті. У 1914 році в Харкові коштом міського бюджету було зведено більш потужну електростанцію [7, с. 4].

Кількість абонентів електромереж Харкова, Полтави та Чернігова не була значною. Наприклад, у 1910 році в Харкові електроенергію споживали 1338 абонентів [26, с. 104], що становило близько 7 % від загальної кількості споруд Харкова [6, с. 184]. На початку ХХ ст. у містах починається установка електричних ліхтарів, утім гас та газ залишилися домінуючими освітлювальними матеріалами. Наприклад, у Харкові в 1903 р. з 2521 ліхтаря 1046 приладів були газовими, а 1019 ліхтарів були гасовими. У той же рік у Чернігові з 543 ліхтарів 500 були гасовими. У Полтаві з 1017 ліхтарів 993 були також гасовими [6, с. 199–202]. За станом ліхтарів слідували комісії при управах або спеціально призначений гласний.

Зауважимо, що активні урбанізаційні процеси спричинили те, що ключовою проблемою для міського самоврядування стало упорядкування та очищення міського простору від сміття. У цей період при кожній управі було створено відповідальні за мощення вулиць спеціальні інженерні відділи [3, с. 450]. З 1870-х років улаштування центральних вулиць губернських центрів Лівобережної України відбувалося переважно камінням або цеглою [31, с. 50]. Віддаленні райони міст мостили деревом, гравієм або піском [20, с. 15]. Ситуація з вивільненням життєвого простору від сміття була складнішою. Зокрема, на початку ХХ ст. тільки 9% чернігівських домоволодінь мали облаштовані цементні ретирадні ями, решта відхожих місць залишалися земляними. Вигрібні ями чистили робітники приватних або муніципальних асенізаційних об'єктів. Відходи вивозили на міські звалища [20, с. 8]. Наприкінці 1870-х років міськими самоврядуваннями було укладено перші «гарбологічні» регламенти, за виконанням котрих мали слідувати поліція та санітарна комісія [17, с. 79–80; 19, с. 1].

На відміну від рідких відходів, тверде сміття мало ще додатковий цикл вторинної переробки, які здійснювали артілі триячників та костяників [18, с. 22]. Представники цієї професійної спільноти сортували сміття, яке потім підприємці відправляли на виробництво добрив, паперові та ткацькі фабрики. На початку ХХ ст. пожвавлення промислового виробництва знецінює вартість переробленої сировини, що призводить до швидкого заповнення міських сміттєзвалищ. Особливо ця проблема була актуальна для Харкова, населення котрого в цей період становило вже більше двісті тисяч осіб. У 1904 році міський голова О. К. Погорелко зазначав, що для задоволення потреб Харкова потрібно звести 22 деструктори (сміттєспалювальні печі) [21, с. 13]. На жаль,

виконати рішення про спорудження мережі деструкторів у Харкові завадила Перша світова війна. Однак було засновано міський обозний парк для збору побутового сміття. Також у 1900 році було відкрито Утилізаційний завод, який займався знищенням залишків тварин.

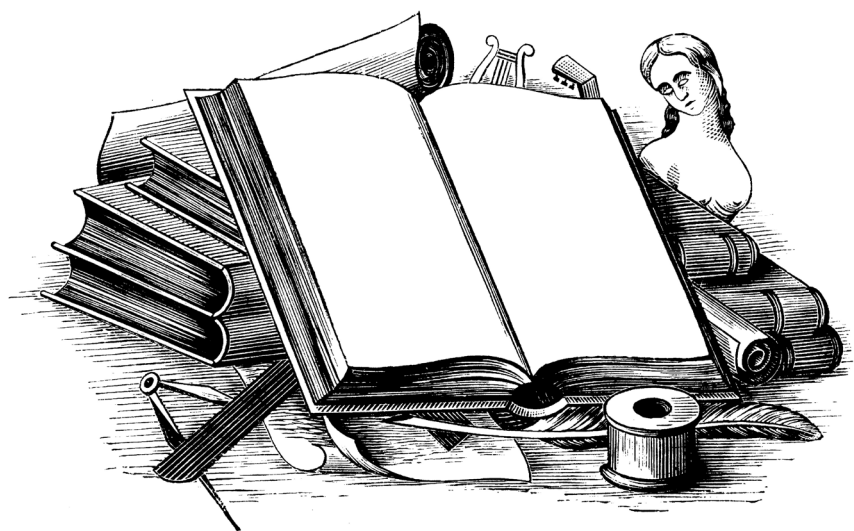
Єдиним ефективним засобом вирішення проблеми позбавлення домоволодінь та підприємств Харкова від рідких відходів було спорудження централізованої каналізації. У 1908 році було затверджено проект каналізації інженерів Д. С. Черкеса та М. Г. Малишевського [1, с. 12]. У 1914 році було здано в експлуатацію першу чергу каналізації. Станом на квітень 1916 року до мережі загалом було приєднано 854 домоволодіння, де мешкало приблизно 27,8 % населення міста [25, с. 455]. Розвитком, обслуговуванням мережі та наданням послуг населенню займалося Каналізаційне бюро, яке підпорядковалося міській управі. Штат бюро складався з кваліфікованих інженерів, техніків, бухгалтерів, конторників та сторожів [30, с. 59–67]. Полтавське міське самоврядування також мало плани щодо створення магістральної каналізації. Каналізаційною комісією міської управи до співпраці було запрошено інженера К. Д. Грибосдова, який окреслив певні проектні особливості спорудження каналізації в Полтаві. Утім, зі смертю фахівця припинились які-небудь дії щодо реалізації задуму [8, с. 574].

Таким чином, у XIX – на початку XX ст. у губернських містах Лівобережної України сформувалася система служб комунального господарства. У першій половині XIX ст. функції комунальних установ у Харкові, Полтаві та Чернігові виконували поліція, шестигласна дума та губернська канцелярія. У другій половині XIX – на початку XX ст. розвиток комунального господарства став обов'язком міської думи та управи. У цей час змінюються підходи міського самоврядування до організації мережі, що стало одним із важливих маркерів модернізації комунального господарства губернських центрів. Органи самоврядування ініціювали створення спеціальних установ, котрі відповідали за брукування вулиць, екстер'єрне освітлення, очищення міського простору, електрифікацію, водогін, асенізацію та каналізацію. Ці сервісні структури, штати котрих склалися з кваліфікованих фахівців, займалися експлуатацією об'єктів та обслуговуванням населення. У свою чергу, міське самоврядування контролювало та регламентувало діяльність служб, а також планувало та координувало розвиток комунальної системи в цілому.

Література

1. Абрамович И. А. Канализация города Харькова (1912–1980 гг.). Х., 1997.
2. Багалей Д. И. История города Харькова за 250 лет его существования (с 1655 по 1905-й год) в 2-х т. Х., 1905. Т. 1.
3. Багалей Д. И. История города Харькова за 250 лет его существования (с 1655 по 1905-й год) в 2-х т. Х., 1905. Т. 2.
4. Водопровод // Статистический листок. 1882. № 7. С. 62.
5. Год Б. Вода для Полтавы: до 100-чя міського водоканалу // Краєзнавство. 2000. № 1–2. С. 181–187.
6. Города России в 1904 году. СПб., 1906–1914. Т. 1.
7. Городская электрическая станция // Харьковские губернские ведомости. 1915. 27 января. С. 3–4.

8. Городские предприятия. Полтава // Городское дело. 1914. № 9. С. 574.
9. Городское положение 1870 года // ПСЗ РИ. Т. 45. Ч. 1. № 48498 [Электронный ресурс]. Режим доступа: http://nlr.ru/e-res/law_r/search.php. Доступ: 2.06.2019 г.
10. Грамота на права и выгоды городам Российской империи 1785 г. [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://www.hist.msu.ru/ER/Etext/gorgram.htm>. Доступ: 2. 06. 2019 г.
11. ДАХО. Ф. 44. Оп. 2. Спр. 26. арк. 1058.
12. ДАХО. Ф. 44. Оп. 2. Спр. 13. арк. 230.
13. ДАХО. Ф. 44. Оп. 2. Спр. 23. арк. 854.
14. ДАХО. Ф. 44. Оп. 2. Спр. 65. арк. 1865.
15. ДАХО. Ф. 45. Оп. 18. Спр. 90. арк. 1873.
16. Новости, вести, слухи // Черниговский листок. 1862. № 15. С. 1.
17. Об очистке дворов и об устройстве ретиранных мест и помойных ям // Сборник обязательных постановлений для жителей города Харькова (1872–1902 гг.) Х., 1903. С. 79–80.
18. Об устройстве складов и контор для костей и тряпья в городе Харькове // Сборник обязательных постановлений для жителей города Харькова (1909–1914 гг.). Х., 1915. С. 22–23.
19. Обязательные правила, составленные санитарной комиссией // Полтавские губернские ведомости. 1885. 30 октября. С. 1.
20. Острянко А. Чернигов в XIX – начале XX ст.: формирование городской среды // Краеведство. 2012. № 3. С. 5–19.
21. Погорелко А. К. Доклад по вопросу об удалении из города отходов. Х., 1902.
22. Полтава. Историчний нарис. Г. П. Білоус, В. А. Войналович, О. П. Єрмак та інші. Полтава, 2008.
23. Распоряжение губернского правления городской думе об улучшении санитарного состояния Чернигова // Чернигову 1300 лет: сб. документов и материалов. К., 1990.
24. Регламент главного магистрата // ПСЗ РИ. Т. 6. Ч. 1. № 3708. С. 297.
25. Сведения о присоединении к канализации // Известия Харьковской городской думы. 1916. № 12. С. 455.
26. Современное хозяйство города Харькова (1910–1913). Вып. 1. Х., 1914.
27. Топографічний опис Малоросійської губернії 1798–1800 років // Описи Лівобережної України. К., 1997. С. 24–128.
28. Хижняков В. М. Об устройстве водопровода в Чернигове // Чернігівська старовина. Чернігів, 2016.
29. ЦДІАК. Ф. 442. Оп. 534. Спр. 421. арк. 803.
30. Черкес Д. С. Доклад об организации управления и штатах Харьковской городской канализацией // Известия Харьковской городской думы. 1915. № 3. С. 59–67.
31. Шара Л. Комунальне господарство Чернігова: з історії розвитку // Сіверянський літопис. 2008. № 2. С. 45–57.
32. Шара Л. Комунальне господарство Чернігова: з історії розвитку // Сіверянський літопис. 2008. № 1. С. 39–47.
33. Шафонский А. Черниговского наместничества топографическое описание 1786 года. К., 1851.

ІСТОРИОГРАФІЯ

**Володимир Залозецький і європейські візантинознавчі студії
першої половини ХХ ст.**

Авдикович Роксолана Михайлівна

Аспірантка кафедри класичних, візантійських і середньовічних студій
ВНЗ «Український католицький університет»,
вул. Козельницька 2а, Львів 79026
e-mail: ravdykovych@ucu.edu.ua
ORCID: 0000-0002-1660-5712

У статті розглянуто один з аспектів наукової спадщини Володимира Залозецького – дослідження візантійського мистецтва. Йдеться про формування дослідника як візантиніста, його теоретичні та методологічні підходи до вивчення творів мистецтва. Особливу увагу зосереджено на вивченні науковцем пам'яток візантійського мистецтва на українських землях в контексті ширших загально-мистецьких тенденцій. У статті аналізуються теоретичні узагальнення В. Залозецького про особливості рецепції візантійської спадщини на українських теренах, де відбувалася зустріч візантійських і західних цивілізаційних впливів.

Ключові слова: В. Залозецький, віденська школа, мистецький стиль, автохтонна мистецька традиція, мистецька сфера.

**Владимир Залозецкий и европейские византиноведческие исследования
первой половины ХХ в.**

Авдикович Роксолана Михайловна

аспірантка кафедри класических, византийских и средневековых студий
ВУЗ «Украинский католический университет»,
ул. Козельницкая 2а, Львов 79026
e-mail: ravdykovych@ucu.edu.ua
ORCID: 0000-0002-1660-5712

В статье рассматривается один из аспектов научного наследия Владимира Залозецкого – исследование византийского искусства. Речь идет о формировании исследователя как византиниста, его теоретических и методологических подходах к изучению произведений искусства. Особое внимание сосредоточено на изучении ученым памятников византийского искусства на украинских землях в контексте более широких общехудожественных тенденций. В статье анализируются теоретические обобщения В. Залозецкого об особенностях рецепции византийского наследия на украинской территории, где происходила встреча византийских и западных цивилизационных влияний.

Ключевые слова: В. Залозецкий, венская школа, художественный стиль, автохтонная художественная традиция, сфера искусства.

Wladimir Zaloziecky and European Byzantine Studies in the first half of the 20th century

Avdykovych Roksolana

PhD student at the Department of Classical, Byzantine and Medieval Studies
Ukrainian Catholic University
2a Kozelnytska st., Lviv, 79026
e-mail: ravdykovych@ucu.edu.ua
ORCID: 0000-0002-1660-5712

This article deals with one aspect of Wladimir Zaloziecky's scientific heritage – the study of Byzantine art. The survey begins with his formation as a Byzantinist while having acquired theoretical and methodological approaches to the study of art. W. Zaloziecky appealed scholars to study single artistic phenomena first and then to analyze them in the context of broader artistic trends and their interrelations. He emphasized that one should go not from generalizations to individual art objects, but to draw general conclusions after having based on the investigation separate facts. W. Zaloziecky presented the researches of Byzantine sacred architecture in the Ukrainian lands (St. Sophia Cathedral in Kyiv, Transfiguration of the Lord Cathedral in Chernihiv). He was the first to publish his studies on the Byzantine style Galician icons (15th-17th centuries) and substantiated the relevance of their further study. W. Zaloziecky identified Dnieper Ukraine as a shield of the Byzantine foundations of culture, which was later a reservoir of traditional foundations of Ukrainian culture. Galicia is considered a unique region where Byzantine and Western cultures were in dialogue, their mutual enrichment. W. Zaloziecky revealed a positive perception of Byzantine art and appealed for more thorough studies in this area. Apart from scholarly work, he lectured at the Lviv Theological Academy, travelled to Ravenna, Constantinople, and Asia Minor. These expeditions enabled scholar to make his discoveries while directly examining art objects. W. Zaloziecky published his research results in several monographs with the special attention on byzantine tradition in the Art of the Central and Southern Europe.

Keywords: *W. Zaloziecky, Viena school, art style, autochthonous art tradition, art sphere.*

Спектр наукових і світоглядних зацікавлень Володимира Залозецького (1896–1959) є доволі широким. Його напрацювання включають статті, окремі монографії, дописи в пресі про актуальні мистецькі та соціальні події, їх оцінка, огляди і рецензії нових закордонних видань та історіософські праці. Значний сегмент в доробку вченого присвячений вивченню мистецтва Візантії, візантійської культурної спадщини в Південній та Східній Європі й на території українських земель зокрема.

Першу спробу впорядкування бібліографії В. Залозецького здійснила у 1999 р. Ярослава Павличко-Александрович [9], взявши за основу перелік праць вченого у збірнику джерел до історії Української Католицької Богословської Академії у Львові

«Світильник істини» [11, с. 227–233]. Публікації науковця написані французькою, італійською і, переважно, німецькою та українською мовами. Також опубліковано переклади українською окремих іншомовних праць ученого. Багато аспектів біографії та наукової спадщини В. Залозецького потребують подальшого дослідження. Однією з причин недостатнього їх вивчення був той факт, що персональні дані науковця було внесено до «чорного списку» п'ятдесятьох найнебезпечніших антирадянських діячів в Україні, імена яких суворо заборонялося цитувати і згадувати в пресі [8, с. 464].

Важко пояснити причини зацікавлення В. Залозецького Візантією, однак можна говорити про джерела отримання знань про візантійську цивілізацію. На формування В. Залозецького як науковця вплинуло середовище Віденського університету, де він студіював з 1914 по 1919 р. історію мистецтва та археологію у професора Макса Дворжака (1874–1921). В. Залозецький завершив навчання, захистивши докторську працю «Історія епохи Відродження – архітектура та скульптура у Кракові» («Zur Geschichte der Renaissance – Architektur und Plastik in Krakau») [11, с. 227]. Відповідно до принципів віденської школи мистецтвознавців, аргументи науковця повинні були базуватися на аналізі найпростіших художніх феноменів, а не на узагальнених ідеалістичних міркуваннях [2, с. 119]. Отримавши відповідний вишкіл, В. Залозецький закликав дослідників історії українського мистецтва перш, ніж писати синтетичні праці, збирати і вивчати поодинокі дослідницькі питання, пройти обробку джерельного матеріалу [4].

Першою візантинознавчою публікацією в переліку бібліографії В. Залозецького є стаття «Візантійська стилізація» [3], що вийшла друком 1924 р. Вона дає читачеві уявлення про особливості сприйняття, вивчення, розуміння та інтерпретації європейськими вченими візантійського мистецтва. Зокрема автор статті згадав ретельно укладений і вперше виданий 1913 р. підручник Оскара Вульфа (1864–1944) «Ранньохристиянське і візантійське мистецтво» [26]. На думку В. Залозецького, Оскар Вульф досить побіжно згадав особливості іконоборчого періоду, розуміння якого допомогло б чіткіше з'ясувати творчу напругу в царині мистецтва у Візантії. Також автор праці, мовляв, дещо перебільшив твердження про виникнення Відродження в результаті поєднання європейського «прагнення до мистецтва» (Kunstwollen) з «псевдоантичною» традицією Візантії [3, с. 50]. Аналізуючи працю Дмитра Айналова (1862–1939) «Елліністичні основи візантійського мистецтва» [1], В. Залозецький зазначає, що її автор застосовував лише іконографічний підхід до творів мистецтва, механічно класифікував твори мистецтва, не звертаючи уваги на питання стилю і, таким чином, прийшов до висновку, що основою візантійського мистецтва були елліністичні елементи, мистецтво Александрії, Сирії і Палестини. Не задовольняло В. Залозецького й те, як Никодим Кондаков (1844–1925), учитель Д. Айналова, характеризував візантійські мініатюри (Віденський Діоскорид, Віденська Книга Буття) і мозаїки храму Санта Марія Маджоре, в яких вбачав занепад стилю [3, с. 51].

Натомість д-ру Залозецькому імпонує теоретичний підхід Вільгельма Воррінгера (1885–1965). Цей вчений у праці «Абстракція та емпатія» [25] поділив загальноєвропейські мистецькі течії на дві групи «прагнення до мистецтва»: 1) органічно-природна група (натуралістичне відтворення довколишньої дійсності: наприклад, у класичному мистецтві) 2) абстрактна (відображення дійсності з використанням принципів геометричності, симетричності, застосуванням

кристалічних форм: наприклад, у єгипетському, арабському, візантійському мистецтві). В основу візантійського мистецтва В. Воррінгер поставив антично-римське мистецтво та християнське, яке було семітського походження і тому мало нахил до абстрактності. До того ж, відповідно до його тверджень, мистецтво Візантії знало ісламського впливу й у ньому перемогли неантичні абстрактні елементи. Візантійське мистецтво В. Воррінгер поділив на три часові відрізки: період до Юстиніана з перевагою абстрактних елементів; Македонський ренесанс з домінуванням античних органічних елементів; комнінівське повернення до застосування абстрактних елементів [3, с. 55–58].

В. Залозецький зазначає, що В. Воррінгеру не слід було підходити до аналізу мистецьких стилів, використовуючи дедуктивний метод. До того ж, основа візантійського стилю доби Комнінів (стилізація, кристалізм) також проявляється в той час і на Заході. На думку науковця, візантійська стилізація полягає у використанні лінії, яка у фігуральній композиції виконує певну функцію (сполучення окремих частин композиції в оптично-просторову цілість; замкнення фігури у собі, відділенні її від простору). На думку В. Залозецького, візантійська стилізація частково полягає на боротьбі оптичної лінії з ізолюючою. Він говорить про те, що оптична лінія з розписів у Помпеї та з катакомбних зображень переходить до візантійських мозаїк (наприклад, зображення Теодори в Равенні). Візантійська стилізація нищить гармонію гарних форм тіла з її матеріальним об'єктивізмом, і тому візантійські святі виглядають неземними постатями [3, с. 51–52].

Опублікувавши 1926 р. у Відні статтю «Візантійське походження Софійського собору в Києві і Спасо-Преображенського собору в Чернігові» [27], В. Залозецький вводить в європейське академічне середовище інформацію про пам'ятки візантійської архітектури на українських землях. У вступній частині до статті «Пам'ятки візантійської архітектури на території України» [28] науковець обґрунтовує актуальність дослідження поширення впливу візантійського мистецтва у Східній Європі. У цьому контексті автор формулює такі проблеми: 1) чи територія Русі входила в сферу впливу візантійського мистецтва? 2) якими шляхами візантійські мистецькі віяння сягали території Русі? 3) чи можуть дослідники говорити про довізантійську автохтонну мистецьку традицію (*vorbyzantinische autochtonne Kunsttradition*) на окремо взятій території Південно-Східної Європи? Поруч з переліком опцій для розмірковувань автор дослідження ставить питання про те, чи можна включати в рамки візантійського мистецтва творчі надбання тих народів, які долучились до візантійської спадщини? В. Залозецькому були відомі спроби вирішити ці проблеми з національно-романтичних позицій. Такий підхід деяких вчених не задовільняв науковця через свою односторонність та обмеженість і призводив до того, що цілі регіони, в такому випадку, були б ізолюваними від загально-мистецьких тенденцій. Дослідника не влаштовувало романтично-національне поняття «прадавнього місцевого мистецтва» (*lokale Urkunst*), ні «матеріалістична теорія середовища» (*Milieutheorie*).

У своїх працях В. Залозецький виокремлює дві мистецькі сфери – західноєвропейську та східноєвропейську. Незважаючи на відмінності в експлуатації римської мистецької спадщини в різних частинах Західної Європи, на його думку, ще рано говорити про особливий національний розвиток того чи іншого регіону, однак тут вже спостерігалися ознаки певної локальної диференціації. У мистецтві Південної та

Східної Європи пізньоантичного і ранньосередньовічного періоду регіональні особливості проявлялися слабше, оскільки в його основі лежав надзвичайно тонкий однорідний пласт римського мистецтва, або ж він взагалі був відсутній як от на території північної Русі. В цьому відношенні, на думку вченого, полягала відмінність обох мистецьких сфер [28, с. 212–213].

В. Залозецький поглибив вивчення особливостей мистецьких сфер Заходу і Візантії у статті «Софійський собор у Києві і його відношення до візантійської архітектури» [6]. Зокрема він вбачає відмінність між західноєвропейською та візантійською мистецькими сферами у тому, що східно-римська частина держави ромеїв зберегла тяглість від давньої Римської імперії. Відтак з часом у Візантії далися взнаки напруга між новими християнськими і давніми античними традиціями. На Заході християнська релігія не зустрічала опору з боку античної держави, оскільки вона як політична інституція перестала існувати. Це, у свою чергу, вплинуло на відмінний розвиток латинського і східного християнства. На Заході християнство здійснювало рух у напрямку поглиблення і одухотворення християнської ідеї (спіритуалізації). На Сході Церква пішла на компроміс з римськими державними інституціями.

Відштовхуючись від дослідження Софії Київської, В. Залозецький почав вивчати питання про візантійське походження п'ятинавних хрестовокупольних храмів на території Східної Європи в окремій розвідці на сторінках часопису «Byzantinische Zeitschrift» [31]. Науковець ставить завдання знайти аналоги п'ятинавних храмів з куполом над їх перетином. Він по черзі порівнює Софію Київську з такими будівлями: храм у Мартирополі, церква у Мокві (Абхазія); катедра Ліпса та храм Фенарі Ісса у Константинополі. Науковець спростовує кавказьку (висунув Йозеф Стжиговський) [22] і малоазійську (Микола Брунов) [14] гіпотези походження київської святині. На думку дослідника, Софія Київська постала на царгородському прототипі. Її взірцем могла бути т. зв. Нова церква (Νέα Ἐκκλησία), побудована у Константинополі Василієм I між 876 і 880 рр. Д-р В. Залозецький також спростовує гіпотези, в яких як прототипи Софії Київської вказуються п'ятиапсидний храм у Херсонесі та катедра св. Марка у Венеції. Окрім того, дослідник піддає критиці автохтонну гіпотезу, яка, на його переконання, була відгуком романтичних течій, які глорифікували національну минувшину. Те, що Софіївський храм не має аналогій ані на Заході, ані у Візантії, а є локальним мистецьким витвором входить у протиріччя із законами історії, оскільки, на думку професора, жодна мистецька пам'ятка не стоїть за межами певного історично обумовленого мистецького стилю [6, с. 316].

Глибші міркування про зустріч Заходу і Сходу в історії українського мистецтва зустрічаємо в статті «Між Окцидентом і Візантією в історії українського мистецтва» [5]. Окресливши хронологічну перспективу історії мистецьких проявів на українських теренах, В. Залозецький виділяє два вектори мистецьких впливів, що були активними в різних часових періодах – давніший (південний) і пізніший (західний). В основі розвитку українського мистецтва він розташував візантійське мистецтво. Нижній мистецький пласт, відповідно до його тверджень, становив спільну основу для цілої Східної Європи. Згодом у верхніх шарах він диференціювався під впливом окцидентальних мистецьких течій.

Південно-візантійська вісь, за міркуваннями В. Залозецького, в особливий спосіб позначилась на культурно-духовній історії українських земель, бо сполучила

її із середземноморською античною культурою, репрезентантом якої в період середньовіччя була Візантія [5, с. 6]. Далі вчений розвиває це твердження й говорить про те, що південно-візантійська вісь лягла в основу подальшого цивілізаційного розвитку територій між Дніпром і Дністром, ставши т. зв. хребтом, довкола якого зосереджувалися культурно-духовні надбання цих земель, а згодом тут на основі візантійської культури сформувався «резервуар традиційних основ». Подніпров'я вчений назвав «найсильнішим забором візантійських основ культури» [5, с. 8]. Згодом, за його словами, ця вісь послабилась, зокрема в XIII ст. під впливом татарських набігів на Русь, а також через перенесення центру державного життя в західну частину держави. В. Залозецький вказує також на інший чинник ослаблення осі Київ-Константинополь, а саме говорить про внутрішнє ослаблення Візантії через значний натиск ісламу та походи хрестоносців.

На думку В. Залозецького, перенесення політичного центру з Києва на захід, у Галицько-Волинське князівство дав проявитися іншому вектору, тобто перпендикулярному, окцидентальному. Професор пише, що цю вісь важко чітко окреслити через те, що просто визначити її окремі культурні осередки, оскільки вони були значно більше диференційовані в національному плані, а їхні напрями впливу часто змінювались [5, с. 6].

Отже, за словами В. Залозецького, «зудар», зіткнення візантійської й окцидентальної культури сколихнув духовні основи українських земель. Особливість зустрічі обох цивілізацій на українських теренах, відповідно до його міркувань, призвело до зближення обох культур і «обопільне запліднення їх творчими потугами» [5, с. 7]. Головним результатом вищезгаданих процесів була глибока диференціація основ візантійської культури під впливом західної. В цьому, на думку вченого, полягає відмінність українських земель від інших східноєвропейських. Далі автор зазначає, що в Північній Русі візантійські основи були підкріплені впливами зі сходу. Туди теж долучились впливи Заходу, однак там вони не були до кінця переосмисленими й трансформованими. Врешті на цьому ґрунті витворилась московська форма культури [5, с. 8].

І знову, повертаючись до питання західноукраїнських земель, В. Залозецький говорить, що вплив Заходу в цьому регіоні був найінтенсивніший, відтак культурна диференціація, яка розпочалася ще в середньовічний період, була тут більш органічною. Також автор зазначає, що в Галичині в княжу добу, а також в період після занепаду Візантії проявлялися тенденції до відновлення візантійських впливів, однак вони вже не йшли безпосередньо через Константинополь – Київ, а через Балкани, Молдову, Волощину [5, с. 8]. Ілюстрацією цих тверджень можуть слугувати аргументи зі статті «Збірка ікон Греко-католицької богословської Академії у Львові» [30]. Тут д-р Залозецький подає мистецтвознавчий аналіз чотирьох ікон з колекції музею семінарії, чим привертає увагу до важливості цієї маловідомої скарбниці візантійського живопису на території Східної Галичини. Ці пам'ятки сакрального мистецтва охоплюють період трьох століть: ікона св. Юрія (поч. XV ст.), Богородиця-Одигітрія (поч. XVI ст.), зображення двох апостолів Якова і Томи (пер. пол. XVI ст.); два Розп'яття (XVII ст.). У згаданих іконах простежуються риси візантійського стилю (видовженість фігур святих, гармонізація кольорів), але поряд з цим проявляють себе і західні впливи (вираження емоцій в постажах, яскравіші барви, багатша палітра кольорів).

У зібраних д-ром Павлом Сеницею «Джерелах до історії Української Католицької Богословської Академії у Львові» дізнаємося про те, що Володимир Залозецький з 1928 по 1939 р. викладав у Греко-Католицькій Богословській Академії, куди він прибув на запрошення митрополита Андрея Шептицького. Тут він викладав історію мистецтва: курс ранньохристиянського мистецтва, візантійське мистецтво, історію українського мистецтва [10, с. 373–374]. Професор Залозецький часто їхав до різних країн з метою наукових досліджень. Зокрема в 193–1934 рр. він побував у Равенні, Константинополі, Малій Азії [10, с. 374]. Ці подорожі, мабуть, дали йому можливість поглибити власні знання у сфері візантійського мистецтва й робити висновки безпосередньо оглядаючи пам'ятки візантійського мистецтва.

В процесі викладацької і наукової роботи В. Залозецький систематизував напрацювання, зокрема видав підручник «Огляд історії старохристиянського мистецтва» (1934 р.) [7]. У ньому цікавими є зауваження автора щодо походження терміну «базиліка», яким позначали в антично-римську добу низку громадських будівель. Це, на думку науковця, пояснює причину постання теорії залежності старохристиянської базиліки від римської базиліки. Як зазначає В. Залозецький, в період перед правлінням Константина Великого сакральні споруди окреслювались такими термінами: на сході – *ὁ οἶκος*, *ὁ προσηκτῆριος*, *τὸ κυριακόν*; на заході – *dominicium*, *ecclesia*, *conventiculum*. Перший раз слово «базиліка» для означення храму, за словами дослідника, вжив Константин Великий у листі до єпископа Макарія в Єрусалимі (Eusebius. *De vita Constantini III*, 31 – *βασιλικὴν τῶν ἀπανταχοῦ βελτίονα*) та до єпископів Африки *basilicam ecclesiae catholicae, quam in Constantina civitate iusseram fabricari* (*De basilica catholicis erepta*) [7, с. 54]. Згодом досвід викладання і подальших досліджень переріс у видання наступних узагальнюючих праць: «Візантійська архітектура на Балканах та її диференціація під західними та ісламськими впливами» (1955) [19]; «Ранньохристиянське мистецтво» (1963) [18]; «Візантійське мистецтво» (1963) [20]. Особливістю останнього в цьому переліку монографічного дослідження про візантійське мистецтво є те, що половину тексту (понад сто сторінок) автор присвячує пам'яткам із східноєвропейської території – архітектурі Києва, Новгорода, Москви. Окремо розглядає мистецтво Балкан, особливості сербської та моравської архітектурних шкіл. Також В. Залозецький окремий параграф присвячує питанням історії середньовічного мистецтва у Молдавії і Волощині.

Праці В. Залозецького були помітні в європейському академічному середовищі. Відтак, Едмунд Вайганд здійснив короткий огляд його дослідження «Візантія і Захід у дзеркалі їхніх мистецьких проявів» [24]. Річард Краутхаймер, публікуючи 1965 р. монографію «Ранньохристиянське і візантійське мистецтво» [17], взяв до уваги такі праці В. Залозецького: «Церква св. Софії в Константинополі і її місце в західній архітектурі» [29]; «До питання про візантійське походження п'ятинавних хрестовокупольних храмів» [31]; «Візантійська архітектура на Балканах та її диференціація під західними та ісламськими впливами» (1955) [19]. Останнє у вище згаданому переліку дослідження про візантійську архітектуру на Балканах подане в переліку бібліографії до книги Алесіса Пітера Власто «Запровадження християнства у слов'ян» (1970) [23], пізніше зустрічається в статті 1993 р. Воїслава Корача «Сербська архітектура між Візантією та Заходом» [16].

Серед сучасних досліджень, які б містили покликання на праці В. Залозецького (мова йде книги «Церква св. Софії в Константинополі і її місце в західній архітектурі»

[29]) варто згадати працю Надін Шібїлле «Храм св. Софії та сприйняття візантійської естетики» (2014 р.) [21]. Вальдемар Делуга у статті за 2010 р. «Львівські дослідження мистецтва православних храмів» [15] наголошує на важливості досліджень пам'яток поствізантійського мистецтва на території Центрально-Східної Європи попередніх поколінь дослідників, серед яких згадує статтю В. Залозецького «Збірка ікон Греко-католицької богословської Академії у Львові» [30].

Те, що В. Залозецький сформувався як дослідник у Відні, мало позитивний вплив на всю подальшу наукову кар'єру. Науковець збагатив міжнародне академічне середовище результатами вивчення пам'яток візантійського мистецтва, що розташовані на українських землях і обґрунтував актуальність їх дослідження. До того ж В. Залозецький сформував позитивне сприйняття візантійського мистецтва і закликав до подальших ґрунтовніших студій. Підхід до вивчення мистецьких процесів і ролі візантійської спадщини на території українських земель був по змозі безстороннім, а нові на той час теоретичні й методологічні підходи збагатили й урізноманітнили молоді паростки української візантиністики.

Література

1. Айналов Д. Эллинистические основы византийского искусства. Санкт-Петербург, 1900.
2. Базен Ж. История истории искусства: От Вазари до наших дней. Москва, 1995.
3. Залозецький В. Візантійська стилізація // Літературно-науковий вістник. 1924. № 83. С. 49–58.
4. Залозецький В. Дві історії українського мистецтва // Стара Україна. 1925. № 7–10. С. 163–166.
5. Залозецький В. Між Окцидентом і Візантією в історії українського мистецтва // Мистецтво і культура. Львів 1939. Вип. 1. С. 5–17.
6. Залозецький В. Софійський собор у Києві і його відношення до візантійської архітектури // Записки чина св. Василя Великого. Львів, 1930. Т. 3. Вип. 3–4. С. 309–310.
7. Залозецький В. Церковне мистецтво. Огляд історії старохристиянського мистецтва. Львів, 1934.
8. Козак Р. Мистецтвознавча спадщина Володимира Сас-Залозецького // Народознавчі зошити. 1999. С. 464–469.
9. Павличко-Александрович Я. З Матеріали до бібліографії Володимира Залозецького // Народознавчі зошити. 1999, № 4. С. 520–527.
10. Пристай М. Львівська Греко-католицька духовна семінарія (1783–1945). Львів–Рудно, 2003.
11. Світильник істини. Джерела до історії української католицької Богословської Академії у Львові. 1928– 929– 944. Торонто–Чікаго, 1973. Ч. 1.
12. Тен Г. Фільософія штуки. Львів, 1902.
13. Тэн И. Философия искусства. Москва, 1996.
14. Brunov N. Die fünfschiffige Kreuzkuppelkirche in der byzantinischen Baukunst // Byzantinische Zeitschrift. 1927. № 27. S. 63–98.

15. Deluga W. Die Lemberger Forschung zur Kunst der orthodoxen Kirche // Towards Rewriting? New Approaches to Byzantine Archaeology and Art. Proceedings of the Symposium on Byzantine Art and Archaeology. Cracow, September 8–10, 2008 / Series Byzantina. Warsaw, 2010. Vol. 8. P. 267–281.
16. Korač V. Serbian Architecture between Byzantium and the West // Serbs in European Civilization. Beograd, 1993.
17. Krautheimer R. Early Christian and Byzantine Architecture. Baltimore, 1965.
18. Sas-Zaloziecky W. Die altchristliche Kunst. Frankfurt am Main, 1963.
19. Sas-Zaloziecky W. Die byzantinische Baukunst in den Balkanländern und ihre Differenzierung unter abendlandischen und islamischen Einwirkungen: Studien zur Kunstgeschichte der Balkanländer. München, 1955.
20. Sas-Zaloziecky W. Die Byzantinische Kunst. Frankfurt am Main, 1963.
21. Schibille N. Hagia Sophia and the Byzantine Aesthetic Experience. London, 2016.
22. Strzygowski J. Die Baukunst der Armenier und Osteuropa. Wien, 1918. Bd. 2.
23. Vlasto A. P. The Entry of the Slavs into Christendom. An Introduction to the Medieval History of the Slavs. Cambridge, 1970.
24. Weigand E. Besprechungen. W. Zaloziecky. Byzanz und Abendland im Spiegel ihrer Kunsterscheinungen // Byzantinische Zeitschrift. 1937. S. 450–452.
25. Worringer W. Abstraktion und Einfühlung. München, 1909.
26. Wulff O. Altchristliche Und Byzantinische Kunst. Handbuch der Kunstwissenschaft. Berlin-Neubabelsberg, 1913.
27. Zaloziecky W. Byzantinische Provenienz der Sophienkirche in Kiew und der Erlöserkathedrale in Tschernihow. Wien, 1926.
28. Zaloziecky W. Die byzantinischen Baudenkmäler auf dem Gebiet der Ukraine // Jahrbuch für Kultur und Geschichte der Slaven. 1927. Bd. 3. H. 2. S. 209–230.
29. Zaloziecky W. Die Sophienkirche in Konstantinopel und ihre Stellung in der Geschichte der abendländischen Architektur. Roma, Freiburg im Breisgau, 1936.
30. Zaloziecky W. Ikonensammlung an der griechisch-katholischen theologischen Akademie in Lemberg // Byzantinische Zeitschrift. 1935. S. 70–77.
31. Zaloziecky W. Zur Frage des byzantinischen Ursprungs der fünfschiffigen Kreuzkuppelkirche // Byzantinische Zeitschrift. 1928. № 28. S. 372–391.

«Демократический транзит Болгарии в историографии»

Белоусов Юрий Владимирович

Аспирант кафедры новой и
новейшей истории
Харьковского национального
университета имени В. Н. Каразина
e-mail: yuribelousov94@gmail.com
ORCID: 0000-0001-7086-0071

В статье представлен обзор историографии, связанной с переходом (транзитом) Болгарии от тоталитарной модели управления к демократической. Работы исследователей различаются не только научной специализацией авторов, но и использованными методами исследования. В силу данных обстоятельств каждая группа историографии концентрируется на определенных аспектах транзита, что в итоге позволяет сформировать целостную картину данного процесса у исследователя.

Ключевые слова: историография, Болгария, демократический транзит, европейская интеграция, Европейский союз.

«Демократичний транзит Болгарії в історіографії»

Білоусов Юрій Володимирович

Аспирант кафедри нової та
новітньої історії
Харківського національного
університету імені В. Н. Каразіна
e-mail: yuribelousov94@gmail.com
ORCID: 0000-0001-7086-0071

У статті представлено огляд історіографії, пов'язаної із переходом (транзитом) Болгарії від тоталітарної моделі управління до демократичної. Роботи дослідників розрізняються не тільки науковою спеціалізацією авторів, а й використаними методами дослідження. В силу даних обставин кожна група історіографії концентрується на певних аспектах транзиту, що в підсумку дозволяє сформуванати цілісну картину даного процесу у дослідника.

Ключові слова: історіографія, Болгарія, демократичний транзит, європейська інтеграція, європейський союз.

«Democratic transition of Bulgaria in historiography»*Bilousov Yurii*

Postgraduate student at the Department of Modern
and Contemporary History
Faculty of History at
the V. N. Karazin Kharkiv National University
e-mail: yuribelousov94@gmail.com
ORCID: 0000-0001-7086-0071

The article deals with works devoted to various aspects of Bulgaria's European integration in the context of democratic transition. The goal of the article is the classification the historiographic array and identification the main features inherent in various groups of publications. The works differ not only in the profile of the authors, but also in the research methods used. Due to these circumstances, each historiography group focuses on certain aspects of transit, which ultimately allows a researcher to form an integral picture of this process. Author considers the problem in accordance with the regional geographic principle and divides historiography into 4 groups: Western, Bulgarian, Ukrainian and Russian. Within the national–state framework, scientific works are considered in chronological and problematic aspects. The article concludes that Western scholars generally view Bulgaria in the general context of the region's democratic transit. Bulgarian authors focus on governance and reform coordination, as they have the opportunity to observe the process from the inside. Ukrainian authors adhere to Euro-optimistic rhetoric. In addition to the methodological features of the presentation of the material, some authors (especially russian) are influenced by the ideology of residence country. Therefore, in Russian historiography, authors often focus on the negative aspects of democratic transit.

Keywords: *historiography, Bulgaria, democratic transition, european integration, European Union.*

Демонтаж тоталитарных режимов стран Центральной и Юго-Восточной Европы (ЦЮВЕ) и переход к демократической модели управления – это сложный и многоуровневый процесс, и интерес к нему проявляют не только историки, но и политологи, социологи, экономисты и др. Актуальность рассматриваемой темы заключается в том, что на данный момент отсутствуют научные труды, систематизирующие историографию болгарского демократического транзита. Цель данной статьи – систематизация историографии перехода Болгарии от тоталитаризма к демократии и определение характерных черт, присущих той или иной категории научных трудов. В виду междисциплинарности исследуемой темы различается, соответственно, и применяемая авторами методология исследования. Причем специфика методов и подходов различных авторов зачастую зависит от региона проживания.

Потому, классифицируя историографию, мы руководствуемся в первую очередь страноведческим принципом и делим ее на 4 группы: западную, болгарскую, украинскую и российскую. Внутри национально-государственных рамок исследования рассматриваются в двух аспектах: хронологическом (т. е. на каком этапе болгарского курса на интеграцию в ЕС создавались те или другие труды) и проблемном (концентрация автора на экономических, политических, социокультурных составляющих этого процесса).

Работы западных исследователей по данной теме делятся на 2 подкатегории: Первую составляют работы общего характера, в которых авторы рассматривают социально-экономические и политические процессы, связанные с «расширением» ЕС на территорию стран ЦЮВЕ, и Болгария там рассматриваются лишь в общем контексте.

В пределах первой категории, прежде всего, необходимо упомянуть известную американскую исследовательницу-политолога, сотрудницу Университета Северной Каролины А. М. Вахудову [7], которая в своей монографии продвигает гипотезу о том, что успешность демократических преобразований непосредственно зависит от действий политических элит, которые в странах ЦЮВЕ играют намного более важную роль в жизни государств, чем их коллеги из западноевропейских стран. А ЕС в свою очередь содействует мобилизации и консолидации прозападных политических сил в регионе.

Очень важной является коллективная монография ученых-политологов Королевского университета Белфаста К. Чивы и Д. Финмора [22]. В этом труде авторы рассуждают о последствиях расширения Европейского союза на восток, сравнивая позитивные и негативные явления, которые возникли в структуре после принятия Болгарии и Румынии в результате расширения в 2007 г. Также сделано сравнение с предыдущими расширениями ЕС по уровню выделения дотаций из фондов для конвергенции экономик новых государств-членов.

Крайне важной является статья исследователя из Института Ханны Арендт К. Водички [26], в которой автор дает комплексную характеристику становления в Болгарии демократии и рыночной экономики, а также прослеживает динамику роста привлекательности инвестиционного климата и борьбы с коррупцией после вступления страны в ЕС. Ценность статьи заключается в том, что Водичка был в числе первых исследователей, которые начали рассматривать с научной точки зрения переход пост-социалистических стран от тоталитаризма к демократии. Автор приходит к заключению, что евроинтеграция стала своеобразным «маркером» консолидации, которым до этого был социализм.

Студница университета Бостона, профессор социологии Д. Вечиак-Беловольская [36] в одной из своих статей прослеживает динамику изменения уровня благосостояния в бедных странах ЕС, к которым она отнесла Латвию, Болгарию и Румынию. Автор сопоставляет уровень жизни стран после вступления, обращаясь к опыту прошлых лет (конкретно к третьему и четвертому расширению, когда в ЕС вступили Греция, Португалия и Испания). Исследовательница делает вывод, что снижение уровня жизни при принятии полноценного членства – процесс неминуемый, и дальше все зависит от того, как государство сумеет «сохранить дыхание» и продолжить работу над соответствием стандартам структуры.

В коллективной статье македонских экономистов Г. Петревски, Я. Богоева и Д. Тевдовски [34] исследователи выдвигают гипотезу о пользе т. н. «шоковой терапии» для стран, которые переживают переходный период (в данном случае речь идет о Хорватии, Македонии и Болгарии). Экономические потрясения разного рода вызывают усиление денежно-кредитной и фискальной политики, жесткую фиксацию валютного курса и ставки денежного рынка. По мнению авторов, подобный сценарий экономических реформ является необходимым для государств, которые испытывают наибольшие проблемы в перестройке экономики.

Вторая подкатегория содержит научные публикации, где авторы анализируют проевропейские реформы, которые проводятся именно болгарскими правительственными кабинетами начиная с 1997 г., причины успеха и неудач некоторых преобразований, их результат и последствия.

В совместной монографии профессора-политолога университета Иллинойса С. Катсикаса и его коллеги П. Сайани-Дэвиса [28] авторы, пользуясь методом ретроспекции, прослеживают, как идея «Единой Европы» воспринималась болгарскими учеными и политиками, начиная с 1989 г. (отставка Т. Живкова и начало демонтажа тоталитарного режима), а также анализируют внешние и внутренние факторы, которые способствовали сближению Болгарии и ЕС. Авторы опираются на широкий спектр источников, уделяя особое внимание личным беседам с ключевыми фигурами, которые оказывали влияние на внешнюю политику Болгарии как во времена тоталитаризма и «холодной войны», так и в период демократизации.

Профессор Католического университета Сеула Б. ДеДоминикис [23] предпринял попытку сформулировать причинно-следственную связь между историческим прошлым Болгарии и сложностями, которые возникают на пути европейской интеграции. В своей статье он методом ретроспекции выводит тезис о том, что тоталитарное наследие в Болгарии на сегодняшний день играет важную роль в общественно-политической и экономической жизни страны. При формальной демократичности, болгарская политическая культура, считает автор, сильно отличается от западноевропейской модели тем, что ее фундаментом является культ сильного лидера, тогда как на Западе господствует власть правовых норм.

Проблемы на пути болгарской евроинтеграции рассматриваются также в общей статье профессоров Манчестерского университета, экономиста Д. Пападимитриу и политолога Э. Гатевой [33]. Авторы акцентируют внимание на причинах отставания Болгарии и Румынии от других экс-социалистических стран на пути европейской интеграции. Исследователи считают, что незавершенность реформ, необходимых для соответствия Копенгагенским критериям, в данном случае может быть проигнорирована, поскольку в случае «не-включения» этих стран в состав ЕС они могут вообще выйти из-под влияния западного мира.

В другой своей статье [25] Гатева констатирует, что Болгария и Румыния после 6 лет членства в Европейском союзе, как и раньше, испытывают значительные трудности в вопросах соответствия критериям членства в структуре. Также автор считает, что система своего рода «наказаний», предусмотренная за отсутствие успеха в процессе европейской интеграции, является фактором демотивации в продолжении реформ. Опираясь на интервью с высокопоставленными должностными лицами и анализируя ключевые документы ЕС, исследовательница задается вопросом об актуальности такой системы контроля для будущих членов союза.

Американские исследователи-политологов Ф. Левица и Г. Поп-Элчеца в двух своих статьях [30; 31] при помощи статистических данных сравнивают темпы реформ в 1990–2000-х гг. в Болгарии и Румынии с государствами «Вышеградской группы», Прибалтики, а также Западных Балкан. Также рассматривается ситуация с потоками беженцев, которые затронули Болгарию и Румынию в контексте миграционной политики ЕС. Также авторы анализируют механизмы влияния Европейского союза на новые государства, которые вступили у него, для соблюдения законов и правил объединения. В ходе исследования авторы приходят к выводу, что влияние ЕС на развитие демократии и модернизации системы управления бывших социалистических стран было наиболее сильным на этапе, который предшествовал вступлению в Европейский союз. После их присоединения ЕС ослабляет контроль, предоставляя новым членам больше самостоятельности в проведении дальнейших реформ.

Особенности болгарского инвестиционного климата на раннем этапе политики евроинтеграции и его последующие изменения стали объектом исследования американских экономистов З. Фелициано и Н. Дойча [24]. Авторы выделили основные проблемы, с которыми столкнулись иностранные предприниматели: «непрозрачность» системы налогообложения частных фирм и предпочтительный в Болгарии, кража средств, выделенных в виде прямых инвестиций на модернизацию производства и оплату труда персонала. Болгарские сотрудники налоговой службы обвиняются в «корыстолюбии» и недекларировании выплат. В целом констатируется общий факт недовольства западными бизнесменами условиями совместной работы с болгарскими.

Вопрос иностранных инвестиций в Болгарии также разрабатывался профессорам-экономистами Македонского университета А. Биценисом и Й. Марангосом [21]. На основе опроса представителей транснациональных корпораций, которые вкладывали средства в бизнес на территории Болгарии в период 1990-х гг., большинство респондентов (52% от общего числа) заявили, что их инвестиции в Болгарии находятся в зоне риска. В качестве факторов, угрожающих вложенным средствам, были названы «непрозрачная» налоговая система, бюрократические сложности на пути въезда в страну, слабая развитость тех или других секторов экономики, что свидетельствовало о невыгодности инвестиций.

Болгарская инвестиционная проблема рассматривалась профессором университета Корвина и сотрудником Конференции ООН по торговле и развитию (ЮНКТАД) К. Калотаем [27]. В одной из своих статей автор утверждает, что слабый приток иностранного капитала в эти страны связан непосредственно с медленными темпами трансформации их экономик из планово-командных к рынку. Кроме этого, профессор Калотай предполагал, что более успешные страны Европейского союза не желают создавать себе конкурентов, способных потеснить их с ведущих позиций на рынке Евросоюза (особенно в отраслях текстильной и обувной промышленности). Однако даже сравнительно небольшие потоки прямых иностранных вложений могут быть стимулом для создания благоприятного инвестиционного климата и дальнейшей адаптации стран шестого расширения в хозяйственном комплексе ЕС.

Угрозу для Болгарии со стороны евроскептицизма видит Н. Нанчева [32], профессор политологии Лондонской школы экономики и политических наук. В своей статье автор доказывает, что общеевропейская проблема с мигрантами

стала настоящим испытанием на крепость и стабильность ЕС и его институтов. Дополнительная проблема Болгарии в этом вопросе – ее географическое положение (граница с Турцией), а согласно Дублинскому регламенту, каждая из стран-членов Европейского союза обязана решать вопросы с беженцами, которые ступили на её территорию. Отказ болгарского правительства в 2015 г. пропускать беженцев и закрытие государственной границы вызвало волну критики со стороны некоторых стран-членов ЕС за нарушение миграционной политики. Появился вопрос о национальном приоритете на наднациональном. И это, несомненно, влияет на контекст дальнейших отношений Болгарии с европейскими партнерами.

В болгарской историографии одними из первых затронули тематику европейской интеграции болгарские историки Е. Калинова и И. Баева [13]. Их монография охватывает период истории Болгарии от начала Второй мировой войны до 2010 г., потому что нашей теме посвящены лишь отдельные небольшие разделы. Исследовательницы прослеживают ход реализации мероприятий ради стабилизации экономической ситуации и продолжения политики приватизации в Болгарии потом «Виденовской зимы» (1996–1997 гг.), инициированных правительством СДС в конце 1990-х гг. Авторами сделанный вывод относительно отсутствия какой-либо ощутимой эффективности в преодолеваемые кризисы в первые годы премьерства И. Костова на основе данных экономической статистики.

В отдельной статье И. Баевой [2] рассматривается уже непосредственно болгарский транзит с 1989 по 2009 г. Исследовательница в хронологическом порядке описывает в общих чертах пост-тоталитарный кризис, который охватил страну, политическую борьбу между БСП и СДС, двумя ведущими политическими партиями Болгарии в 1990-х – начале 2000-х гг., определения курса на вступление в НАТО и ЕС. Вступление Болгарии в эти структуры воспринимается автором как новый внешний вызов.

Более основательно болгарскими исследователями рассматриваются период после вступления РБ в ЕС. Известным болгарским политологом, сотрудницей Софийского университета им. Климента Охридского Л. Тоневой-Методиевой [35] поднимается вопрос о недостаточной эффективности системы контроля за ходом реформ в Болгарии со стороны Европейского союза. Исследовательница считает, что подобная схема взаимоотношений не является эффективной вследствие неравноправного положения стран, которые недавно вступили в ЕС, относительно «старожилов» структуры. Альтернатива «Механизму сотрудничества и проверки» предлагается в виде т. н. «Демократической обусловленности». Суть такого формата заключается в соотношении расходов на реформы в государстве с компенсацией расходов, которые выплачиваются на основании межправительственных торгов.

Политолог Д. Костова [29], сотрудница Института общественных исследований при Болгарской академии наук (БАН) также возлагает на ЕС ведущую роль в плане преодоления существующих проблем разного плана в Болгарии. В своей работе она проводит компаративный анализ между болгарской политической элитой и их коллегами в «старых демократиях» Европейского союза. Делается акцент на успешности взаимовыгодного сотрудничества на современном этапе.

Тематикой адаптации Болгарии к стандартам Единой сельскохозяйственной политики Европейского союза занимается профессор Х. Башев [20] сотрудник Института сельскохозяйственного развития в Софии. В своей статье он

постарался дать оценку экономической, социальной и экологической «стойкости» болгарского сельскохозяйственного сектора, руководствуясь критериями Единой сельскохозяйственной политики ЕС. Проведенный структурный анализ разных типов предприятий, на основе чего определяется разный уровень достоверности стабильного функционирования.

Анализом конвергенции болгарской экономики уже в годы после вступления в ЕС занималась профессор Института экономических исследований БАН Т. Хубенова-Делисивкова [18]. Автор отмечает, что Болгария за 7 лет членства в ЕС демонстрирует в целом хорошие макроэкономические показатели, однако из-за демографического кризиса (массовый отток населения за границу) и увеличения социальных расходов по причине общего старения населения необходимо проводить жесткую фискальную политику с обязательным наднациональным контролем со стороны институций Евросоюза.

Еще один болгарский экономист, также сотрудник Института экономических исследований БАН профессор Е. Панушев [15], который предметно занимается тематикой экономической составляющей европейской интеграции балканских стран, сделал обзор торговых приоритетов Болгарии и как они изменялись в период 2007–2015 гг. Автор приходит к оптимистичному заключению, что страна стала важным звеном глобальных цепочек стоимости (ГЛВ) на Балканах и способствует расширению рынка товаров и услуг ЕС на Западные Балканы (больше всего – на Сербию и Македонию, которые являются потенциальными странами-членами Европейского союза).

Украинская историография по нашей теме представлена сравнительно небольшим количеством работ. В первую очередь необходимо сказать о статье И. Тодорова [16], в которой автор подчеркивает важнейшую роль европейской и евроатлантической интеграции для страны как фактора, который способствовал построению в Болгарии демократического и правового общества. Также необходимо упомянуть статью М. Миловой, где основным фактором успеха реформ автор считает работу политической элиты, которая сумела в условиях сильной конфронтации политических сил подчинить свою деятельность для достижения главной цели – вступления в ЕС.

В статье другой отечественной исследовательницы В. Бурдяк [4] автором определяются общие для Болгарии и Украины сложности, которые мешают сотрудничеству из НАТО и ЕС, такие как коррупция и высокий уровень пророссийских симпатий.

Вопрос о сходстве болгарского и украинского транзита в своей статье развивает профессор кафедры философии и политологии в Харьковской государственной академии культуры А. Романюк [17]. Он акцентировал внимание на отличиях и общих чертах в политической системе двух держав. Автор считает, что именно через быструю структуризацию власти и консолидацию демократических сил Болгария сумела опередить Украину в процессе превращений.

Харьковский исследователь, кандидат исторических наук Харьковского национального университета им. В. Н. Каразина, Д. В. Ченчик [19] первый подвел теоретическую базу европейской интеграции под проевропейский курс в Болгарии. Автор отошел от методологических принципов, которых придерживаются большинство пост-советских русских и украинских авторов и посмотрел на проблему с точки зрения теорий европейской интеграции, таких как неофункционализм

и межправительственный подход. Ченчик также проанализировал проблему болгарской евроинтеграции как как фактор потенциального кризиса ЕС.

Среди российских авторов первыми исследователями пост-социалистических трансформаций в странах ЦЮВЕ стали сотрудники Института славяноведения и балканистики РАН. Болгария не определялась главным объектом исследования и рассматривалась в общем контексте.

Одной из главных работ является сборник коллектива авторов, которые рассматривали отдельные стране региона. О Болгарии писали известные советские болгаристы Ю. Зудинов и Е. Валева [11]. Внимание ученых сосредоточено на экономической ситуации в стране. Главными причинами неудач экономической политики первых пост-тоталитарных годов исследователи считают отсутствие опыта рыночных превращений и единственного плана реформ.

В отдельной статье Ю. Зудинова [12] в разделе о Болгарии рассматривает оформление многопартийной системы, противостояния двух ведущих на то время политических партий – Союзу демократических сил (СДС) и Болгарской социалистической партии (БСП). Дdiamетрально противоположные идеологии партии, как отметил автор, делают невозможным построение долгосрочного политического и экономического вектора развития, и потому преодоление кризиса в условиях политической нестабильности и частых изменений правительственных кабинетов является невозможным.

Е. Валева в двух своих статьях [5; 6] анализирует результаты парламентских, президентских, а также выборов в местные органы власти в Болгарии в 2001–2007 гг.; автором приведены статистические данные, которые демонстрируют в процентном соотношении рост и падение популярности определенных политических фракций и персоналий; объясняются причины этих симпатий и антипатий. Исследовательница обозначает последствия вступления Болгарии в Евросоюз и соответствующие проблемы, которые требуют разрешения. Кроме того, на основе социологических данных представлен небольшой фрагмент информации о настроениях в болгарском обществе по отношению к сложностям, которые переживала страна в связи с возложением на неё новых обязательств.

Отдельно следует выделить статью И. Баторшиной [3]. Автор описала новую стратегию расширения ЕС, которая была разработана в 1989 г., когда возникла перспектива включения в состав ЕЭС, ЕС стран соцлагеря, в которых начались «бархатные революции». Баторшина отметила, что вступление Болгарии и Румынии к союзу – это прежде всего лояльной политики институтов ЕС к кандидатам, а именно: создание предвступительных фондов финансирования реформ (ФАРЕ, ИСПА, САПАРД) специально для стран ЦЮВЕ и разработка индивидуальных планов работы для каждой страны-кандидата в соотношении с их возможностями.

Кроме монографий и статей, евроинтеграция Болгарии исследовалась и на диссертационном уровне в работах В. Геновой-Михалевой [8], Н. Давыдовой [10], В. Алексеева [1], Е. Георгиевой [9].

Делая общие выводы по всему массиву историографии, стоит заметить следующее:

Труды западных ученых написаны в основном экономистами и политологами, а не историками. Это обусловило методологическую базу и ракурс, из которого авторы рассматривают объект исследования. И потому существенным недостатком

большинства работ является отсутствие в «инструментарии» ученых методов и принципов именно исторического исследования. Нельзя также не отметить, что работы западных авторов были опубликованы уже после вступления Болгарии в ЕС. Это в значительной степени вызвано ратификацией Договора о вступлении Болгарии в ЕС от 1 января в 2007 г., который свидетельствует об успехах РБ в практической реализации курса на европейскую интеграцию. Болгарский опыт приобретает все большее практическое значение для региона ЦЮВЕ. Кроме того, с 1 января по 30 июня в 2018 г. Болгария занимала пост государства-председателя Совета ЕС, и ее инициативы из оживления сотрудничества со странами Западных Балкан стимулировали интерес к научным исследованиям в сфере транзитологии.

Украинская историография из темы европейской интеграции Болгарии, кроме таких позитивных черт, как комплексный подход к изучению болгарского транзита, качественный компаративистско-структурный анализ похожих процессов демократического транзита Болгарии и Украины и использования современных источников, имеет ряд существенных недостатков. Это, в первую очередь, достаточно слабая методологическая база и недостаточная научная проработанность материала. Происходит изложение фактического материала в хронологическом порядке, применяются статистические, социологические, электоральные данные, но отсутствуют обоснования тех или других числовых показателей.

Болгарские исследователи, в отличие от своих иностранных коллег, имеют возможность видеть процессы европейской интеграции «изнутри». Невзирая на это, в их работах тоже присутствующие определенные недостатки. Главным из них является достаточно поверхностное изложение событий. Среди изложенного фактажа переплетаются экономические, политические, социальные аспекты евроинтеграции, внимание сконцентрировано на статистических и электоральных данных, которые не содержат надлежащего анализа.

Что касается российской историографии по данной тематике, здесь надо заметить хронологическую ограниченность. В большинстве работ верхней хронологической рамкой является 2007 г. (год ратификации договора о вступлении Болгарии в ЕС). Изучение процессов, которые происходят в стране после вступления в ЕС авторами толком не проанализировано. Также делается акцент на «личном факторе»: реформаторские процессы воспринимаются как результат договоренности между политическими группировками. Вступление в ЕС воспринимается некоторыми русскими исследователями не как достижение, а потеря Болгарии самостоятельности в сфере ведения внутренней и внешней политики.

Таким образом, можно сделать вывод, что массив научных трудов с данной проблемой достаточно объемный и отличается по авторским подходам к освещению тех или других процессов, которые происходят в Болгарии в исследуемый период. Это обусловлено как профилем исследователей, так и историографическими традициями. В значительной степени на определенные работы влияет государственная идеология (это касается в первую очередь российских работ). Но, сочетая все указанные группы в рамках научного исследования, ученые имеют возможность создать комплексную картину процесса евроинтеграции Болгарии как главной «движущей силы» демократического транзита.

Література

1. Алексеев В. Вхождение Болгарии в Европейский союз: основные аспекты внутренней и внешней политики: дисс. ... канд. ист. наук. Краснодар, 2009.
2. Баева И. Две десетелетия български преход – предпоставки, проблеми, равностметка // Дриновський збірник. 2011. С. 330–341.
3. Баторшина И. Основные этапы восточноевропейского расширения ЕС // Ретроспектива. Всемирная история глазами молодых исследователей. 2009. № 4. С. 81–91.
4. Бурдяк В. Політика постсоціалістичних України і Болгарії в руслі європейської інтеграції та системи безпеки // Дриновський збірник. 2011. С. 385–398.
5. Валева Е. Системная трансформация в Болгарии: от смены власти до вступления в Европейский Союз (1991–2007) // Общественные трансформации в странах Центральной и Юго-Восточной Европы (90-е годы XX века – начало XXI столетия) / под ред. Ю. С. Новопашина. М., 2008. С. 22–85.
6. Валева Е. Постсоциалистическая Болгария: надежды и разочарования. М., 2011. С. 18–29.
7. Вахудова А. Нерозділена Європа. Демократія, важелі впливу та інтеграція після комунізму / пер. з англійської Т. Цимбал. Київ, 2009.
8. Генова-Михалева В. Система образования в Болгарии в условиях европейской интеграции: организационно–управленческие аспекты: дисс. ... канд. эконом. наук. М., 2005.
9. Георгиева Е. Трансформация медиа Болгарии в условиях европейской интеграции: дисс. ... канд. полит. наук. СПб., 2011.
10. Давыдова Н. Общественно-политическое развитие Болгарии в контексте международных отношений: дисс. ... канд. ист. наук. М., 2007.
11. Зудинов Ю., Валева Е. Болгария в середине 90-х годов: по-прежнему на перепутье // Политический ландшафт стран Восточной Европы середины 90-х годов / отв. ред. Ю. С. Новопашин. М., 1995. С. 13–39.
12. Зудинов Ю. Болгария: политические метаморфозы первого пост-тоталитарного пятилетия // Политический ландшафт стран Восточной Европы середины 90-х годов / отв. ред. Ю. Ф. Зудинов. М., 1997. С. 12–54.
13. Калинова Е., Баева, И. Българските преходи 1939–2010. София, 2006.
14. Милова М. И. Болгария – ЕС: ожидания и результаты присоединения // Дриновський збірник. Харків–Софія, 2011. С. 379–384.
15. Панушев Е. Външноикономическата ориентация на България в условията на членство в Европейския съюз и участие в глобалните стойности вериги // Списание на Българската академия на науките. 2017. № 3. С. 59–65.
16. Тодоров І. Євроатлантична інтеграція Болгарії як складова модернізаційних процесів // Дриновський збірник. Харків–Софія. Т. 4. 2011. С. 373–378.
17. Романюк О. Посткомуністичні трансформації Болгарії та України: компаративний аналіз // Дриновський збірник. Харків–Софія Т. 4. 2011. С. 362–373.
18. Хубенова–Делисивкова Т. Финансовата интеграция на България в ЕС: проблеми и перспективи за участието в Икономически и паричен съюз // Списание на Българската академия на науките. 2017. № 3. С. 42–50.
19. Ченчик Д. Інтеграція Болгарії до євроатлантичних структур: погляд з Брюсселя та країн-учасниць ЄС // Дриновський збірник. Софія. Т. 9. Харків–Софія.

2017. С. 32–337.
20. Bachev H. Sustainability of Bulgarian farming enterprises during European Union common agricultural policy implementation // *Journal of Applied Economic Sciences*. 2017. № 2. P. 422–451.
 21. Bitzenis A., Marangos J. The role of a risk as an FDI barrier to entry during transition: the case of Bulgaria // *Journal of economic issues*. 2008. № 2. P. 499–508.
 22. Chiva C., Phinnemore D. *The European Union's 2007 Enlargement*. Abingdon, 2012.
 23. DeDominicis B. State authority in Bulgaria: a post-colonial Balkan national community // *International Journal of Interdisciplinary Studies*. 2015. № 1. P. 21–37.
 24. Felician Z., Doytch N. EU accession and foreign-owned firms in Bulgaria // *Post-communist studies*. 2017. № 4. P. 392–404.
 25. Gateva E. Post-accession conditionality – translating benchmarks into political pressure? // *East-European Politic*. 2013. № 4. P. 420–442.
 26. Vodička K. *Bulgaria // From Eastern Bloc to European Union: comparative processes of transformation since 1990* New York, 2017. P. 278–306.
 27. Kalotay K. FDI in Bulgaria and Romania in the wake of EU accession / K. Kalotay // *Journal of East-West Business*. 2008. № 1. P. 5–40.
 28. Katsikas S., Siani-Davies P. *Negotiating diplomacy in the New Europe*. London, 2011.
 29. Kostova D. Report on Bulgaria: Elites' Europeanness and their trust in institutions // *Historical Social Research*. 2016. № 4. P. 239–253.
 30. Levitz P., Pop-Elches G. Why no backsliding? The European Union's impact on democracy and governance before and after accession // *Comparative Political Studies*. 2009. № 4. P. 457–485.
 31. Levitz P., Pop-Elches G. Monitoring, Money, Migrants: Countering Post-Accession Backsliding in Bulgaria and Romania // *Europe-Asia Studies*. 2010. № 3. P. 461–479.
 32. Nancheva N. Bulgaria's response to refugee migration: institutionalizing the Boundary of Exclusion // *Journal of Refugee Studies*. 2016. № 4. P. 549–567.
 33. Papadimitriou D., Gateva E. Between Enlargement: Led Europeanisation and Balkan Exceptionalism: An Appraisal of Bulgaria's and Romania's into the EU // *Perspectives on European Politics and Society*. 2009. № 2. P. 152–166.
 34. Petrevski G., Bogoev J., Tevdovski D. The transmission of foreign shocks to South-Eastern European economies // *Empirica*. 2015. № 4. P. 747–757.
 35. Toneva-Metodieva L. Beyond the carrots and sticks paradigm: Rethinking the cooperation and verification mechanism experience of Bulgaria and Romania // *European Politics and Society*. 2014. № 4. P. 534–551.
 36. Weziak-Bilowolska D. Spatial variation in EU poverty with respect to health, education and living standards // *Social Indicators Research*. 2016. № 2. P. 151–179.

Список скорочень

AAE – Arabian Archeology and Epigraphy.

BSS – Black Sea Studies.

IOSPE – Inscriptiones antiquae orae Septentrionalis Ponti Euxini.

АДУ – Археологічні дослідження в Україні.

ВДИ – Вестник древней истории.

ВХНУ – Вісник Харківського національного університету.

ДАХО – Державний архів Харківської області

ДАЧО – Державний архів Чернігівської області.

КСИИМК – Краткие сообщения Института истории материальной культуры.

НЭ – нумизматика и эпиграфика.

ПСЗ РИ – Полное собрание законов Российской империи.

ЦДАК – Центральний державний історичний архів України, м. Київ.

Теми дипломних робіт магістрів, захищених на історичному факультеті у 2018 році

Кафедра історії Східної Європи

ЖУРАВЕЛЬ Андрій Миколайович. Керенський О. Ф.: життя та діяльність. Керівник диплому – проф. Волосник Ю. П.

КУЧЕРЕНКО Маргарита Дмитрівна. Стереотипи про «сектантство» в радянських антирелігійних журналах 1920 – початку 1940-х рр. Керівник диплому – ст. викл. Єремєєв П. В.

ЛЕБЕДЕНКО Іван Миколайович. Взаємодія радянської бойової авіації з наземними військами під час війни в Афганістані (1979–1989 рр.). Керівник диплому – проф. Волосник Ю. П.

НЕСТЕРЕНКО Роман Юрійович. Двопластинчасті фібули на території Східної Європи у період пізньоримського часу та на початку епохи Великого переселення народів. Керівник диплому – проф. Любичев М. В.

ПАНЧЕНКО Віктор Миколайович. Танкові війська СРСР та Німеччини у Другій світовій війні. Керівник диплому – проф. Духопельников В. М.

ПАШІНСЬВ Роман В'ячеславович. Соціально-економічне і культурне життя податкового населення Зміївського повіту (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.). Керівник диплому – проф. Духопельников В. М.

ПЕТРОВА Марія Романівна. Образ «російського солдата» та червоноармієця в агітаційних матеріалах 1900-х–1930-х рр. Керівник диплому – ст. викл. Кушнар'єв С. С.

ЧУЙКОВ Владислав В'ячеславович. Срібні фібули на пам'ятках Черняхівської культури як джерело соціологічної реконструкції. Керівник диплому – проф. Любичев М. В.

ЯЛІСЬВ Шаміль Хабіб'улайович. Закавказзя у зовнішній політиці Російської імперії в період російсько-іранських війн 1804–1813, 1826–1928 рр. Керівник диплому – ст. викл. Кушнар'єв С. С.

Кафедра історіографії, джерелознавства та археології

БАТЬКОВСЬКИЙ Роман Григорович. Археологічні дослідження Батуріна козацької доби. Керівник диплому – доц. Рачков Є. С.

ІСЬКОВ Ігор Володимирович. Військові поховання другої половини VIII–IX ст. верхньої течії р. Сіверський Донець. Керівник диплому – проф. Посохов С. І.

МЕДВЕДЄВА Катерина Олександрівна. Образи М. І. Костомарова у спогадах його сучасників. Керівник диплому – доц. Кісельова Ю. А.

СЕЛЕГЄЄВ Сильвестр Сергійович. Книжкова культура населення Харківської губернії (друга половина XIX – початок XX ст.). Керівник диплому – проф. Каплін О. Д.

ФРУНТ Олена Сергіївна. Скіфські наверхня Східної Європи (VII–IV ст. до н.е.). Керівник диплому – доц. Шрамко І. Б.

Кафедра історії стародавнього світу та середніх віків

БАБІЧ Денис Андрійович. Армія царя Пірра. Керівник диплому – доц. Литовченко С. Д.

ДАНИЛЬЦЕВА Олександра Анатоліївна. Ересь Маркіона у ранньому християнстві. Керівник диплому – доц. Литовченко С. Д.

КРЮКОВА Софія Сергіївна. Політичний розвиток держави Селевкідів у другій половині II ст. до н.е. – першій половині I ст. до н.е. Керівник диплому – доц. Литовченко С. Д.

МАМОНТОВА Катерина Сергіївна. Греко–римська медицина I ст. до н. е. – II ст. н. е. Керівник диплому – доц. Ручинська О. А.

Кафедра нової та новітньої історії

АУЛОВА Нагала Федорівна. Типові жіночі образи в німецькій та французькій пропаганді (1914–1918 рр.). Керівник диплому – доц. Миколенко Д. В.

БИСТРЯКОВ Олег Миколайович. Художні історичні фільми в політиці пам'яті Югославії у 1945–1980 рр. Керівник диплому – доц. Страшнюк С. Ю.

ГОРБАТКО Ярослав Богданович. Трансформація Старого Домініону: від

заокеанського поселення Вірджинської компанії до королівської колонії (1606–1624 рр.). Керівник диплому – доц. Страшнюк С. Ю.

ЗЕЛЕНИЙ Олександр Олександрович. В'єтнамська війна та її політична спадщина у США (1955–1989 рр.). Керівник диплому – доц. Миколенко Д. В.

ТАРАСОВ Олександр Михайлович. Японія епохи Мейдзі очима іноземців (кінець 60-х р. XIX ст. – початок XX ст.). Керівник диплому – доц. Тумаков О. І.

ХАРИНА Катерина Віталіївна. Зовнішня політика Сербії у середині XIX – на початку XX століття (крізь призму національної ідеї). Керівник диплому – доц. Страшнюк С. Ю.

ШИЛО Сергій Володимирович. Образ Великої Британії у сприйнятті американського суспільства (1914–1918 рр.). Керівник диплому – доц. Миколенко Д. В.

Кафедра історії України

ІВЖЕНКО Сергій Анатолійович. Радянські свята та обряди родинного циклу у 1920-ті – 1960-ті роки. Керівник диплому – доцент Любавський Р. Г.

КАПЛІЄНКО Владислав Сергійович. Роль банкнот інших держав в грошовому обігу на території України (1917–1920 рр.). Керівник диплому – доц. Журавльов Д. В.

НОВАК Олександр Сергійович. Професійна спільнота пам'яткоохоронців України (поч. XX ст. – 1930-ті рр.): формування та взаємовідносини із політичними режимами. Керівник диплому – проф. Посохова Л. Ю.

ПОПОВИЧ Вадим Васильович. Наступ Червоної Армії на сході України в січні–лютому 1942 р.: передумови, перебіг, наслідки. Керівник диплому – доц. Журавльов Д. В.

ТАРГОНСЬКИЙ Олександр Володимирович. Конституційний процес в (1990–2014 рр.). Керівник диплому – доц. Майстренко В. С.

ТАРАСЕНКО Вікторія Сергіївна. Боротьба Гетьманщини та Запорозького козацтва за збереження своїх вольностей проти Російської імперії у 50-70-х рр. XVIII ст. Керівник диплому – доц. Журавльов Д. В.

Наукове видання

**АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ВІТЧИЗНЯНОЇ
ТА ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ**

Збірник наукових праць

Випуск 22

Українською, російською та англійською мовами

Відповідальний за випуск А. М. Токарев

Комп'ютерне верстання Х. Ю. Піонтковська

Макет обкладинки І. М. Дончик

Підписано до друку 18.12.2018. Формат 60×84/16.

Папір офсетний. Друк ризографічний.

Ум. друк. арк. Тираж 40 пр.

61022, Харків, майдан Свободи, 4

Харківський національний університет імені

В. Н. Каразіна